

Міністерство внутрішніх справ України
Львівський державний університет внутрішніх справ

На правах рукопису

ФЕДІНА НАТАЛІЯ ВАСИЛІВНА

УДК [340.132:351.74](043)

СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ
В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ:
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:
Балинська Ольга Михайлівна,
доктор юридичних наук, доцент

Львів – 2014

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1	
ВИХІДНІ ПОЛОЖЕННЯ ІДЕЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ	9
Висновки до розділу 1	40
РОЗДІЛ 2	
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СПРАВЕДЛИВОСТІ.....	43
2.1 Поняття справедливості та її змістова характеристика	43
2.2 Форми та види справедливості як соціально-правового явища	57
2.3 Свобода і рівність у правовій дійсності як прояви справедливості.....	64
2.4 Концепції справедливості в теорії держави і права.....	75
Висновки до розділу 2.....	88
РОЗДІЛ 3	
СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ОСНОВОПОЛОЖНИЙ ПРИНЦИП	
ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ.....	
90	
3.1 Поняття та ознаки діяльності органів внутрішніх справ	
як різновиду юридичної практики.....	90
3.2 Соціальна справедливість та її нормативне закріплення	
у діяльності органів внутрішніх справ.....	104
3.3 Професіоналізм як чинник забезпечення справедливості	
в діяльності ОВС.....	112
3.4 Моральна культура як підґрунтя формування справедливості	
в діяльності органів внутрішніх справ.....	131
3.5 Взаємозв'язок правової етики та правової культури	
у процесі забезпечення справедливості в діяльності ОВС	147
Висновки до розділу 3	174
ВИСНОВКИ.....	177
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	183

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю розроблення теоретико-методологічних засад формування суспільного відчуття справедливості як найважливішої соціальної цінності, феномена, що сприяє розвитку держави на засадах демократії та гуманізму.

Процес інституалізації справедливості в українському законодавстві перебуває на стадії становлення. Прагнення досягти європейської форми демократії, що ґрунтується на принципі справедливості, змушує реалізувати цей принцип і українське суспільство. Однак нечітка політична структурованість суспільства в Україні, недостатня розвиненість приватних інтересів, недосконала правова база не завжди дають змогу обстоювати розуміння понять «справедливість», «свобода», «рівність» через правові механізми та владні структури, зокрема органи внутрішніх справ.

У межах теорії права дослідження сучасного розуміння справедливості в діяльності органів внутрішніх справ набувають особливого значення, адже триває реформування ОВС, здійснюється пошук нових форм і методів правоохоронної діяльності, зорієнтованої на забезпечення охорони прав і свобод людини та громадянина.

Актуальності дисертації додає також необхідність моделювання і створення реальних умов для забезпечення справедливості в діяльності ОВС.

У сучасній науковій літературі є чимало досліджень, присвячених вивченню феномена справедливості. Однак, попри значний науковий доробок, зважаючи на реалії сучасної України, яка прагне до утвердження демократичної соціальної правової держави, необхідний новий підхід до вивчення обраної проблеми, який розглядав би справедливість як необхідний елемент загальнолюдських цінностей. Тому потрібно глибоко проаналізувати поняття справедливості як етико-юридичний феномен, з'ясувати сутність і зміст принципу справедливості в сучасному українському праві, вивчити можливості

його дотримання у діяльності органів внутрішніх справ. Саме ця обставина і зумовила вибір теми дисертації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в контексті наукових досліджень Львівського державного університету внутрішніх справ за напрямками «Проблеми реформування правової системи України» (державний реєстраційний номер 0112U007492) та «Держава і право: філософсько-правовий та теоретико-історичний виміри» (державний реєстраційний номер 0113U002433).

Мета і задачі дослідження. *Мета* дисертації – на основі теоретико-правового аналізу продемонструвати сучасне розуміння справедливості як однієї з найвищих морально-етичних цінностей у діяльності органів внутрішніх справ, що зумовлюється векторами державної політики України у сфері забезпечення основних прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина.

Для реалізації цієї мети поставлено такі основні *завдання*:

- визначити стан дослідження ідеї справедливості в теоретико-правовій системі знань;
- розкрити поняття справедливості та її змістову характеристику;
- виокремити й охарактеризувати форми і види справедливості як теоретико-правової категорії та соціально-правового явища;
- вивчити свободу і рівність як прояви справедливості у правовій дійсності;
- проаналізувати наявні підходи до розуміння поняття справедливості у теорії держави і права;
- обґрунтувати справедливість як іманентну ознаку юридичної практики, зокрема діяльності ОВС;
- з'ясувати значення соціальної справедливості та її нормативного закріплення у діяльності ОВС;
- довести, що професіоналізм, правова етика, моральна і правова культура правоохоронців є чинниками забезпечення справедливості в діяльності ОВС;
- продемонструвати теоретико-правове розуміння справедливості в діяльності органів внутрішніх справ.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, в яких реалізується справедливість як принцип права і юридичної практики.

Предмет дослідження – теоретико-правове відтворення реалізації ідеї справедливості у діяльності органів внутрішніх справ.

Методи дослідження. Відповідно до мети і задач, а також особливостей об'єкта і предмета наукового пошуку методологічною основою дисертації обрано низку філософсько-світоглядних, загальнонаукових і спеціально-правових методів, зокрема:

– діалектичний (для аналізу наявних теоретико-правових підходів до інтерпретації сутності справедливості – розділ 1, підрозділи 2.1, 2.4);

– герменевтичний (для пояснення дефініції «справедливість у діяльності органів внутрішніх справ» – підрозділ 3.2);

– аксіологічний (для з'ясування сутності справедливості як соціально-правового явища – підрозділи 2.2, 2.3);

– антропологічний (для розгляду морально-етичного підходу до справедливості, що нерозривно пов'язаний із людським виміром – підрозділи 3.3, 3.4, 3.5);

– соціологічний і статистичний (для узагальнення юридичної практики та аналізу емпіричної інформації, пов'язаної з темою дисертації – підрозділи 3.3, 3.4, 3.5);

– історичний (для аналізу виникнення, становлення та функціонування концепту та принципу справедливості – розділ 1, підрозділ 2.4);

– логічний (для оцінки наукових концепцій і доктрин, формулювання нових понять і термінів, структурування і викладу тексту дисертації);

– формально-юридичний (для розкриття зовнішніх чинників утвердження принципу справедливості – розділ 2);

– спеціально-юридичний (для аналізу чинного вітчизняного та міжнародного законодавства з проблематики дослідження – розділ 3);

– теоретико-правового моделювання (для опису моделі реалізації принципу справедливості, що репрезентована як основна властивість діяльності ОВС – розділ 3).

Наукова новизна одержаних результатів полягає передовсім у тому, що розв'язано актуальну проблему, яка донедавна не була всебічно та об'єктивно висвітлена в українській юридичній науці. Широке використання джерел, більшість із яких уперше введена до наукового обігу, дало змогу дослідити функціонування принципу справедливості в діяльності органів внутрішніх справ та його значення для підвищення якості останньої в умовах становлення і подальшого розвитку демократичного суспільства, а також розглянути форми та методи реалізації регулятивного змісту ідеї справедливості та продемонструвати сучасне теоретико-правове розуміння справедливості в діяльності органів внутрішніх справ. Зокрема:

вперше одержано:

– теоретико-правову інтерпретацію поняття «справедливість у діяльності органів внутрішніх справ», що відтворює новий ідеологічний і ціннісно-нормативний зміст суспільних відносин із переорієнтацією принципу справедливості з розподілу матеріальних благ на пріоритет прав людини;

– трактування професіоналізму, правової етики, моральної та правової культури як основних чинників формування почуття справедливості у працівника ОВС та підґрунтя забезпечення реалізації цього принципу в юридичній діяльності;

удосконалено:

– поняття справедливості через доповнення її змістової характеристики специфікою правоохоронної практики;

– категорійно-поняттєвий апарат теорії держави і права на основі аналізу наявних підходів до розуміння поняття справедливості та зіставлення їх з умовами діяльності ОВС України;

– аксіологічний підхід до справедливості через розкриття ролі соціальної справедливості та її нормативного закріплення у діяльності органів внутрішніх справ;

дістали подальший розвиток:

– дослідження ідеї справедливості в теоретико-правовій системі знань з урахуванням змін у політичній, економічній, релігійній та інших сферах

життєдіяльності суспільства, що продемонструвало справедливість як одну з основних ознак і принципів права;

– конструювання концепту справедливості на перетині професійної, морально-етичної, психологічної та соціально-правової характеристик людини, що дало підстави для виокремлення й аналізу форм (правосвідомість, правові норми, правовідносини) і видів (соціальна, моральна, історична, політична правова та ін.) справедливості як теоретико-правової категорії та соціально-правового явища;

– трактування ідеї справедливості крізь призму взаємовпливу понять «свобода» і «рівність» як основних атрибутів громадянського суспільства та ціннісних орієнтирів людини;

– обґрунтування необхідності утвердження справедливості як внутрішньо притаманної властивості юридичної практики та основного принципу діяльності ОВС.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали дисертації можуть бути використані:

– у *науково-дослідній сфері* – для подальшого вивчення справедливості як одного із основоположних принципів утвердження громадянського суспільства та правової держави;

– у *правотворчості* – з метою вдосконалення українського чинного законодавства з питань захисту й відстоювання справедливості, а також підвищення рівня правової освіти, формування якісно нової правової свідомості, орієнтованої на забезпечення загальної свободи і рівності;

– у *навчальному процесі* – для підготовки навчальної та методичної літератури з «Теорії держави і права», «Юридичної деонтології», «Філософії права», «Соціології права», «Юридичної психології» та інших суміжних дисциплін, а також надання допомоги курсантам, студентам і слухачам у самостійній роботі із відповідних навчальних курсів.

Особистий внесок здобувача. Дисертація виконана здобувачем самостійно; положення та висновки, що сформульовані у роботі, ґрунтуються на особистих наукових пошуках автора.

Апробація результатів дисертації. Дисертаційна робота обговорювалася на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.

Крім цього, основні положення дисертації висвітлено у доповідях, виступах і повідомленнях на таких науково-практичних заходах, як: Міжнародна науково-практична конференція «300 років Конституції Гетьмана Пилипа Орлика: проблеми становлення і розвитку українського державотворення» (Львів, 14 травня 2010 р.); міжрегіональний круглий стіл «Проблеми юридичної науки: філософський, теоретичний та історичний аспекти» (Львів, 14 квітня 2011 р.); Всеукраїнська наукова конференція «Роль гуманітарних дисциплін у формуванні правосвідомості працівника ОВС» (Львів, 7 червня 2013 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р.: кримінально-правові та процесуальні аспекти» (Львів, 19–20 вересня 2013 р.); Звітна наукова конференція ад'юнктів, аспірантів і здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (Львів, 27 вересня 2013 р.).

Публікації. Основні положення дисертації відображено у шести наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях із юридичних наук в Україні та за кордоном, а також п'яти тезах виступів, доповідей і повідомлень на науково-практичних заходах.

РОЗДІЛ 1

ВИХІДНІ ПОЛОЖЕННЯ ІДЕЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ (СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ)

Ідея справедливості – це результат не лише філософської рефлексії (хоча її значення не варто недооцінювати, оскільки зазвичай вона є пошуком відповіді на реальні проблеми часу, в якому жив той або інший філософ), а й значною мірою соціальних практик влади, обміну, покарання, тобто світу практичних дій, щодо яких вона постає як регулятивна норма. Еволюція уявлень про справедливість здебільшого пов'язана зі змінами, що відбувалися в політичних, економічних, правових та релігійних сферах різних суспільств. Тому в контексті цього дослідження потрібно розглянути ті соціально-економічні й політичні умови, що супроводжували концептуалізацію «справедливості» загалом і теоретико-правове розуміння справедливості в діяльності органів внутрішніх справ зокрема. Словом, доцільно не тільки якомога ширше подати історію послідовного раціонального з'ясування концепту, а й домогтися того, щоб водночас зі змінами уявлень про це поняття змінювались і соціальні практики, що ним визначались.

І в стародавні часи, і нині різні народи по-різному розуміють те, що є справедливим, а що – несправедливим. Відповідно, доволі часто йдеться про релятивність справедливості та пов'язані з нею вимоги. Однак такий підхід є надто спрощеним і, на нашу думку, не дає змоги розкрити сутність цього поняття та його соціальних функцій. Відтак передусім потрібно розглянути питання ролі наявних уявлень про справедливість у суспільстві на тому чи іншому історичному етапі і те, як змінювались ці уявлення впродовж історії.

З огляду на це, варто проаналізувати розуміння поняття «справедливість» в архаїчних суспільствах. Зауважимо, що ці уявлення були не стільки про справедливість, скільки про належне, про обов'язок; вони є неодмінними компонентами міфолого-релігійного світогляду, що надає мотивації (зокрема й через надання сенсу, своєрідну «раціоналізацію») соціальній дії. Водночас,

оскільки етичне, онтологічне і сакральне в архаїчних суспільствах не диференціювали, можна стверджувати, що домінувала «сакральна справедливість», тобто сприйняття справедливості належало до сфери сакрального, а отже, такого, що було поза компетенцією пересічних людей (за винятком жерців, вождів або царів, які «ретранслювали» волю божества) [124, с. 11].

Будь-яке суспільство (зокрема і стародавні суспільства, які, як відомо, мали розвинену для свого часу систему господарювання, організації політичної і судової влади) керується правовими принципами, що регулюють і міжособові відносини, і обіг матеріальних благ. Для будь-якої давньої культури було характерне уявлення про світовий порядок (космос на противагу хаосу), про зобов'язання, які накладаються на людину суспільством, членом якого вона є (заборони на вбивство, грабежі, обман та інші дії, що порушують соціальний порядок і призводять до руйнування наявних соціальних зв'язків), про міру (покарання, подяки за вчинок, обміну товарами) і рівність (перед законом, долею, божеством), що визначали соціально-економічні і правові відносини. Усі ці уявлення і сформували первинний концепт справедливості, який на цьому етапі (поки справедливість ще не стала предметом теоретичної рефлексії) був поняттям синкретичним. Справедливість зазвичай уособлювалася в образі конкретного божества, роль якого в пантеоні була винятковою. Тож ідея справедливості відігравала одну з провідних ролей в усіх міфолого-релігійних системах [124, с. 12].

Надзвичайна подібність, яка спостерігається в уявленнях про справедливість у різних стародавніх культурах, дала змогу деяким дослідникам (наприклад, О. Хьоффе) стверджувати про існування у стародавньому світі міжкультурного дискурсу справедливості і говорити про людство загалом як про «співтовариство справедливості» [241, с. 11–16] на тій підставі, що справедливість визнавали всі культури в усі епохи. Не сумніваючись у положенні, що справедливість відіграє одну з провідних ролей у соціумі, навіть більше, стверджуючи, що вона є одним із чинників соціальної інтеграції, завдяки якому, власне, і можлива соціальна солідарність, водночас не можна погодитися із загальним твердженням О. Хьоффе. Адже справедливість як норма, що регулює соціальну практику, не

лише об'єднує різні культури, а й роз'єднує їх. Не випадково софісти, зіткнувшись із різними уявленнями про справедливість у різних народів, дійшли висновку про релятивність її критеріїв. А протилежні теоретичні пошуки, пов'язані зі спробами віднайти універсальну основу етичної норми (адже «справедливість» – це не лише політекономічна або правова, а й етична категорія), зрештою, виявляються спробами подати у вигляді такої норми партикулярні традиції. І твердження О. Хьоффе цілком логічно є претензією на відкриття такої універсальної норми, адже висновки про міжкультурний дискурс німецький дослідник робить на основі змістової подібності норм справедливості в різних культурах (як-от заборона на вбивство, уявлення про неодмінність компенсації за завдані збитки тощо), але не на основі структурної подібності соціальної організації архаїчних суспільств.

Натомість релігія, що лежить в основі світогляду таких суспільств, надає сакрального характеру повсякденним актам, пов'язуючи таким чином між собою сферу священного і практичного. Як зазначає щодо цього К. Гірц, «надзвичайно сильне примусове «повинен», як здається, виростає з вичерпного фактичного «є», і в такий спосіб релігія обґрунтовує найконкретніші вимоги до людських вчинків у найзагальніших контекстах людського буття» [49, с. 151]. Словом, уявлення про належне і обов'язок як наслідування цього належного виникають внаслідок міфолого-релігійного уявлення про суще як про належне і розуміння повсякденної практики як відтворення належного світопорядку.

У стародавніх суспільствах справедливість вважалася божественним організаційним початком, властивістю космосу, який виник шляхом організації первинного хаосу, і тому її можна назвати сакральною справедливістю. Дія справедливості не обмежувалася сферою людських стосунків, а поширювалася на світоустрій загалом і зазвичай персоніфікувалася (те чи інше божество було її уособленням). Наприклад, Маат – у єгипетській, Шамаш – у шумеро-аккадській, Феміда – у старогрецькій, Митра – в індоіранській міфології є втіленням закону, справедливості, рівності, міри і виконують подібну функцію творців та/або охоронців світопорядку [49, с. 152].

Однією з основних особливостей сакральної справедливості є те, що вона здійснює поділ, проводить межу між справедливим і несправедливим: порядком і хаосом, законним і незаконним, праведним і неправедним. Синкретичний характер концепту сакральної справедливості можна зрозуміти на прикладі суб'єкта, що здійснює правосуддя, завданням якого саме і було відновлення зруйнованої межі. Адже в цьому акті правосуддя, яке творив грецький анакс, вавилонський цар або цар (гех) у римлян, зливалися функції судді, жерця і політичного лідера (природно, що легітимність рішень, які приймалися, ґрунтувалася на тому, що цар-суддя був знаряддям божества або як, наприклад, у випадку з єгипетським фараоном, сам був божеством). Як зазначає Е. Бенвеніст, «латинський гех повинен розглядатися не стільки як самодержець, скільки як людина, яка окреслює межу або проторує шлях, що втілює одночасно все, пов'язане з правом... Індоевропейське гех – поняття більш релігійне, аніж політичне. Обов'язки гех – не панувати і не вершити владу, а встановлювати правила і визначати те, що стосується «права» в безпосередньому розумінні цього слова...» [26, с. 252].

Показовим щодо цього є китайський міф про правителя Чжуань-сюя, який встановив у всесвіті спокій, наказавши двом своїм онукам – духам Чжуну і Лі – перекрити дороги, що пов'язують небо і землю, після чого люди вже не могли підніматися на небо, а духи – спускатися на землю. Таким чином було проведено межу між небом і землею, богами і людьми та встановлено світовий порядок [26, с. 253].

Аналогічно індоіранський бог Митра впорядковує й організовує космос (спільно зі своєю «парою» – Варуною) і життя людей на землі, розміщуючи кожного на його законному місці і в такий спосіб об'єднуючи людей. Саме Митра розрізняє добро і зло, правду і брехню, тим самим встановлюючи межі сфер моральності і права, а також гарантує стійкість, непорушність світоустрою. Не випадково в «Авесті» відзначено, що Митра карає кожного, хто йому говорить неправду, – ким той не був би – головою сім'ї, роду або всієї країни, – усі є рівними перед ним, усі підпорядковуються єдиному порядку [26, с. 253–254].

Натомість у єгипетській міфології правду, справедливість, вселенську гармонію персоніфікує богиня Маат. Як дочка Ра, вона бере участь у створенні світу, коли був знищений хаос і встановлений порядок. Проте однією з основних її функцій є участь у потойбічному суді Осіріса. Як зазначено в 125-ому розділі «Єгипетської книги мертвих», на цьому суді серце померлого (яке символізує його душу) кладеться на одну шальку терезів, а на іншу Гор і Анубіс кладуть перо як символ богині Маат. Якщо людина була праведною, то шальки терезів знаходились у рівновазі, а якщо покійний вів неправедне життя, то серце переважувало. Неправедний вчинок (вчинок, що порушує і правові, й етичні норми, які на той час чітко ще не були диференційовані), по суті, порушував установлений світопорядок (рівновагу), і акт покарання був актом його (світопорядку) відновлення [26, с. 255–257]. Це унеможливило милосердя, яке поряд із любов'ю, самопожертвою виходить за межі справедливості (концепт милосердя формується пізніше – в іудейсько-християнській традиції).

У «Єгипетській книзі мертвих» (розд. 125) [15] наведено перелік неправедних учинків, за які настає покарання. Це вчинки, пов'язані з порушенням правових (грабіж, убивство), етичних норм, що регламентують взаємини і між людьми (перелюб, заздрість, марнослав'я тощо), і між людьми й богами (пропуск днів м'ясних жертвоприношень, наклеп на Бога). Можна погодитися з О. Хьоффе в тому, що «єгипетська «справедливість» об'єднує справедливість у буквальному розумінні: зобов'язання людей один перед одним з їх зобов'язаннями перед божественним порядком і з їх взаємною відповідальністю один за одного, зі солідарністю» [241, с. 17]. Однак не можна погодитися з мислителем у тому, що справедливість як єдність зобов'язань людей один перед одним і перед божественним порядком подається лише як давньоєгипетський феномен. На прикладі інших стародавніх культур це також можна простежити. Ці особливості характерні для концепту сакральної справедливості в тому вигляді, в якому він сформувався в архаїчних суспільствах, де етичні і правові норми не були чітко розмежовані, а самі норми сприймалися як такі, що мають божественне походження.

Постать богині Маат уособлювала не лише етико-правову норму. На космічному рівні вона втілювала як фізичний закон зміни пір року (подібно й Ори у старогрецькій міфології спочатку були пов'язані з порами року) і визначала загальний порядок – етико-правовий та фізичний [240, с. 113].

За своїми функціями в єгипетському міфологічному пантеоні Маат була близькою до шумеро-аккадського божества Шамаш (Уту – у шумерській міфології), який мав титул «судді богів». Саме Шамаш установлював закони і стежив за їх виконанням, саме він, згідно із зображенням на базальтовому стовпі з текстом зводу законів Хаммурапі, вручав закони вавилонському царю. І не випадково Хаммурапі називав себе «царем справедливості», а значна за обсягом частина тексту його кодексу містить прокляття і погрози на адресу того правителя, який відмовиться шанувати його ухвали і скасує закони, які він установив. Адже бог Шамаш йому «дарував правду» у вигляді законів, які «мудрому створені для наслідування», щоб справедливо керувати країною [243, с. 175–176]. Водночас порушення цих законів вавилонський цар сприймав як порушення порядку, встановленого богами.

Текст законів Хаммурапі містить пояснення сенсу царської влади на землі: насамперед вона дається для встановлення (якщо йдеться про царя, що є божеством) і підтримки в подальшому (на той випадок, якщо цар був лише виразником його волі) порядку або в ширшому розумінні правди, справедливості.

Межі суспільства співпадають у стародавніх суспільствах з межами влади верховного правителя – вождя, царя, а відтак – з межами встановлюваної ним (або божеством через нього) справедливості. Отже, таке суспільство було як малий космос – порядок, що протистоїть хаосу, який оточує його. І навіть після того, як концепт справедливості був десакралізований, межі суспільства і надалі визначались межами права і практик справедливості.

Як і в Стародавньому Єгипті, у староеврейській традиції поняття справедливості мало етико-правове і релігійне значення. Проте є одна суттєва відмінність. У давніх євреїв поняття справедливості вже пов'язується з волею Бога, а не з об'єктивним порядком, якому підкоряються і боги, і люди, і не

персоніфікується у вигляді окремого божества. Ця відмінність пояснюється тим, що євреї одними з перших серед стародавніх народів прийшли до монотеїзму, що, своєю чергою, зумовило й інше розуміння концепту справедливості. Справедливість втрачає те самостійне значення, яке вона мала, коли уявлялася в образі конкретного божества, – одного з багатьох, і розуміється вже як воля єдиного Бога (JHWE). Відтак закладаються підстави, по-перше, для формування уявлення про милосердя як про феномен вищого порядку, ніж справедливість. Тепер Бог, що створює світовий порядок, може помилувати за провину. У Старому Завіті зазначено: «Не вчиню жару гніву Свого, більше нищити Єфрема не буду, бо Бог Я, а не людина» (Ос. 11:9) [199]. По-друге, це основа для розпізнання людської і вищої – божественної – справедливості (згодом, уже в межах християнської традиції, яка була продовженням староеврейської) Августин стверджуватиме, що божественна справедливість не тотожна людській справедливості [2, с. 27].

У Старому Завіті на позначення справедливості використано слова *sedaq* (SDQ) або *sedaqa* (SDQH) і *mispat* (MSPT). Обидва вони тісно пов'язані між собою. У цьому контексті *mispat* за своїм значенням – радше справедливість, ніж правосуддя (пор.: Суд. 17:6; 21:25: «Того часу не було царя в Ізраїлі, – кожен робив, що здавалося правдивим (MSPT) в його очах» [199], іншими словами, здійснював правосуддя на власний розсуд). Тоді як *sedaq* – це справедливість як правда, справедливість, на якій ґрунтується співжиття спільноти; це, на думку Е. Макграз, *justitia salutifera* (справедливість порятунку) [263, р. 101]. Відмінність між *mispat* і *sedaq* можна простежити на прикладі фрагментів із книг Старого Завіту: «Наставив тебе царем, щоб чинити право (*mispat*) та справедливість (*sedaq*)» (2-га Цар. 10:9); «Як стало розпусницею праведне місто: було повне воно правосуддя (*mispat*), справедливість (*sedaq*) у нім перебувала, тепер же – розбійники» (Іс. 1:21); «Він наповнив Сіон правосуддям (*mispat*) та правдою (*sedaq*)» (Іс. 33:5) [199]. Такий поділ набуде поширення у християнській традиції, проте попередньо греки сформували філософське розуміння справедливості, яке, своєю чергою, вплинуло на християнське теологічне тлумачення цього поняття і надалі на новоєвропейську філософію.

Ще одним джерелом сучасної західної наукової думки, крім іудаїстської традиції, є еллінізм. У Стародавній Греції уявлення про справедливість розвивалися інакше, ніж в Іудеї. Основним джерелом відомостей про розуміння греками в архаїчний період справедливості вважається епічна поезія. Вона була поширена на території всієї Греції, що за умов полісного партикуляризму забезпечувало концептуальну єдність етико-правового поля Еллади. Ця обставина дає змогу ігнорувати наявні відмінності в соціально-політичних системах, наприклад, іонійських поселень, Спарти й Афін. Водночас міцно пов'язана з тодішніми релігійними віруваннями епічна поезія суттєво вплинула на розвиток філософської думки. Повною мірою це стосується й поняття справедливості. Серед причин появи власне філософії справедливості (яку ми знаходимо у працях Аристотеля) було й осмислення релігійних культів у поетичних творах Гомера і Гесіода.

У давньогрецькому словнику два слова – *themis* і *dike* – тлумачились як правила і норми, що визначають систему соціальних відносин, пов'язаних і зі сферою обміну, і з реалізацією влади, а також систему відносин між людьми і богами. Взаємини між Фемідою і Діке, як і з іншими богами, визначають смислове поле давньогрецького поняття справедливості. Хоча нерідко обидва слова перекладаються як «закон», «справедливість», насправді ж вони за змістом різні. Крім того, в історії давньогрецької думки можна простежити, як *dike* поступово «витісняє» *themis*. А у творах Платона й Аристотеля поняття «справедливість» передано за допомогою слова *dikaiousyne*, що свідчить про значну смислову еволюцію, яку зазнала *dike* у процесі розвитку суспільно-політичного життя стародавніх греків від трайбалістського єдиновладдя до виникнення поліса як системи, що передбачає рівну участь у владі всіх громадян [12, 163].

Богиня Феміда (*Themis*) – у грецькій міфології дочка Урана і Геї, яка, хоча й була старшою від Зевса, проте стала його другою дружиною після перемоги Зевса над титанами, – спочатку не стільки означала правосуддя, скільки була втіленням *themis* – загального порядку, закону, «взаємного пристосування частин усередині цілого» [26, с. 300]. Союз Зевса і Феміди означав створення космосу на противагу початковому хаосу. Від цього союзу народилися Ори – Евномія (Добрий закон),

Діке (Справедливість), Ірена (Мир) і Мойри – Клото (Прядильниця), Лахесіс (та, що кидає жереб), Атропос (Невідворотна). Про особливе місце Феміди в ієрархії олімпійських богів свідчить і та обставина, що саме їй, а не, наприклад, Меркурію, Зевс звелів скликати на раду всіх богів (Іл. XX, 4–6), і саме вона головує на їх бенкеті (Іл. XV, 87–89) [52].

Однак *themis* – це не лише порядок, що організовує космос, а й соціальний порядок, це те, що має бути (див.: Іл. II, 72–73: «Спершу словами їм випробування я учиню, як годиться (*he themis estin*)» (81), і ця повинність має трансцендентне обґрунтування, оскільки є наказом божества. Не випадково в гомерівському *ehosi themis* у низці випадків уживається в множині, як *themistes*. Адже, за Гомером, Зевс передає конкретні *themistes* (накази, заповіді) Басилевсу, який представляв його волю на землі: «Владар один, що йому хитромудрого Кроноса сином Берло дано і закон (*themistas*), щоб над людом своїм володарив» (Іл. II, 205–206) [52].

До виникнення поліса давньогрецьке суспільство суттєво не відрізнялося від інших архаїчних суспільств. У цьому випадку йдеться про те, що в Греції, як і в стародавній Месопотамії, Єгипті, Іудеї, справедливість вважалася сакральним феноменом – загальним порядком, персоніфікованим у культурі конкретного божества. Грецький правитель (Басилевс) був багато в чому подібний до царів Месопотамії. Виразний щодо цього опис справедливого правителя і добробуту народу за його правління, наведений в «Одіссей» (XIX, 108–114) [53].

І саме Платон, на думку якого влада в ідеальній державі належить філософам (мислителям), вважався продовжувачем гомерівської традиції, у межах якої у греків сформувалися уявлення про ідеального правителя. Щоправда, на відміну від Гомера, у Платона ідеальний, отже справедливий, правитель (філософ) є таким не за правом народження, не внаслідок вибору людьми першого серед рівних, а тому, що є раціональним мислителем, здатним пізнавати і відрізнити істину від хиби, праведне від неправедного [164, с. 147–154].

Варто зауважити, що на той час Гомер не знав поліса як нової структури соціальної організації. Описане ним суспільство є не більше, ніж система родів, очолюваних басилевсами. Водночас дослідники звертають увагу на те, що в

«Одіссеї», як вважається, пізнішому епосі, ніж «Іліада», уже простежується відмінність між приватною і публічною сферами («справою народною» і «своєю», наприклад: Од. IV, 314 [53]), що свідчить про початок зародження полісної системи. Із виникненням поліса пов'язана і трансформація уявлень про справедливість, увага до поняття *dike* на противагу *themis*.

З огляду на це, викликає заперечення теза, згідно з якою «процес сакралізації *themis* – пізніший», а право, хоча спочатку і було пов'язане з релігією, «оскільки з нею були пов'язані всі аспекти життя громади», релігією не конституювалося [33, с. 133]. Це твердження спростовує та обставина, що слово «*themis*» на початках означало «приписи божества, божественний порядок» (звідси і формування культу богині Феміди), що задавав систему політико-економічних і правових відносин в архаїчному суспільстві. Тож можна стверджувати про збереження за *themis* її сакрального значення на тлі десакралізації *dike*.

Натомість уже в гомерівському епосі за *themis* закріплюється декілька значень. З одного боку, це божественні веління і закони: «Носять в долонях, як судді, що вірно пильнують законів (*themistas*) Зевсових» (Іл. XVI, 238) [52]; «Буде на це нам ухвальний від Зевса великого вирок (*themistes*)» (Од. XVI, 403) [53]. З іншого – це право загалом: «Дикого велетня, що ні законів (*themistas*), ні правди (*dikas*) не знає» (Од. IX, 215) [53]. Зрештою, це суд, який творять люди, встановлюючи правду (справедливість): «Зевс, охоплений гнівом страшним на мужів, що, насильством діючи, суд (*themistas*) свій неправий творять на зібраннях народних; Гноблячи правду (*he diken*), й нітрохи на кару богів не зважають» (Іл. XVI, 386–388) [52]; «Дістався швидко Патрокл до місця, де збори і суд (*themis*) учиняли» (Іл. XI, 807) [52].

Поєднуючи такі різні значення, справедливість-*themis* виступала не лише як космічний порядок, а й (що для нас у контексті досліджуваної теми досить важливо) як порядок соціальний, як сакральна сила, що об'єднує індивідів у межах роду. Щодо цього цікавим є порівняння *themis* зі «стадним інстинктом», із «колективною свідомістю», яке проводить Дж. Харрісон [261, с. 485]. Як норма, правило, що належить сфері сакрального, *themis* є закритою для регуляції з боку суспільства.

Із формуванням полісної системи набуло розвитку і поняття *dike*, що означає норму, яка стосується права міжсміейного, зобов'язання, яке виникає в підсумку домовленостей [261, р. 516], що укладають між собою рівні індивіди, тож це поняття більшою мірою пов'язане зі соціальними установками, соціальними практиками, ніж *themis*. Не випадково Гесіод у «Роботах і днях» – творі, присвяченому проблемам людського життя, а не взаєминам богів, як це є в «Теогонії», де увагу акцентовано на Феміді, – особливу увагу приділяє *dike*.

Як і Гомер, Гесіод стверджує, що народи процвітають там, де вершиться справедливий суд і «правди (*dikaion*) ніхто ніколи не переступить» («Роботи і дні») [47, с. 114–121]. Водночас справедливість (правда) в «Роботах і днях» має більшою мірою етико-правове і політичне, ніж сакральне, значення, хоча все ще персоніфікується в образі богині Діке. У Гесіода наявне уявлення про кару за неправосудність («Роботи і дні» [47, с. 228–231]: «І ніколи неправосудних людей ні нещастя, ні голод // Не відвідують»), яку насилають боги (зокрема, згідно з «Роботами і днями» [47, с. 235–243], Діке сідає біля Зевса («і про неправду (*adikon*) людську повідомляє його»). Натомість поет визнає, що далеко не завжди боги поспішають з відновленням порушеної справедливості і досить часто саме несправедливість виявляється вигіднішою для людини, ніж справедливість («Ну, як же тут бути справедливим (*dikaion*), // Якщо чим хто неправіший, тим легше управу знаходить? // Вірю ж, проте, що Зевс не завжди терпіти це буде» («Роботи і дні» [47, с. 247–249]). Це свідчить про нове розуміння справедливості. Остання більшою мірою постає залежною від людей, ніж від богів, така ситуація свідчить про процес десакралізації цього поняття.

Отже, в архаїчних суспільствах уявлення про справедливість має не так понятійний, як міфологічний вияв. Тому про існування поняття справедливості в Стародавній Греції можна лише припускати, зважаючи на те, що тривалий час понятійно-логічне мислення відокремлювалося (Ф. Кессіді) від міфологічного.

Водночас це «міфологічне» поняття справедливості було синкретичним, спочатку не містило чітко диференційованого політичного, релігійного, соціального і правового змісту, що насамперед пов'язано з характерним міфолого-

релігійному світогляду ототожненням етики, онтології та космології. Формування власне раціонального концепту справедливості відбувається під впливом двох процесів: кодифікування неписаних законів і розвитку філософської рефлексії. Перше переважало в Римі, друге – у Стародавній Греції. Обидва ці процеси відбувалися майже незалежно один від одного (за винятком, мабуть, того впливу, який спричинив на римське авгуральне право піфагореїзм) і сприяли формуванню філософського і правового поняття справедливості, які згодом були об'єднані в межах однієї теорії в новоєвропейській філософії [39, с. 53].

На протигагу епосам мікенських царств та аналогічним моделям організації влади (моделям жорсткого ієрархічного порядку) у єгиптян і персів, стародавні греки створюють нове соціально-політичне утворення – поліс, становлення якого було спричинено ще однією «революцією» – революцією в системі суспільних зв'язків. Натомість у контексті нашого дослідження цікавими видаються зміни уявлень про рівність, законність, владу, тобто те, як почали тлумачити справедливість у межах нової системи соціально-політичного порядку, що сформувалась у Греції на початку VII ст. до н. е., оскільки з виникненням нової політичної системи тісно пов'язаний і розвиток філософського вчення про справедливість.

Полісна свідомість породила нове, не властиве архаїчному періоду розуміння справедливості завдяки десакралізації цього концепту й одночасно нове розуміння рівності.

Поява поліса свідчить про значну трансформацію міфологічного світобачення, яка проявилася, зокрема, в розмежуванні сфери сакрального і сфери секулярного. Остання – це первинна сфера публічного (агора), закони, норми і приписи в якій залежать уже не від богів, а від людей, а тому підлягають обговоренню і, під впливом сили раціонально поданого аргументу, зміні. Вказаний поділ (що намітився вже в «Одіссеї», де розрізняються народна і приватна справа, і в Гесіода) вперше виокремив проблему сутності справедливості, порушив питання про те, що становить собою справедливість не як сакральна сутність або воля божества. Відповіддю на це питання стали етика і політична філософія, тобто, як їх

охарактеризував Т. Гоббс, науки про справедливість і несправедливість [50, с. 376–412], які згодом розвинули софісти, Сократ, Платон та Аристотель.

Для політичної філософії питання про справедливість – це питання про те, як повинна бути організована політична влада, щоб забезпечити досягнення суспільного блага. Тобто фактично про політичну владу – відмінну і від влади голови роду (влади батька), і від влади пана над рабом – можна говорити лише з появою поліса, в якому вже площа, агора, як збори рівноправних громадян, а не Басилевс, стає законодавцем, наділеним *coercitio* (владою здійснювати примус).

Polis вирізняє панування закону, що забезпечує гармонію різних, подекуди навіть конкурентних інтересів громадян, на відміну від *oikos*'а, де голова роду, якому належить право на верховну владу (*arche*), об'єднує й упорядковує все домогосподарство. На відміну від політичної системи архаїчного суспільства (що збереглася в дещо перетвореному вигляді на рівні *oikos*'а), громадяни поліса однаково рівні перед законом («всі громадяни, які беруть участь у житті поліса, починають сприйматися як «подібні» (*homoioi*), а згодом абстрактніше як «рівні» (*isoî*)» [37, с. 80]) і не перебувають у відносинах володіння один щодо іншого. Не випадково Солон, який, як вважають, власне і створив політико-правову систему поліса, свої реформи розпочав із закону, яким знищувалися боргові зобов'язання бідних і надалі заборонялося давати гроші в борг «під заставу тіла» [167, с. 15].

Перетворення в політичній системі і зміни, що супроводжували їх, у тлумаченні законності та справедливості не знищували цілком міфологічного світогляду, а радше створювали новий, паралельний уже існуючому. Яскравим прикладом конфлікту, що відбувався між двома системами норм, є п'єса Софокла «Антигона», у якій героям доводиться робити вибір між божественними і людськими законами. І якщо вибір Креонта досить зрозумілий – ставши правителем Фів, він вимагає безперечного виконання своїх розпоряджень, то Антигона підкоряється традиції і сімейному обов'язку, що мають в її уявленні божественне походження [211, с. 76–83].

Однак, якщо для конкретної особи у сфері *oikos*'а справедливість зберігала свою сакральну суть (Антигона переступає людський закон, щоб поховати рідного

брата, демонструючи таким чином, що політична влада не поширюється на сімейні взаємини, де всім править закон богів [260, р. 123]), то базарна площа була сферою, де владарює закон (*nomos*), і справедливість на агорі втрачає свій взаємозв'язок з божественним. Саме тут формується нова ідея справедливості – справедливості як рівності, що дає змогу «подібним» (*homoioi*) між собою громадянам об'єднатися в нове співтовариство.

Відтак в основі політичної системи поліса лежить ідея рівності. Відповідно, і право на верховну владу більше не розглядається як монопольне право царя (Басилевса) або тирана, а як таке, що рівномірно поділене між усіма громадянами. Можна сказати, що в полісі вже не один, а всі громадяни мають компетенцію щодо справедливості. Криза єдиновладдя (у певному розумінні і криза справедливості, оскільки до виникнення поліса вона втілювалася в образі божества, а виражалася в рішеннях царів – «тих, що поїдають підношення») і пов'язані з нею соціально-економічні проблеми вимагали створення нових норм, дотримання яких гармонізувало б соціальні відносини. На вирішення цього завдання і були, зокрема, спрямовані реформи Солон [266, р. 32].

Керуючись ідеями міри («Нічого занадто!») і рівності всіх перед законом, Солон наполягає на тому, що законність, справедливість (*dike*) є тим принципом, який встановлює суспільну рівновагу, не даючи нікому змоги захопити владу. Солон був одним із перших мислителів, який усвідомив проблему справедливості як практичну, тобто як проблему організації соціально-політичної системи на основі раціонального принципу, яким для нього стала рівновага або міра. На відміну, наприклад, від піфагорійців, чий політичні погляди були елементом більш фундаментального філософського вчення, у межах якого розроблялися поняття «міра», «рівність», «гармонія», Солон був реформатором-законодавцем. На його погляди щодо організацій поліса суттєво вплинули сформовані ще в міфологічному світогляді поняття рівності і порядку. І хоча він виходить уже за межі виняткового міфологічного світобачення, однак цілком не відмовляється від них. Так, справедливість він тлумачить як «природний», такий, що саморегулюється, порядок, проте, як зауважує Г. Властос, «природний» у цьому

випадку не означає «секулярний», а отже, Солон тлумачив справедливість як божественну силу [266, р. 46].

Солон конструює поліс як космос (первинне значення слова «космос» – будова, порядок, і лише згодом цим словом почали позначати світ, усесвіт), оскільки розуміє його як гармонійний світ (*homonoia*), благодійність (*kosmiotes*), як втілення розсудливості (*sophrosyne*), що протистоять безладу і розбещеності. Відтак справедливість постає як основа соціальної інтеграції, об'єднання громадян у єдине співтовариство (тобто є етичною категорією) і як обов'язкова умова свободи (у цьому разі справедливість є правовою категорією). Відповідно, саме вимоги справедливості (правові норми) створюють вільного індивіда, громадянина поліса. За межами поліса свобода неможлива, адже полісу протистоїть беззаконня, хаос і ворожнеча. Отже, «нова» справедливість виконує таку ж функцію межі, що її виконувала сакральна справедливість, проте в цьому випадку вона розділяє не хаос і космос, а світ греків і світ варварів.

Справедливість у політичному проекті Солона постає результатом «взаємодії» законності (*eunomia*) і рівності (*ison*) (Плутарх передає слова Солона «Рівноправ'я війни не проводить», які можна тлумачити і так, що рівність не проводить несправедливості). Із виникненням полісної системи формується не лише онтологічне, а й соціально-політичне поняття рівності. І в цьому сенсі воно почало означати не стільки рівність усіх перед законом, скільки рівність прав та, відповідно, рівність положення або статусу серед громадян [266, с. 58]. Водночас рівність (*isonomia*) означає й порядок, гармонію. Не випадково під впливом вчення Піфагора натурфілософ і лікар Алкмеон трактує здоров'я як «рівновагу (*isonomia*) (у тілі) сил вологого, сухого, холодного, теплого, гіркого, солодкого й інших», «а панування (*monarchia*) в них одного є причина хвороби» [125, с. 210], а Емпедокл, натуралізуючи поняття рівності, розвиває вчення про рівність таких, що борються між собою, Любові та Розбрату (рівність за таких обставин є умовою того, що жодна з протилежностей, які борються, не може перемогти і тим самим порушити таким чином порядок, породжуючи несправедливість).

Для Солона ідея рівності набуває соціально-політичного сенсу (на думку Г. Властоса, натуралізація справедливості означає її соціалізацію [266, с. 56]). Це рівність громадян поліса перед встановленим на агорі законом, який вимагає раціонального пояснення (цікаво, що чимало законів Солона, наприклад, про жінок, засуджували його сучасники як безглузді), і водночас рівність у розподілі соціальних благ між громадянами відповідно до заслуг кожного.

Отже, справедливість у полісі тематизується насамперед як норма, що регулює систему взаємодії акторів. Як і «сакральна справедливість», вона була «вписана» в ширший контекст, аніж просто система соціальних відносин, оскільки вважалася нормою організації космосу, подібним до якого є поліс, а отже, є онтологічною категорією. Водночас її вирізняє те, що предметом обговорення стають шляхи її досягнення, тобто конкретні законодавчі норми, що визначають життя суспільства, які до того часу сприймалися як незаперечні божественні веління, відповідно у них ніхто не сумнівався.

На початковому етапі, до виникнення філософії справедливості, у теоретичній думці давніх греків було сформовано два основні підходи до розуміння того, якою повинна бути соціально-політична організація суспільства, що забезпечує досягнення справедливості (політична справедливість).

Один із них пов'язаний з реформами Клісфена, який прагнув повної рівності між громадянами. На відміну від Солона, Клісфен більше уваги приділяв проблемі соціальної справедливості й відстоював ідеал рівноправ'я (*isonomia*), коли поліс «постає як однорідний світ, без ієрархії, градації і диференціації», а влада «рівномірно розподілена за всіма сферами суспільного життя в тому загальному просторі, в якому поліс знаходить свій центр, свою «середину» (*meson*)» [37, с. 142].

Другий проект пов'язаний з політичним проектом піфагорійців, а також Платона, в ученнях яких поліс постає у вигляді ієрархічного порядку, що підтримується законом, коли «правильно підібрана міра повинна погоджувати сили, нерівні за своєю природою, забезпечуючи справедливу перевагу однієї над іншими» [37, с. 118].

Уявлення про справедливість як про міру, гармонію, сформульоване в межах піфагорійської філософської школи, заклало основу для подальшого розвитку теорії справедливості аж до наших днів. Піфагор та його послідовники стверджували про наявність математичної закономірності не лише в музиці або в природі; у них також «соціальні, етичні і теологічні поняття отримують математичне забарвлення» [125, с. 64]. Відомий вислів Піфагора «Все є число» (або «Числу всі речі подібні») визначає основу вчення його школи про числа і про їх відношення – пропорції [233, с. 269]. Як відомо, число для піфагорійців було і арифметичним, фізичним, естетичним, і етико-теологічним принципом. Числа розуміли як матеріальну й водночас етичну основу всіх речей, тобто як принцип їх організації в гармонію, котра, своєю чергою, є вираженням раціональної закономірності світу. Як основою краси або музики є числові відношення, так й основою справедливості є математична гармонія. Саме в піфагорійській школі були сформовані геометричний і арифметичний види пропорцій, які згодом в Аристотеля стануть основою вчення про дистрибутивну і комутативну справедливість [11, с. 36–89].

В обох вказаних видах пропорцій піфагорійців цікавила «середня величина», яка виражала гармонію, досконалість. Адже у вченні піфагорійців числа мали не лише кількісне, а й етичне значення (парні і непарні числа пов'язані були з розладом і єдністю, диспропорцією і гармонією), тому й саму справедливість вони розуміли як квадратне число (число, помножене на самого себе), як число, що відповідає саме собі. У системі соціальних відносин справедливість виражалася як рівність, відплата рівним за рівне (це пов'язано із законом перевтілення душ, у який вірили піфагорійці і згідно з яким від того, як було прожите життя, залежить подальше втілення душі). Тож і в основу самого Піфагорійського союзу була покладена ідея рівності його членів. За свідченням Цицерона, Піфагор і Емпедокл проголосили рівноправ'я всіх живих істот. А як стверджує Діоген Лаертський, Піфагор перший сказав, що у друзів все загальне і що «дружба – рівність»; також повідомлялося, що Піфагор закликав жителів Еллади володіти всім майном спільно [62, с. 148].

Учення Піфагора та його послідовників про справедливість піддавав критиці Аристотель, на думку якого, ототожнивши справедливість із числом, Піфагор не дослідив цієї чесноти як такої [11, с. 193]. Вважаючи виправданою цю критику, маємо, проте, визнати істотне досягнення піфагорійців у розробці концепту справедливості. Так, справедливість для них – це онтологічне поняття, об'єктивна гармонія або міра, що примиряє протилежності, і тут піфагорійці все ще перебувають у руслі міфологічної традиції. Водночас (і в цьому полягає їх істотний внесок у розвиток ідеї справедливості) справедливість, будучи числом, а точніше числовим відношенням, – раціональна, а отже, й пізнавана.

Окрім піфагорійської школи, суттєво вплинули на розвиток філософського розуміння справедливості софісти. Школа софістів як інтелектуальний феномен – це закономірний результат полісного життя, заснованого на змагальності й суперництві між громадянами, що виражався, зокрема, і в тривалих дискусіях на агорі. Словом, це наслідок розвитку сфери публічності на протигагу сфері приватного життя, сфери поліса (polis) – на протигагу сфері ойкоса (oikos).

Як уже зазначалось, виникнення поліса значно ускладнило систему суспільних відносин, вимагаючи від громадянина диференційованої поведінки і дії в різних, таких, що співіснують одночасно, системах норм і цінностей, на яких ґрунтувалися господа (oikos) і держава (polis). Постійний конфлікт між цими нормами, між божественними і людськими настановами, між монологічністю та діалогічністю, що проявився і в давньогрецькій літературі, породжував гостру потребу в науці правильної, успішної поведінки за умов протистояння цих різних сфер. Таку потребу, на нашу думку, згодом і задовольняли софісти. Свою науку вони визначали як «тямущість у домашніх справах, уміння якнайкраще управляти своїм господарством, а також у справах суспільних: завдяки їй можна стати найсильнішим і у вчинках, і в промовах, що стосуються держави» [165, с. 57–58].

У контексті даного дослідження позиція софістів є цікавою насамперед тому, що вони дали цілком нове розуміння справедливості, яке принципово відрізняє їх і від попередників, і від сучасників, зокрема Сократа і Платона. Вчення софістів (розуміючи, що стверджувати про існування єдиного

«софістичного» інтелектуального вчення можна лише досить умовно) базується на розрізненні *physis* (природи) і *nomos* (позитивного закону), що було ключовим для грецької думки V–IV ст. до н. е. [262, с. 55]. Хоча софісти і не першими помітили відмінність між цими поняттями, проте саме вони дали їм нове теоретичне обґрунтування, здійснивши розмежування між природою речей (*physis*) і конвенційними нормами (*nomos*).

Публічне обговорення законів на агорі не лише десакралізувало законодавчу сферу, перетворивши її на результат угод рівноправних індивідів, а й порушило проблему загальної значущості законів для людей. Поліс не був державою в сучасному значенні цього слова і не мав монополії на владу, а значною мірою розділяв останню з *oikos*'ом. Адже не слід забувати, що конкретний індивід ставав громадянином поліса передусім тому, що був членом *oikos*'а. Водночас із розвитком торгівлі і колоній, спілкування з іншими народами мешканцям давньогрецьких полісів відкривалася різноманітність традицій, норм, установлень і вірувань, що, своєю чергою, не могло не вплинути на сприйняття панівних у конкретному полісі, встановлених людьми законів. Звідси цілком природно постали питання про легітимність конвенційних правових норм, про природу етичних вимог, словом – про справедливість. Відповіді на ці питання і намагалися дати спочатку софісти, а потім Сократ і Платон.

Подібно до перших філософів, які шукали єдину основу всього сущого, софісти порушили проблему існування єдиної основи етичних і правових норм. Наслідуючи вже сталу на той момент філософську традицію, софісти визнавали існування незалежних від людської волі законів природи (*physis*), але водночас наголошували, що в полісі люди керуються законами (*nomos*), які визначили самі собі. Останні, наголошували софісти, суперечать вимогам природи: «закон – тиран над людьми – примушує... до чогось, що суперечить природі» [165, с. 84]. Установлене людьми має швидкоплинну цінність, до того ж і досвід засвідчує, що різні народи мають різне уявлення про такі речі, як, наприклад, благо або справедливість. Саме тому справедливість для софістів (зокрема для Лікофрона) – це результат угоди між людьми стосовно того, що саме вважати справедливим.

Відповідно, дотримуватися закону, тобто бути справедливим, людину змушує суспільство («ніхто не буває справедливий за власною волею, а лише з примусу» [164, с. 107], закони, які встановлюють люди). Отже, існування суспільства й держави можливе лише як результат реалізації справедливості, коли за допомогою закону природи «змушують дотримуватися належної міри» [164, с. 325]. Справедливість, відтак, є правом сильного, «це те, що притаманне найсильнішому» [164, с. 261]. Отож, соціальний порядок є продуктом саморегуляції суспільства – початкової конвенції, що лежить в основі всіх людських відносин.

Відомий вислів Протагора «Людина є мірою всіх речей – існування існуючих і неіснування неіснуючих» засвідчує, що для софістів саме людина (а не божественні повеління або навіть об'єктивні закони космосу) є джерелом соціальних установлень і норм, мірою справедливості. Натомість О. Лосєв вбачає у цьому вислові ознаку декаданства як перекладу об'єктивних цінностей мовою тілесних відчуттів [122, с. 107]. І справді, Протагору, як і решті софістів, можна дорікнути в декаданстві, якщо сприймати їх вчення з тієї етичної позиції, на якій перебував Сократ (та й, зрештою, сам О. Лосєв). Проте, незважаючи на виправданість такої оцінки, слід визнати, що саме це «декаданство» дало софістам змогу по-іншому поглянути на проблему справедливості. Їх внесок полягає в тому, що вони продемонстрували, по-перше, можливість формувати вчення про справедливість не з прескриптивних, а з дескриптивних позицій (софістів, орієнтованих на досягнення практичного результату, завжди цікавила справедливість, втілена в конкретних законах поліса, безвідносно до того, чим була справедливість як така, що цікавило Сократа і Платона), а по-друге, довели відповідність справедливості людині і суспільству, відмінність соціальних законів від божественних і природних.

Відчуттями справедливості (*dike*) і поваги (*aidos*), на думку Протагора, боги наділили всіх людей рівномірно, і саме тому стало можливим досягнення домовленостей між людьми, формування поліса. Протагор стверджує: «Що будь-якому місту видається справедливим і прекрасним, те і є для нього (таким), допоки воно так гадає» [126, с. 12]. Усвідомлення одним із перших і найбільш

впливових софістів конвенційності поліса та його норм дало поштовх молодшим софістам, з одного боку, до боротьби проти соціальної нерівності, проти несправедливого (щодо вимог природи) договору, а з іншого – до перетворення особистого інтересу на «верховне начало» [126, с. 13–14].

Саме софісти вперше в історії політичної думки порушили питання про те, що є справедливим за умов конвенційності правових і етичних норм. Водночас їх завбачливість була, радше, постановкою питання, ніж відповіддю на нього. Зокрема, молодша група софістів взагалі запропонувала суто практичне його вирішення, як висловився Л. Штраус, – «встановлювати, що справедливо в кожному випадку, є функція політичного мистецтва або майстерності» [253, с. 99]. На незадовільність цієї відповіді і на його етичні й політичні наслідки вказали вже Сократ і Платон. Останній у пошуках вирішення окресленої проблеми у своєму проекті ідеальної держави змушений був відмовитися від ідеї її побудови на конвенційній основі. Розуміючи справедливість як надчуттєву ідею, Платон, відповідно, будує свою ідеальну державу за аналогією не polis'а, у межах якого справедливість релятивізується, а oikos'а.

Таким чином, було не лише створено умови для виникнення концепції справедливості, а й задано теоретичні основи для політичної практики, які простежуємо і нині.

Надзвичайно важливим та актуальним для всебічного висвітлення предмета дослідження є ґрунтовне вивчення поглядів українських мислителів щодо ідеї справедливості крізь призму прав людини.

Уже політико-правова думка України XI – початку XII ст. оперувала категоріями «свобода», «рівність», «справедливість», і минуло чимало часу, доки інституція «права людини» увійшла в науковий обіг і набула правового статусу.

Справедливість не є абсолютном у тому розумінні, що її тлумачення зумовлене різницею в етапах соціально-економічного і політико-правового розвитку того чи іншого суспільства.

Перехід від первіснообщинного ладу до феодалізму, утворення Київської Русі, а згодом на її місці Київського, Чернігівського, Галицько-Волинського та

інших самостійних князівств супроводжувалися збереженням тих ідеалів справедливості, що були напрацьовані в первісному суспільстві та мали соціальний характер. Тому тут не відбулося такого бурхливого розквіту сваволі властителів, утиску людських прав і правового нігілізму, як це характерно для багатьох європейських феодальних держав цього періоду.

Про ідеали суспільного устрою на основі концепції суспільного примирення та загальної злагоди йдеться в «Ізборнику» (1076) [30, с. 59–128]. Суть концепції суспільного примирення і спільної згоди Іоанна Грешного полягає в тому, що за умов існування суперечностей між різними станами відносини в державі треба будувати за принципом милосердя. Він пропонує безумовне підкорення індивіда державній владі узгоджувати з обов'язками для всіх панівних станів через милосердне ставлення до підданих. Стосовно ж державної влади це означає деякі послаблення у сфері внутрішньої політики, пожертвування на користь бідних, організацію притулків для них, проведення благодійних заходів, пом'якшення податків, обмеження самоуправства феодалів. У сфері особистих відносин принцип милосердя передбачав добродійність між людьми, упорядкування абсолютно всіх сфер і рівнів соціальних відносин, гармонізацію їх на основі справедливості. Втілення справедливості Іоанн пов'язував з людинолюбством князя, надією на Бога, який вкладає людині прагнення до справедливості та захищає її від несправедливості і свавілля. Отже, етатистський підхід до розуміння поняття прав людини змусив автора «Ізборника» шукати шляхи пом'якшення влади можновладця, які вбачалися у принципі справедливого правління. У сфері зовнішньої політики це означало миролюбні стосунки з іншими державами, у внутрішній – духовне, моральне й організаційно-економічне збалансування інтересів різних станів суспільства.

У давньоруських літописах «Повість минулих літ» (1113) [168] і «Слово о полку Ігоревім» (1187) [207], Київському та Галицько-Волинському літописах, у політичних творах духовних осіб «Слово про закон і благодать» Іларіона [86], «Моління (Слово послання)» Данила Заточника [55], у політичних творах князів і правових документах («Повчання» Володимира Мономаха, «Руська правда» [172])

йдеться про «правду», рівну для всіх, однакову для кожної людини, про правителя, який повинен турбуватися про своїх підлеглих. Це положення становило ідеал, який мав утвердитися в суспільному житті як справедливий. Коли вживали у правовій думці цього часу термін «правда», що охоплює і юридичний, і моральний аспекти, юридичний компонент був головним структурним елементом усього змісту. Під «правдою» розуміли «закон», справедливий суд; правда втілювала і законні підвалини всіх видів державної діяльності. Згодом, у XV–XVI ст., «правдою» не тільки визначалися окремі правові інститути, а й передавалося уявлення про правопорядок загалом [46, с. 131–145].

Християнська ідеологія знаходить ідеал справедливості – це Божественна вічна справедливість. В історичному процесі вчення християнства про справедливість поступово конкретизувалося у правову систему. Встановлення «вічної справедливості» на практиці трансформувалося у вимогу «рівності прав» і «рівності можливостей», що й було реалізовано під час буржуазних революцій [139, с. 7].

В одному зі згадуваних уже давньоруських творів «Слово про закон і благодать» [86, с. 39] Іларіон наголошував, що здійснення влади повинно завжди ґрунтуватися на справедливості, законі («землю свою пасушу правдою»). Іларіон приділив багато уваги конструюванню образу феодалного князя, який найповніше втілював би принципи християнської етики і мав організаторські здібності для забезпечення правильного справедливого управління. Він передбачав лише односторонню форму відповідальності перед Богом «за труд пастви людей его», але вже ставив питання про необхідність законних форм здійснення усіх владних повноважень. Управляти людьми князь зобов'язаний за справедливістю, а не свавільно («без блазна же Богом данные ему люди управившу»); правосуддя здійснювати не лише на основі закону, а в єднанні заходів примусу із застосуванням морального впливу («мало казни, много милуй») [86, с. 43–51].

Влада має використовуватися «праведно», що означає бути справедливою, заснованою на моральному законі. Великий князь повинен творити милостиню і

бути щедрим до своїх підданих, турбуватися про сірих, хворих, вдів і всіх інших, «потребуючих милостині». Милосердя і законна діяльність правителя узгоджується, на думку Іларіона, з його власним моральним виглядом. До речі, Іларіон одним з перших мислителів Київської Русі порушив питання відповідальності князя перед підданими і трактував її як морально-правову категорію [86, с. 27–28].

Ідея відповідальності правителя перед підданими відображена в «Повчанні» Володимира Мономаха, яке містить два твори – «Грамотица» князя Мономаха своїм дітям та його послання князеві чернігівському Олегу Святославовичу з приводу вбитого 1096 р. в усобиці під Муромом меншого сина Мономаха Ізяслава. У них викладено політичну програму Володимира Мономаха, поштовхом для складання якої було повстання в Києві 1113 р. Найголовніші ідеї цього політичного твору такі: ідея єдиновладдя, єдності Руської землі, ідея моральної відповідальності правителя перед підданими в усіх аспектах, насамперед у соціальній політиці [42, с. 75]. Повідомляючи про міські повстання, літописці висловлюють співчуття учасникам тих, що були спрямовані на захист рідної землі від половців, і засуджують повстання «проти порядку» [190, с. 22–39]. Водночас князям ставиться за обов'язок захищати підданих від порушень законності з боку місцевої влади, бути носієм закону і законності: «Не наслідуйте лиходіїв, не завидуйте тим, що творять беззаконня... Лучче єсть у праведника мале, аніж багатство беззаконників велике... Ухилися од зла, вчини добро, шукай миру, і йди за ним, і живи у віки віків» [42, с. 75].

Повстання народних мас змусило Мономаха переглянути соціальну політику, аби послабити експлуатацію народу верхами, пом'якшити загострення класових суперечностей. Один із аспектів справедливості Мономах вбачав у справедливості князівського суду, в основі якого мала бути правда. Мономах не одноразово засуджує «беззаконня» і «неправду», розуміючи їх як синоніми. Покладаючи на князя судові функції, він вимагає бути милосердним та справедливим до убогих і бідних, не чинити беззаконня і не дозволяти «сильним погубить человека».

Обґрунтовуючи необхідність зміцнення великокнязівської влади та єдності Руської землі, Мономах у «Листі Олегу Чернігівському» закликав до вирішення

суперечок «добром», справедливо, на основі закону; заперечував принцип кривавої помсти як засобу вирішення міжкнязівських суперечностей: «Ни права, ни крива не убивайте и не повелевайте убити его» [83, с. 118–124]. Ідеал князя – це «добрий князь», єдиний з народом, батько всіх, добрий і справедливий господар.

Підняття авторитету князівської влади, утвердження мудрого правління через єдиновладдя правителя – «пана» з діяльністю радного органу при великому князі – центральна тема найцікавішої в політичному аспекті пам'ятки літератури Київської Русі XIII ст. «Моління (Слово послання)» Даниїла Заточника. Не піддаючи сумніву наявність радного органу при князі, він доводить, що не лише князь винний у негативних наслідках тих чи інших заходів, а й рада. Досліджуючи це питання, Заточник виступає проти засилля бояр у князівській раді, закликає князів опиратися на дрібних і середніх феодалів.

На думку автора «Моління», краще служити бідному князеві, ніж заможному бояринові. Спрямоване проти боярства «Моління» деякою мірою відображає інтереси не тільки феодалів середнього статку, а й народних мас. У ньому звучить заклик до князя втручатися в усі справи управління, судочинства, відновлювати справедливість, бути захисником люду від сваволі та насильства з боку бояр [55].

Як бачимо, у пам'ятках Київської Русі головна роль в утвердженні справедливості та закону в суспільстві відводилася князю, його вмінню правити так, щоб був мир і злагода між людьми. Саме в сильній і справедливій князівській владі, позбавленій егоцентризму, користолюбства та честолюбства, автор «Слова о полку Ігоревім» [207] шукав добробут для Руської землі, закликав до згуртованості та єднання князів, їх служіння вітчизні, примноження її могутності і захисту. Ідеї про обмеження сваволі феодалів, що містяться в «Повісті минулих літ», «Повчанні Мономаха», «Слові о полку Ігоревім» та інших творах, ґрунтуються на принципі справедливості як морально-правовій категорії, яка є стрижнем і моралі, і права. З оцих позицій у давньоруській політико-правовій думці обґрунтовується принцип «вотчини» – області, що має свого законного господаря і захищається «вотчинним правом» від зазіхань інших князів.

Обмежуючи право «найстарішого» (великого) князя, «вотчинне право» водночас мало стримувати міжусобний безлад.

Справедливість політичної організації Київської Русі вбачалась у співучасті двох носіїв влади – князя і віча. Хоча князі й дивилися на всю руську землю як на власність свого роду, але мусили зважати на думку громади, представленої вічем [64, с. 69; 225; 254, с. 131–132 ; 142]. Віче як орган суверенної влади виникло раніше від княжої влади. Це була всенародна рада, в якій брали участь не тільки бояри, а й усе населення. Інколи керівну роль у вічі відігравали соціальні низи, але радше все-таки визначні бояри або міщани, які використовували народні зібрання у своїх інтересах. Обіймаючи княжий престол, на заклик вічової громади князі мусили складати з вічем умову, скріплюючи її присягою.

Отже, у політико-правовій думці доби Київської Русі справедливість розглядалася через призму відносин правителя (князя) і підданих.

Найкращим політичним правлінням вважалося таке, що ґрунтувалося на: 1) високій моралі та законності дій князя; 2) рівному ставленні князя до всіх станів суспільства та опорі не на бояр, а на середні прошарки. Тільки таке правління розглядалося як здатне зберегти порядок і злагоду в суспільстві.

У період Польсько-Литовської доби справедливість набуває більш вираженого, ніж у попередні століття, соціально-правового змісту. П. Русин та С. Оріховський-Роксолан, доводячи важливість мудрості правителя, утверджували права і чесноти людини, водночас кваліфікуючи справедливість як основний принцип функціонування держави. Досить докладно про це пише С. Оріховський-Роксолан у творі «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу» (1543) [157, с. 281]. Констатуючи, що найважче у світі керувати державою, він називає справедливість душею держави та її зміст вбачає в тому, щоб кожному було віддане те, що йому належить, заразом держава повинна дбати про збереження добра всіх людей [87, с. 192]. Він закликає правителя: «Шануй справедливість і саму її ретельно зрощуй...». Єдиним королівським способом «зрощування» (плекання) справедливості він називає такий: за чесноти нагороджувати, а за злочин справедливо карати, оскільки через «хибний розподіл почестей і посад»

можливі лише чвари і навіть «загин держави». Для нього справедливість означає жити «у згоді із законом і природою» [157, с. 281].

Потрібно також акцентувати на тому, що в контексті нашого дослідження актуальними є й такі тези С. Оріховського-Роксолана про справедливість: «...будь при розподілі посад пильнішим і справедливішим за всіх інших: не бери хабарів, бо гроші заслинають очі мудрим і знеславлюють чесних. Зважай, щоб прохання були гідними громадянина і корисними для держави. Будь прихильником до порядних мужів, які про добробут держави дбають, на їхні прохання звертай більше увагу, ніж на прохання тих, хто з негідним наміром посад домагається» [157, с. 282]. У його міркуваннях зосереджено вимогу до правителя, виконуючи владні повноваження, стати зразком моральності та справедливості для своїх підлеглих. Усе це дає підставу вважати твір «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу» оригінальною пам'яткою українського гуманізму ренесансної доби [202, с. 120].

Натомість І. Вишенський шукає справедливість у владі правителя, наданій йому Богом. Він зазначає, що царі, королі, усякі володарі та пани помиляються, вважаючи, що надана їм влада – це справа їхньої свободи і волі, це Божа влада, а вони лише її виконавці. Їх абсолютна людиновладність неможлива. Виконуючи волю Бога, вони призначені утверджувати закон і справедливість. Запорукою охорони закону та справедливості, на його думку, має виступати суд [74].

Отже, ідеї про справедливість у середньовічній Україні відрізнялися від аналогічних античних поглядів за своїми вихідними пунктами:

1) разом з державою визнавалася авторитетною влада церкви, але останню ставила вище за правителя лише частина мислителів;

2) вважалось, що справжня сутність людини розкривається по той бік життя, але релігійні канони не завадили розвитку світського світогляду, орієнтованого на право і закон.

Отож, кожному історичному періоду властиве своє розуміння справедливості: воно становить чималу соціальну цінність як критерій визначення відносин між людьми, як спонукальний мотив до тієї чи іншої діяльності, до дотримання визначених правил поведінки.

Перші уявлення про справедливість були пов'язані зі встановленням рівності між індивідами конкретного роду (племені). Однак недоречно вживати поняття «рівність» і «справедливість» як тотожні. Це однотипні поняття: нормативно закріплена справедливість – це право як міра свободи і рівності.

Українські мислителі досліджуваного періоду тлумачили справедливість як соціальну цінність, що характеризує відносини між особою і суспільством, правителем і підданими, державою та особою, окремими індивідами, їх правами та обов'язками. В українській політико-правовій думці питання справедливості, як правило, тісно пов'язувалося зі статусом людини в суспільстві, з кращим правлінням, орієнтованим на людські потреби, з духовною та матеріальною свободою особи, з національним визволенням народу.

Справедливість і правда були головними знаряддями боротьби народу за свободу і прогрес, що відображено в українській політико-правовій думці XI–XVIII ст. Прогрес у розвитку уявлень про справедливість виявлявся в тому, що з кожним століттям дедалі глибше і точніше обґрунтовувалася ідея про необхідність узгодити права й обов'язки людини.

Натомість у політико-правовій думці Київської Русі справедливість розглядалася через призму відносин правителя (князя) і підданих, співучасті у владі, як ми вже зауважували, князя і віча. Вона уявлялася частково сумісною з владою суспільства над особистістю, якщо ця влада здійснюється згідно із законом. Від влади правителя вимагалось духовне, моральне та організаційно-економічне збалансування інтересів різних станів суспільства – це було запорукою справедливого правління, «правдою», рівною для всіх людей. Правду розуміли як моральний і правовий закон, справедливий суд та втілення законних підвалин усіх видів державної діяльності.

Категорію справедливості, вважав Б. Кістяківський, можна використовувати не тільки під час дослідження одиничних соціальних явищ. Ширше у цьому контексті можна розглядати і соціальний процес загалом або весь історичний розвиток. Логічно виправданим і бездоганим у науковому аспекті є висновок про те, що в історії загалом панує ідея справедливості. Ніхто, стверджував

філософ, не заперечуватиме, що сучасний соціальний лад, заснований на системі найманої праці, незважаючи на властиві йому повторні явища, все-таки є більш справедливим, ніж феодальний устрій, заснований на кріпосництві, а феодальний лад, своєю чергою, є справедливішим, ніж античний, який тримався на рабстві. Тому, попри тривале існування численних несправедливостей суспільного життя, зумовлених природою самого соціального ладу, загалом і життя, і людство з часом щораз більш гуманізуються, а норми справедливості реалізуються [98, с. 110].

Тенденцію до справедливості в суспільному житті вчений пояснював завжди і скрізь властивим людині прагненням до справедливості. Це прагнення він вважав невід'ємною складовою духовного світу будь-якої людини, загальним і обов'язковим для будь-якої нормальної людської свідомості.

Критикував Б. Кістяківський і думку про повну суб'єктивність усіх моральних суджень. Відповідно до такої позиції, вважав він, і всяке судження про здійснення ідеї справедливості в історії мало б мати тільки суб'єктивний характер. Наслідком цього було б те, що сам принцип використання категорії справедливості в дослідженні явищ суспільного життя як такий позбавлявся б усякого наукового значення, а відтак знецінювалися б усі висновки, до яких він приводив.

Однак, на думку філософа, наявність найрізноманітніших індивідуальних відтінків, які ідея справедливості набуває в конкретній одиничній суб'єктивній свідомості, ще не доводить, що ідея справедливості сама по собі мусить бути суб'єктивною. Для встановлення розбіжності між суб'єктивним та об'єктивним не можна використовувати помилковий критерій, заснований на повсякденному міркуванні, мовляв, усе, що пов'язано із суб'єктом, уже внаслідок цього є суб'єктивним, а все те, що міститься поза ним, – об'єктивним. Із наукового погляду, вся система людських знань як деяка конструкція уявлень та ідей, що склалися, безумовно, має всі ознаки того, що в повсякденній мові зветься суб'єктивним. Це поширюється і на необхідні причиново-наслідкові відносини між явищами, які не беруться з досліджуваного процесу, а, навпаки, їх привносять у цей процес люди. Із повсякденного погляду, довелось б і все природознавство назвати суб'єктивною побудовою [99, с. 145–146].

Для визначення «об'єктивного» потрібно використовувати критерій, який полягає у виокремленні ознак, загальнообов'язкових для всякого людського мислення і свідомості. Така загальнообов'язковість характерна для розуміння соціальних явищ, категорій необхідності і справедливості. А тому слід визнати усяке судження, основане на цих категоріях, об'єктивним, незважаючи на те, що самі ці категорії виводяться не з об'єктів.

Категорії необхідності і справедливості є однаково безумовно властивими і загальнообов'язковими для людської свідомості і тому становлять основу будь-якого об'єктивного знання, у всьому іншому вони прямо протилежні. Категорія необхідності – це категорія пізнання; її використовують тоді, коли треба зрозуміти чи пояснити що-небудь. Натомість категорія справедливості – це категорія оцінювання. Вона нічого не пояснює. На її підставі можна скласти лише моральне судження, тобто визначити, що є добрим, а що поганим.

Із того, що категорія справедливості є лише критерієм оцінювання результату соціального розвитку і не може слугувати підставою для його пояснення, не можна робити висновок про те, що вона зовсім не бере участі в цьому процесі. Кінцевим етапом будь-якого соціального процесу загалом і соціально-психічного зокрема є з'ясування тієї чи іншої моральної вимоги або визначення якої-небудь правової норми. Цей останній етап, як і всі інші, безсумнівно, зумовлений усім ходом причиново пов'язаних між собою явищ. Отож, він викликаний тільки необхідністю. Але після визнання необхідності якої-небудь норми виникає питання про найбільш справедливе її формулювання.

Окрім того, сама ця причиново зумовлена необхідність проникає у свідомість людей у вигляді вимог справедливості та виділяється у встановленні належності. Усі найважливіші дії людей у культурних суспільствах визначаються тими чи іншими уявленнями про належне, тобто тими чи іншими нормами. Завдяки ж сукупності одиничних дій окремих членів суспільства саме соціальне життя одержує той чи інший напрям. Відтак норми загалом та норми права насамперед визначають відповідний напрям розвитку для всього суспільства. Останнє зумовлене вже не причиновими співвідношеннями, а цілями, що втілені в нормах [98, с. 115].

На думку Б. Кістяківського, такий висновок стане цілком зрозумілим, якщо взяти до уваги, що соціальний поступ здійснюється зусиллями безлічі людей, а для них характерне прагнення до справедливості, невіддільне і загальнообов'язкове.

Водночас слід звернути увагу на те, що дослідження категорії справедливості дають змогу зробити висновок про те, що відсутність різкої межі між різними елементами суспільства є найкращою передумовою для успіху поширення ідеї справедливості.

Прогресивна політико-правова думка України всіх часів керувалася принципом соціальної справедливості. І це зрозуміло: важливу ознаку людської природи становить прагнення до свободи як необхідної умови розвитку [236, с. 36–37], а також прагнення до правди і справедливості [236, с. 239]. Отже, справедливість і правда є головними знаряддями боротьби за свободу і прогрес. Саме несправедливість породжувала соціальні конфлікти. Зокрема, І. Кант писав, що «ніщо не обурює нас більше, ніж несправедливість; усі інші види зла, котрі нам доводиться терпіти, ніщо порівняно з нею» [89, с. 201].

Згідно із твердженням Геракліта Ефеського, народ повинен боротися за позитивні закони, що ґрунтуються на справедливості, «як за свої стіни» [70, с. 45]. Натомість, на думку Вольтера, несправедливі закони не повинні виконуватися [43, с. 254–257]. У ст. 60 Конституції України записано, що ніхто не зобов'язаний виконувати відверто злочинні розпорядження чи накази [109]. У цьому випадку справедливість можна розглядати як загальний принцип права, що є критерієм і засобом захисту справедливості та мірилом рівності в суспільстві.

Справедливість у правах людини – це забезпечена юридична рівність для кожного індивіда, можливість володіти і користуватися певною свободою. При цьому особа, користуючись належними їй правами, повинна усвідомлювати, що такими ж правами наділені й інші люди, а тому вона зобов'язана поважати їх права. Забезпечуючи кожному юридично рівні можливості, держава визначає таким чином межі свобод і встановлює норму про те, що користування особою визнаними за нею правами не повинно порушувати права інших людей [105].

Справедливість має соціально-правовий, історично-політичний, а також соціально-психологічний та економічний аспекти, стосується не так окремої особи, як інтересів усього суспільства, його складових частин. Загалом слід погодитися з тим, що соціальну справедливість зі стародавніх часів сприймали як встановлення відповідних суспільних відносин, урегульованих політичними, правовими та моральними нормами, які найбільш конкретно і дієво відтворювалися у відповідній економічній, політичній і правовій системах, тобто у виробничих відносинах, державі та праві [22, с. 45].

Не випадково категорії «право», «правда» та «справедливість» на всіх етапах розвитку цивілізації розглядали як щось єдине, неподільне [3, с. 70].

Перші уявлення людей про справедливість, як вже зазначалось, були пов'язані зі встановленням рівності між індивідами, які належали до того чи іншого роду (племені). Ф. Енгельс, наприклад, писав: «Уявлення про те, що рівність є виявом справедливості, принципом досконалого політичного і соціального устрою, виникло цілком історично» [256, с. 636]. У рабовласницькому суспільстві поняття справедливості обмежувалося рамками панівного класу, справедливим вважалося утвердження нерівності між рабовласником і рабом. Ідеї «справедливої рівності», «справедливої нерівності», «несправедливої рівності», що сформувалися в Стародавній Греції і зберігали своє значення упродовж тривалого часу, знайшли своє відображення і в українській політико-правовій думці.

Висновки до розділу 1

Еволюція ідеї справедливості тісно пов'язана зі змінами, що відбувались у політичних, економічних, правових та релігійних сферах різних суспільств. Тож назріла потреба дослідити ті соціально-економічні та політичні умови, які супроводжували концептуалізацію «справедливості» загалом і теоретико-правові детермінанти сучасного розуміння справедливості в діяльності органів внутрішніх справ зокрема.

У різних цивілізаціях та культурах вважалося, що право має бути справедливим. Право або розглядали як втілення справедливості, або висували мету сформуванню його відповідно до справедливості.

Ідеї справедливості держави, права, суспільного порядку започатковано було в античні часи. Платон виводив справедливість із людської душі. Аристотель пов'язував справедливість із людською діяльністю. У римлян справедливість вважалася невід'ємною рисою держави, її управлінських структур, законності як підстави діяльності тощо.

В архаїчних суспільствах домінувала «сакральна справедливість», тобто сприйняття справедливості належало до сфери сакрального, а отже, такого, що було поза компетенцією пересічних людей, зазвичай справедливість персоніфікувалася (те чи інше божество було її уособленням).

В епоху Відродження справедливість трактують, з одного боку, як прояв людського духу та його зв'язку із трансцендентним, з іншого – пов'язують з такими видами людської діяльності, як продукування товарів, аграрні взаємини, управлінська діяльність і судочинство.

Проблема справедливості загалом хвилювала людство впродовж усього історичного існування життя на планеті, не винятком є й епоха Середньовіччя. Насамперед питання справедливості було дуже нагальне у філософії середньовіччя, зокрема, розроблявся погляд на людину і світ цілком, відмінний від філософської думки інших епох. Основною ознакою середньовічної філософії було те, що вона розвивалася в межах винятково релігійних уявлень. Уся філософія була підпорядкована теології, і якщо хтось із філософів намагався проявити самостійність, переслідувався церквою. Основними теоретичними положеннями, що визначали окреслену проблему, були: наявність єдиного Бога та його справедливість, прагнення до щастя як зміст людського життя і соціальної справедливості. Справедливість розглядалася як чеснота в етичній системі таких видатних мислителів середньовічної філософії, як Августин Блаженний, Фома Аквінський. Зокрема, Марк Аврелій пов'язував справедливість із політичними чеснотами, а саме – злагодою і компромісом, П'єр Абеляр визначав проблему

справедливості через пошуки істини, деякі його думки мали на меті побудову справедливого суспільства, оригінальною ідеєю якого є суверенітет народу.

У Новий час ідея справедливості тлумачилася як політико-юридичний принцип, що реалізується в рівності громадянських прав і свобод, чим закладаються підвалини економічної «рівності можливостей» та передбачається еквівалентність обміну товарів та послуг. Тоді ж набуває поширення суспільно-конвенційне тлумачення справедливості (Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант), що стало наслідком розуміння і моралі, і права як результату суспільного договору. Саме в межах цього розуміння справедливість вперше розглядається як винятково соціальний феномен, що й сприяло подальшій розробці теорії справедливості в контексті проблеми соціального регулювання. Однак договірне трактування справедливості зазвичай супроводжувалось її зведенням до суто правового феномена (К.А. Гельвецій, Г.В.Ф. Гегель), що суттєво спрощувало її зміст.

У Новітній час концепція справедливості асоціюється з винагородою за заслуги, із насущною соціальною потребою рівності. Такий підхід робить справедливість невід'ємною складовою верховенства права (поряд зі свободою, рівністю, відповідальністю, правовою стабільністю).

Розглянувши ідею справедливості в політико-правовій думці України, доходимо висновку, що її не сприймали як винятково етичну категорію. У її змісті відобразилася вся складність суспільно-економічних зв'язків і відносин людей. Справедливість вживали як широке соціальне поняття, передусім як моральну і правову категорію.

Загалом аналіз історичного розвитку ідеї справедливості свідчить про те, що справедливість майже завжди поєднувалася з правом. Існування справедливості як вихідного принципового положення неможливе без норм і правил. Правила поведінки формувалися паралельно з розвитком поняття справедливості. Починаючи з первинного ладу, справедливість означала дотримання існуючих правил, звичаїв, традицій, обрядів, а згодом і норм права, які визначала вже держава. Тобто право як форма і міра свободи та рівності є джерелом, критерієм справедливості. Справедливість є обов'язковою ознакою права, свідченням того, що той чи інший припис справді виражає право.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СПРАВЕДЛИВОСТІ

2.1 Поняття справедливості та її змістова характеристика

Справедливість як суспільна проблема має важливе значення для теорії держави і права, причому значення це особливо зростає в часи занепаду старих і утвердження нових порядків. Справедливість є ідеалом життя суспільства, а отже, держави і права як її складових, а також правозастосування під час юридичної практики; це одна з умов належного функціонування демократичних інститутів. Отож, актуальності набуває наукова розробка проблеми справедливості, зокрема її як характеристики правового життя.

Сучасна Україна проголошена Конституцією демократичною правовою державою, де людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю, а на перше місце серед інших соціальних цінностей висувуються права і свободи людини і громадянина [186, с. 5–6]. Тому, досліджуючи означену проблему, основний акцент треба робити не на протиставленні поглядів різних класів і соціальних груп, а на реалізації тих норм моралі і справедливості, які склалися історично та передавалися від покоління до покоління.

Етимологічно справедливість (*justitia*) походить від права (*jus*) і виступає правовою основою, принципом реалізації загальної формальної рівності і свободи.

У науковій літературі виокремлюють щонайменше три підходи до визначення змісту категорії справедливості. Одна група авторів характеризує справедливість як обов'язкову умову існування об'єктивного явища, як сторону, момент, «зріз» суспільних відносин. Інша група дослідників вважає справедливість суб'єктивним явищем, морально-етичною категорією, вираженою у формі почуттів, ідей, уявлень, ідеалів, понять, а також морально обґрунтованим критерієм для

порівняння взаємних вимог і вчинків людей. Третя група науковців наголошує, що об'єктивність і суб'єктивність поняття справедливості – це взаємодоповнювальні сторони одного явища, що відображають різні його грані. Так, на думку Р. Барнета, справедливість – цілісна система, що функціонує завдяки взаємодії її об'єктивної основи, якою є всі суспільні відносини, і суб'єктивної форми, що діє на різних рівнях індивідуальної та суспільної свідомості [258, с. 18].

Найправильнішою з наведених позицій вважаємо останню, оскільки визначення явища як справедливого або несправедливого має подвійну, тобто об'єктивно-суб'єктивну структуру. У ній відображаються і об'єктивні інтереси людей, і активна позиція особи, що оцінює, робить висновки, відштовхуючись від своїх уявлень, особистого досвіду.

Ідея справедливості пронизує всі сфери життя суспільства, але найбільш яскраво втілена у праві, що регулює найважливіші суспільні відносини. «Справедливість, – зазначає А.І. Екімов, – будучи зафіксованою за допомогою правових норм, виступає як визнане мірило порівняння дій людей, що захищене державою. Завдяки праву те, що було тільки моральним, набуває чинності закону. Справедливість, втілена у праві, відображає, отже, специфічну правову якісну визначеність відповідних процесів та явищ. У ній ніби підсумовано ставлення суспільства до права» [255, с. 70].

Справедливість втілюється у праві, а воно існує лише як справедливе. «Несправедливе право, на думку Ю. Пермякова, – нісенітниця на кшталт «брудної чистоти». Несправедливим може бути законодавство, але в цьому випадку воно є сваволею державної влади, що позбавляє себе опори в суспільній правосвідомості» [159, с. 104].

Зв'язок права і справедливості не викликає сумнівів у більшості сучасних науковців. Так, право – це мистецтво, яке прагне до проголошеної мети – справедливості [28, с. 59], право повинно втілювати в собі справедливість, без справедливості воно є насмішкою, якщо не повним запереченням самого себе [119, с. 132–133], право – це дійсність, цінність якої полягає в тому, щоб служити справедливості [187, с. 44]. Своєрідним узагальненням усіх наведених поглядів є

твердження М. Цвіка про те, що право треба розглядати як міру свободи і рівності, яка у своїй основі складається в процесі суспільних відносин, що постійно повторюються, відповідають потребам суспільного розвитку та панівним уявленням про справедливість і визначаються, схвалюються й охороняються державою [244, с. 90].

На єдність права і справедливості вказував і Конституційний Суд України. У рішенні від 2 листопада 2004 р. № 5-рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання вказано, що справедливість – одна з основних засад права; вона є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки та у пропорційності юридичної відповідальності до вчиненого правопорушення. Однак більш докладної конкретизації в законодавстві не подано.

Оцінюючи значення справедливості для додержання норм права, П. Недбайло писав: «Людина, переконана у справедливості вимог правових норм, не має потреби в якому б то не було додатковому державному впливі для виконання цих вимог. Вона здійснює вчинки, правомірні акти реалізації правових норм самостійно, добровільно. Нею керує в цих випадках ідея, зумовлена практичною потребою життя суспільства, у справедливості якої людина переконана» [145, с. 497–498].

Складовою внутрішнього переконання будь-якої людини в необхідності додержання правових норм є усвідомлення їх справедливості. Подібне усвідомлення дає змогу зрозуміти соціальний зміст вимог правових норм, належно оцінити поведінку конкретних суб'єктів, вибрати морально оптимальний варіант власної поведінки. Особа, опираючись на це усвідомлення справедливості, формує для себе моральні обов'язки, виробляє спроможність здійснювати моральний самоконтроль. Ідеться про формування совісті як складової правосвідомості. Людина, керуючись совістю, оцінює свої вчинки від власного імені [245, с. 28–29].

Отже, справедливість є виявом суспільного змісту людської діяльності. У цьому понятті відображена система відносин між суспільством і його соціальними утвореннями, між самими соціальними утвореннями, між усім суспільством і кожною особою, між окремими людьми.

Як форма усвідомлення правової реальності справедливість відображає інтереси відповідних суб'єктів. Це виявляється у двох моментах. По-перше, наявність інтересу є передумовою виникнення оцінки з позиції справедливості. Де немає інтересів, там не існує й подібних оцінок. По-друге, щоб дії, вчинки були оцінені як справедливі, вони повинні «вміщуватися» в рамки інтересів. Водночас варто мати на увазі, що інтерес може бути не лише прямим, а й непрямим, не тільки першочерговим, а й менш важливим. Специфічно людська природа суб'єкта зумовлює існування в нього безлічі інтересів, зокрема таких, що конкурують між собою і навіть протилежно спрямовані [135, с. 18].

Отже, з одного боку, інтереси визначають не тільки виникнення оцінок справедливості, а й їхній зміст, а з іншого – поширені в суспільстві уявлення про справедливість впливають на становлення конкретних інтересів, які визначають соціальну цінність останніх. За сучасних умов потрібно прагнути до такого стану державної організації суспільства, коли баланс інтересів здійснюватиметься в гуманістичних формах, враховуючи еволюційні процеси та ідеї справедливості. Пошук підвалин для цієї тенденції можливий на шляхах утвердження загальнолюдських цінностей, із виділенням загальнолюдського змісту засад організації державної влади та аналізом їхніх особливостей. За таких умов можна говорити і про утвердження справедливості в діяльності ОВС.

Справедливість є однією з таких засад, яка утвердилася як основа духовного життя, що виражає цілісну оцінку всіх суспільних відносин і людської діяльності у сфері обміну її результатами, розподілу матеріальних благ і духовних цінностей. Поняття справедливості охоплює зміст, оцінку вчиненого людиною з позиції історично сформованих уявлень про належне і бажане.

Як вже зазначалось, справедливість є прямим регулятором діяльності людей у кожній ситуації. Поряд з ідеальними рисами вона наділена реальними,

практичними, життєво важливими моментами. Адже справедливість – це не тільки мета й еталон, а й сам процес досягнення мети.

Можна стверджувати, що це процес, у якому потрібно судити та оцінювати, схвалювати і відхиляти. Такий процес цілковито властивий і діяльності працівників органів внутрішніх справ.

Справедливість співзвучна зі свободою, адже і справедливість, і свобода стають подібними до повітря, а без них жити гідно неможливо. Однак, коли вони є, це сприймається природно. Несвобода ж і несправедливість боляче вражають гідність людей, роблять нестерпними умови людського існування [267, с. 189].

Справедливість вимагає, з одного боку, рівності громадян перед законом і правоохоронним або правозастосовним органом, а з іншого – індивідуалізації правових вимог відповідно до діянь, учинків суб'єктів правовідносин. «Свобода людини, юридична рівність індивідів – справедливі. Водночас справедлива і фактична нерівність людей з урахуванням відмінностей у їхніх здібностях та інших чинників. Справедливість не завжди досягається через повну рівність» [129, с. 68].

Проблему справедливості потрібно розглядати з позиції людської природи, а щоб поєднати людську природу з правом, необхідно вивчити людину, оцінюючи її невід'ємні права.

У контексті даного дослідження наголосимо, що у контекст гуманізму і демократії справедливість є найважливішим критерієм оцінки державно-правових явищ (зауважимо, що йдеться про оцінку із загальнолюдського погляду). У громадянському суспільстві ставлення держави до особи є тим критерієм, відповідно до якого з позиції моралі і справедливості перевіряється суть держави, усіх її структур, зокрема й правоохоронних. Саме за цим критерієм особа оцінює такі явища, як корупція, зловживання депутатським імунітетом, порушення норм чинного законодавства, ігнорування принципу законності в діяльності ОВС, що фактично позбавляє владних чиновників будь-якої відповідальності.

Оскільки зміст справедливості є діалектичним, тобто динамічним, суперечливим, цілісним і роздільним, то й визначити її непросто.

Пропонуємо з теоретико-правової позиції розглядати справедливість як важливий для збереження і розвитку суспільства ціннісно-етичний орієнтир, критерій оцінювання політичних і державно-правових явищ, який покликаний слугувати загальному благу та окремій людині, вирішенню правових суперечностей, будучи безстороннім, істинним, правильним, а також обґрунтовує правове реагування на ту чи іншу діяльність, передбачає рівність перед законом і судом, рівноправ'я, відповідність між метою законодавця і засобами її досягнення, які він обрав.

У сучасному суспільстві справедливість вивчають у сфері забезпечення інтересів і прав людини. Ухвалення справедливого рішення у справі на рівні суспільства пов'язане зі знаходженням компромісів. «Сучасна держава має бути заснована на компромісі», – писав з цього приводу Б. Кістяківський. На його думку, тільки «той державний устрій, в якому має бути здійснена соціальна справедливість..., більше, ніж устрій конституційний, потребує послідовного та повного втілення в життя цих принципів. Повне втілення їх у життя тотожне встановленню вільного державного устрою та здійсненню соціально справедливих відносин» (цит. за: [10, с. 21]). Отож, соціальна справедливість є компромісом інтересів окремих людей, соціальних груп, оскільки саме знаходження компромісу і є сутністю управління суспільством за сучасних умов. Тому можна сказати, що функції права як засобу соціального компромісу в суспільстві повністю відповідають природі справедливості.

Інституалізація справедливості відбувається в рамках гуманістичного підходу, що здатний забезпечити трансформацію людини, підняти її якості до рівня, який відображав би зростаючу відповідальність людини в суспільстві. На думку А. Печчеї, є три аспекти, що мають характеризувати гуманізм: почуття глобальності, любов до справедливості і нетерпимість до насильства. «Душа гуманізму, – зазначає вчений, – полягає у цілісному баченні людини у всі періоди її життя – у всій її безперервності. Адже саме в людині містяться джерела всіх наших проблем, на ній зосереджені всі наші прагнення і сподівання, в ній усі наші начала і все звершення, в ній же основи всіх наших надій» [160, с. 214]. Натомість, на думку А. Кінга,

побудова справедливого суспільства потребує фундаментального перемодельовання людської поведінки відповідно до таких соціальних та індивідуальних цінностей, котрі сприяють гармонійному життю на планеті [97, с. 6].

Тому створення правових норм завжди повинно враховувати те, що сприймається суб'єктами права як справедливе та несправедливе. З огляду на це слушною видається теза про те, що, пронизуючи всі сфери життя суспільства, справедливість найбільш яскраво втілюється у правовій системі [239, с. 51]. Це пов'язано насамперед зі своєрідністю права, що регулює найважливіші сфери життя суспільства. У контексті нашого дослідження повага до права з боку працівників ОВС є свідченням прояву справедливості.

Право як нормативно закріплена справедливість охоплює не тільки закони, а й систему врегульованих суспільних відносин і широке соціологічне розуміння права. Із ціннісної концепції відмінності права та закону впливає її найважливіша, прогресивна ідея про те, що право характеризується своїм гуманістичним демократичним змістом. У розумінні права як нормативно закріпленої та реалізованої справедливості справедливість визначає зміст права, а її нормативне закріплення – необхідну форму права [118, с. 69].

Справедливість не втрачає властивих їй якостей, навіть набуваючи юридичної специфіки. Виражена через право вимога справедливості виступає не тільки як моральна, а й як правова вимога. Якби вона перестала бути справедливою з погляду моралі, то й, будучи вираженою у праві, також не була б справедливою [94, с. 418]. Відтак, виражена у праві справедливість є етико-юридичним феноменом.

Працівник ОВС, як і будь-яка інша особа, ґрунтуючись на усвідомленні справедливості, формує для себе моральні обов'язки, виробляє якості, що дозволяють здійснювати моральний самоконтроль, тобто йдеться про формування совісті як складової частини правосвідомості. Людина, керуючись совістю, оцінює свої вчинки від власного імені. Суть справедливості полягає в тому, щоб встановити, знайти, визначити міру людських вчинків, тобто своєрідну міру-оцінку вчинку людини, що зорієнтована на наявну в конкретному суспільстві ієрархію цінностей.

Устрій людського суспільства базується на ідеї гармонійного примирення інтересів особистості й суспільства і становить зміст вищої справедливості. Тому ідеальним варто вважати такий суспільний устрій, що повністю відповідає цьому принципу.

Словник російської мови С. Ожегова тлумачить поняття «справедливий» у трьох аспектах:

- 1) справедливою вважається людина, яка діє неупереджено, відповідно до істини;
- 2) справедливими вважаються відносини, які здійснюються на законних та чесних засадах;
- 3) справедливий загалом – це істинний, вірний, правильний [154, с. 322].

Якщо брати до уваги тлумачення справедливості, подане у словнику за редакцією Д. Гвішіані, слід відзначити, що справедливість проголошувалася одним із найважливіших принципів, що містить в собі позитивні та негативні елементи взаємостосунків між людьми [208, с. 159].

Позитивний елемент справедливості ґрунтується на визнанні за кожною людиною права на безперешкодну діяльність та користування тими ж благами, які приносить ця діяльність, а оскільки люди мають різний ступінь обдарованості, то це призводить до нерівності.

Негативний елемент ідеї справедливості передбачає усвідомлення існування обмеження прав окремої особи, що викликане наявністю інших людей, які мають однакові права і повага до яких є необхідною умовою суспільного життя (в ідеях про взаємообмежені сфери дії особистостей міститься поняття рівності).

Справжнє уявлення щодо справедливості виникає через узгодження, шляхом належної координації позитивних і негативних елементів, за умов, що ідеї рівності та нерівності спрацьовують одночасно: перша – до меж людської діяльності, а друга – до результатів.

У «Сучасному економічному словнику» «справедливість» визначено як категорію морально-правової та соціально-політичної свідомості, поняття, що пов'язане з історично мінливими уявленнями про права людини; зазначено, що

справедливість вимагає відповідності між реальною значущістю індивідів (соціальних груп) та їх соціальним станом, між властивими їм правами та обов'язками, між діянням та віддачею, між працею та винагородою тощо [188, с. 317]. Невідповідність у зазначених співвідношеннях оцінюється як несправедливість. Автори «Філософського словника» [230, с. 211] додають до визначення справедливості тезу про її історичний характер, зауважуючи, що розуміння справедливості містить вимогу рівності людей щодо засобів виробництва, а також вимоги рівності їхніх політичних та юридичних прав. Як синтетична наукова категорія, що відображає взаємодію економіки і політики, права і моралі, справедливість органічно поєднує в собі пізнавальний та аксіологічний аспекти, сприяє не лише усвідомленню суб'єктами соціальних відносин її приписів та вимог, а й адекватному оцінюванню явищ суспільного життя.

З погляду соціальної справедливості, об'єктами оцінювання є: ставлення суспільства до особи (йдеться про ставлення та дії державно організованого суспільства, класу, соціальної групи щодо окремих індивідів); ставлення особи до суспільства, класу, нації, сім'ї, а також до самої себе (самооцінювання); ставлення та дії однієї особи стосовно інших. Усі ці об'єкти знаходяться у тісному взаємозв'язку і впливають один на одного. Оцінюються об'єкти як справедливі чи несправедливі у двосторонньому напрямі: відповідно до матеріального аспекту принципу справедливості (фактичні умови життя, закономірності процесу суспільної взаємодії, що виражаються як обмінні та розподільні зв'язки між людьми і в матеріальній, і в духовній сферах) та нормативно-ціннісного (деякі моральні норми, ідеї, принципи, поняття, що домінують у суспільстві, теорії та переконання щодо тих чи інших соціальних явищ, учинків людей, ґрунтуючись на загальнолюдських цінностях або з урахуванням інтересів та потреб класів, соціальних груп чи суспільства загалом). Ці компоненти є обов'язковими, оскільки сукупність обмінних та розподільних відносин, що охоплює всі сфери життєдіяльності, постає врегульованою на ґрунті ідей про бажаний та необхідний порядок реалізації матеріального й духовного обмінів. Систему елементів

соціальної справедливості формують різноманітні організовані стихійні суспільні відносини. Найвищий ступінь організації та раціоналізації спостерігається в економічній, політичній та правовій сферах життєдіяльності соціуму. Відповідно, меншою є організація, а більшою – саморегуляція зв'язків у сфері морального та духовного життя суспільства [215].

Власне соціальна справедливість є засобом інтеграції права, моралі та політики в єдиній площині дії та системі (іноді суперечливій) оцінювання дій людей і явищ. Зі свого ставлення до соціальної справедливості політика, право, мораль, економіка та інші суспільні явища одержують не лише цінності, критерії, а й загальні стимули, що спонукають їх до розвитку в зумовленому загальнолюдськими цінностями напрямі. Усі структурні елементи соціальної справедливості ґрунтуються на таких типах зіставлення соціальних явищ та дій, як:

1) кореляція внесків суб'єктів (критерії справедливості, що виникають при цьому, успішно діють на рівні ставлення того чи іншого суб'єкта до суспільної системи та поділу загалом);

2) порівняльне зіставлення результатів різних суб'єктів зі системою суспільного поділу (критерії справедливості в цьому випадку необхідні для забезпечення чіткої дії механізмів міжособистісних соціальних відносин);

3) зіставлення витрат, що припадають на частку різних суб'єктів, щоб створити та підтримати належні умови для функціонування наявної системи обміну та поділу (відповідні критерії справедливості також характеризують ставлення суб'єкта до системи та вимагають пропорційного розподілу витрат, пов'язаних з їх устроєм, на всіх учасників конкретного виду відносин) [212, с. 108].

Критерії принципу справедливості забезпечують відповідність усіх відносин обмінного та розподільного типу на рівні держави, соціуму, колективу, групи чи окремих осіб. Кожен із критеріїв принципу справедливості приводить до оцінювання тих чи інших відносин як справедливого або несправедливого. Несправедливість в одній сфері не може бути компенсована справедливістю в іншій. Уявлення людей про справедливість чи несправедливість формуються в суспільній свідомості та закріплюються досвідом поколінь. Оцінювання різних

явищ у житті держави, суспільства як справедливих або несправедливих відбувається відповідно до попередньо встановленої процедури на підставі критеріїв, які були визначені заздалегідь. В основному це зафіксовано різними соціальними нормами: політичними, моральними, правовими. Саме соціальні норми – засоби управління, регуляції, контролю та орієнтації поведінки й діяльності особистості або соціальної групи в державно-організованому суспільстві (і формалізовані, і неформалізовані) – у більшості випадків постають критеріями принципу соціальної справедливості, масштабами для зіставлення цінностей, ідеалів, уявлень та поглядів людей. Ці критерії повинні не тільки бути задекларованими, а й діяти, бути здатними фактично впливати на реальні процеси обміну та поділу [117, с. 140–142].

Справедливість реалізується через формування відповідних соціальних норм, що регулюють ті чи інші сфери життя суспільства: соціально-економічну, політичну, правову тощо. У соціально-економічному аспекті вимоги принципу соціальної справедливості втілюються через оцінку економічних фактів (справедливі економічні відносини, справедлива заробітна плата тощо), у поділі суспільного багатства. З погляду політики, справедливими або несправедливими вважаються дії державних органів, посадових осіб, політичних партій чи угруповань, певних державних діячів. У праві принцип справедливості має бути найважливішим критерієм норми, пронизувати правове регулювання на всіх етапах його реалізації, бути підставою законності та правопорядку [235, с. 9–12].

Піддаючи аналізу соціальну справедливість як принцип (тобто вихідне положення тієї чи іншої теорії, вчення, науки або світогляду; внутрішнього переконання окремої особистості, що визначає її ставлення до дійсності, норми її поведінки та діяльності), треба звернути увагу на особливості інтерпретації принципу справедливості на буденному й теоретичному рівнях. Принцип соціальної справедливості містить вимоги щодо відповідності між практичною роллю індивідів (соціальних груп) у житті суспільства та їх соціальним станом, між правами та обов'язками, працею та винагородою, злочином і покаранням, заслугами людей і суспільним визнанням. Ідеться про відносини поділу й надання

не тільки різноманітних соціальних благ, а й різних соціальних обов'язків, відповідальності, ризику та нестатків, що виникають у процесі спілкування учасників суспільних відносин.

Узагальнено справедливість можна визначити як прийнятий суспільством, морально виправданий і правильний еталон (масштаб) для зіставлення дій чи поведінки того чи іншого соціального суб'єкта та відповідної віддачі з боку інших суб'єктів або суспільства загалом [194, с. 192–238].

Цей принцип є одним із найвищих у людських взаєминах. Знайшовши свій вияв у реальних суспільних відносинах, вимоги принципу справедливості сприяють і стабільності, і динаміці відносин відповідного типу. Вони фактично оцінюються на кожному етапі розвитку суспільства з огляду на їх корисність. Водночас існують різні уявлення про справедливе та несправедливе, що змінюються під впливом політичних, економічних і правових змін у суспільстві.

Отже, вимоги принципу справедливості, що мають незмінну основу, коригуються за змістом відповідно до вимог часу та місця. Функціональне призначення принципу справедливості на кожному етапі історичного розвитку суспільства полягає у виконанні стабілізаційних функцій, які повинні стримувати й координувати виробництво та поділ матеріальних і духовних благ у межах, поза якими суспільна система не зможе змінюватись у прогресивному напрямі без ризику руйнування або занепаду. Щоб забезпечити стабільність у суспільному житті, треба домагатися, аби принцип справедливості узгоджувався з нормативно-регулятивною системою суспільства – системою права. Поняття права та справедливості мають один етимологічний корінь – «правове», «правдиве». Із цих позицій правове регулювання постає як регулювання суспільних відносин на ґрунті справедливості.

Особливість юридичної справедливості полягає в тому, що вона у правовій сфері має найбільш чіткий, формально визначений характер та може пов'язуватися з державним примусом [81, с. 290–296]. В ідеалі вся правова система суспільства повинна стояти на варті справедливості, слугувати засобом її вияву та закріплення, охорони та захисту. Принцип справедливості, що має нормативно-оцінювальний

характер, закладений у самому змісті права і знаходить свій вияв у правах та обов'язках, способах заохочення та мірах покарання тощо. Завдяки праву ідеї справедливості знаходять свій нормативний вияв, забезпечуються охороною прав та інтересів громадян. Як основний принцип права справедливість втілюється в законодавчих актах усіх галузей (адміністративному, цивільному, трудовому, житловому, кримінальному праві тощо), що унеможливають із будь-яких мотивів надання привілеїв для окремих громадян, соціальних груп або прошарків населення та встановлюють однакові права й обов'язки для всіх членів суспільства.

Правова справедливість санкціонує ті чи інші суспільні відносини та відповідні правила поведінки, закони, вчинки та дії людей. Вона є засобом забезпечення соціальної цінності правових норм і без її врахування як еталона зіставлення поведінки людей правове регулювання дуже ускладнюється.

Принцип соціальної справедливості можна розглядати як:

1) правову категорію (тобто як принцип права, принцип юридичної відповідальності);

2) самостійну категорію права (йдеться про використання справедливості як компонента нормативної системи, про розподіл прав та обов'язків між членами суспільства);

3) соціально-політичний і моральний ідеал, спрямований на оцінювання співвідношення юридичних інтересів [198, с. 220–223].

Принцип соціальної справедливості є правовою категорією особливого типу. Не втрачаючи зв'язку з мораллю, він становить ціннісно-моральний критерій у процесі створення та реалізації правових норм.

В ідеалі кожний нормативно-правовий акт повинен бути втіленням загальносоціальної справедливості. Норми, створені законодавцем, не лише мають слугувати критерієм вирішення юридичних проблем, а й сприяти врегулюванню важливих соціальних проблем. Ідеться про забезпечення справедливого задоволення всіх законних інтересів суб'єктів правового регулювання, що відповідає можливостям цієї стадії розвитку суспільства. Що стосується уявлень про справедливість, то правові норми покликані виконувати дві важливі функції. По-перше, вони мають

інтегрувати уявлення справедливості у правову систему. Внаслідок такої інтеграції уявлення про справедливість можуть мати характер загальної обов'язковості, опиратися на силу й авторитет держави. Водночас підвищуватиметься соціально-моральна цінність самої правової системи. По-друге, правові норми повинні сприяти поширенню відповідних вимог справедливості серед населення та суб'єктів правового регулювання. Вимоги справедливості можуть бути зафіксовані і безпосередньо у правовій настанові, або ж не бути в самому нормативно-правовому акті, але обов'язково закріплюватися в ньому в різних формах (у вигляді рівності між учасниками суспільних відносин, шляхом встановлення співвідношення між правами та обов'язками, через визначення відповідного характеру цілей та засобів правових норм, шляхом індивідуалізації санкцій). Як уже зазначалось, рівність як показник справедливості втілюється у сфері права насамперед у рівноправності громадян, що є розвитком принципу справедливості й однією з характерних рис демократії. Як і політико-правовий принцип та юридичну категорію, рівноправність слід відрізняти від поняття рівності, що є матеріальним підґрунтям рівноправності. Рівність – більш загальне поняття, оскільки не всі елементи соціальної рівності можуть бути закріплені у правових нормах [60].

Справедливість, про яку йдеться в Декларації прав людини і громадянина, не тотожна соціальній справедливості, яка передбачає рівність усіх людей, незалежно від класу і соціального стану, у їх життєвих можливостях, а також перерозподіл між ними матеріального і духовного багатства [80]. Не можна замінювати принцип соціальної справедливості принципом рівності всіх людей. Соціальна справедливість не може гарантувати повної соціальної рівності, оскільки самі люди не рівні за своїми фізичними і духовними здібностями, іншими генетико-біологічними властивостями.

Справедливість виступає не критерієм права, а основою створення і реалізації правових норм. Таку основу прийнято називати принципами права. Справедливість є особливою правовою категорією. Це етико-юридичний феномен: не втрачаючи зв'язку з мораллю, вона є ціннісно-моральним критерієм у процесі створення й реалізації норм права.

2.2 **Форми та види справедливості як соціально-правового явища**

За сучасних умов трансформації суспільства слід прагнути до такого стану державної організації суспільства, коли баланс інтересів здійснюватиметься в гуманістичних формах, враховуючи ідеї справедливості. Реалізація цієї тенденції можлива за умови утвердження загальнолюдських цінностей, загальнолюдського змісту гуманістичних засад організації державної влади. Справедливість є однією з таких засад, що визнано як аспект духовного життя, що виражає цілісну оцінку всіх суспільних відносин і людської діяльності у сфері обміну її результатами, розподілу матеріальних благ і духовних цінностей. У понятті справедливості виражені зміст, оцінка вчиненого людиною з позиції історично сформованих уявлень про належне та бажане.

Справедливість виступає однією з мір соціальної оцінки: тут вона тісно пов'язана з поняттям рівності; і цей зв'язок набуває кількісної характеристики. По суті, це спрощене розуміння справедливості як зрівнювальної категорії. Тобто прихильники такого розуміння вважають, що кожен із членів суспільства чи суб'єктів правовідносин має рівні права і можливості в межах, визнаних угодою, традицією чи законом. Будь-яке відхилення в розподілі благ чи прав трактують як несправедливість. Природними є прагнення людини обмежити інших, прирівняти їх до себе, не дозволити підвищитися, возвеличитись, одержати більше. Зрівнювальна справедливість проявляється і тоді, коли виникає проблема встановлення і вираження міри справедливості. Хоча часто поняття справедливості і поняття міри плутають, все ж прив'язка справедливості до якихось еквівалентів, мір призводить до спрощеного її розуміння. Раціоналізація справедливості може породити формальний підхід до неї. Тобто вона існуватиме лише за наявності заздалегідь визначених умов, меж, обставин. Така «арифметична» формалізація справедливості вбиває її діалектичний «живий» характер, або, що цілком імовірно, доводить розуміння справедливості до абсурду, перетворює її на цілковиту протилежність – несправедливість.

З іншого боку, справедливість має бути наділена і мірою як сукупністю певних умов і допусків, і ця міра не може бути зовсім формальною. Навпаки, вона здатна стати об'єднувальним началом навіть за мінімальної змістовності. І що чіткіше виявляється змістовність справедливості, то менш значною стає форма, формальність, закладена в рівності [127, с. 200–202].

Таку справедливість трактують як розподільну. Її часто розуміють як суму благ чи прав, які повинні бути розділені між людьми, суб'єктами правовідносин.

Як уже було зауважено, справедливість пов'язана з рівністю. Водночас рівність і справедливість відрізняються між собою. Із філософського погляду, як розподіл між ними виступає реальність. Рівність передує реальності, є мірою заданих конкретних відносин. Справедливість проявляється «після» реальності, відносин, фактів. Рівність виникає як кількісна єдність щодо відмінностей.

Рівність можна трактувати також як зовнішню єдність, принцип аналітичної тотожності. У тих випадках, коли йдеться про соціальну рівність, має бути врахований оцінювальний, аксіологічний характер цього поняття [84, с. 184–185]. Різновидом соціальної рівності виступає правова рівність, яка у поєднанні з категорією справедливості мусить відповідати певним аксіологічним орієнтирам, принципам:

- реалізацію справедливості не можна звести лише до логічних процедур;
- вона не може бути і простим результатом діяльності, у якій застосовано якийсь мінімум засобів;
- питання про справедливість чи несправедливість вирішується щодо конкретної ситуації;
- змістовий і ситуативний аспекти справедливості нерозривно пов'язані з об'єктивними особливостями учасників правовідносин;
- разом із конкретністю правова справедливість проявляється в узагальненості, абстрактності, орієнтації на ідеальні ситуації.

Наведені окремі характеристики правової справедливості свідчать про зв'язок її із моральною справедливістю. Остання характеризується як рівність у можливості бути щасливим і володіти для цього належними благами. Зв'язок

правової і моральної справедливості проявляється в тому, що із зростанням індивідуального начала й духовності зростає роль моральної справедливості, а з ускладненням суспільного життя такими виявами індустріального суспільства, як стандартизація, уніфікація, мобільність, масовість, зростає роль правової справедливості і правового регулювання.

Окрім зрівнювальної та розподільної, є відплатна справедливість. Зауважимо, що вона не є компенсаторною, відшкодувальною. Відплатна справедливість пов'язана не з якимось конкретним станом чи діянням людини і її намірами, а звернена до людини загалом. Водночас визнають за цінність і чесноти людини. Неправильно було б зводити відплатність справедливості лише до покарання за злочин чи інше правопорушення. Відплатність має настановний, одухотворювальний, навіть трансцендентний характер. Вона звеличує, а не принижує людину [127, с. 74–75]. Категорія справедливості як універсальна може бути проаналізована у філософії, психології, економіці, правознавстві, етиці тощо. Однак деякі юристи практикують її лише як правову. Справедливість уводять до поняття права, вважають її властивістю, якістю права [146, с. 32–33], або стверджують, що реальна і вихідна справедливість у нашому житті – це справедливість у праві і через право [6, с. 680]. З таким підходом не можна погодитися, якщо відштовхуватися від генезису справедливості. Справедливість виникла в релігійних віруваннях і розвинулася в теологічних доктринах, насамперед християнських. До етики і юриспруденції «перейшла» значно пізніше. Гіперболізація правової справедливості чи зведення справедливості тільки до правової сфери означає заперечення справедливості моральної, економічної, психологічної, фактично, заперечення інших, окрім правових, суспільних норм, які регулюють життя і діяльність індивіда й суспільства.

У літературі виділяють декілька форм справедливості: моральну, правову, юридичну [127, с. 207]. На нашу думку, це види, а не форми справедливості. І цей перелік можна доповнити релігійною, економічною, психологічною, історичною, політичною, міжнародною справедливістю тощо.

Спробуймо проаналізувати види справедливості. Моральну справедливість можна розуміти і як ставлення суспільної думки до поведінки людей, дій

громадських і державних інституцій, оцінки їх через призму сучасного розуміння Добра і Зла. Моральна справедливість визначає розумність чи нерозумність суспільного життя, правильність розподілу благ, почестей, обов'язків, вигод тощо.

Виокремлювати правову і юридичну справедливість видається безпідставним. Правова справедливість трактується як «оціночно-установчі акти, які виходять із сутності загального в окремому», а юридична справедливість є «відповідністю суспільних реакцій установленим правилам, законам, іншим нормативним актам» [127, с. 207]. У такому викладі, на нашу думку, губиться зміст поняття справедливості. Терміни «правова» і «юридична» щодо справедливості потрібно трактувати як синоніми. Правова, або юридична, справедливість нерозривно пов'язана із правом. Вона визначає зміст і принципи права; на ній базуються покарання, стимулювання, розподіл. З огляду на справедливість, можлива подальша динаміка, розвиток чи застосовується реституція.

Справедливості властива впорядкованість. Це проявляється в тому, що вона виступає межею суспільного порядку, узгоджує організованість, послідовність із зовнішніми своїми виявами. До того ж, справедливість часто визначають як протилежність до несправедливості, у такому разі вона виконує відновлювальну функцію: справедливість поновлюється там, де була втрачена. Заразом характерною рисою правової справедливості є те, що вона має відновитися в тих рамках чи в тій формі, які вже існують у конкретному суспільстві. Це, по суті, реституція справедливості.

Правова справедливість виступає реальною і належною мірою суспільних відносин. Із такою мірою правової справедливості пов'язано те, що вона є завжди однаковою в різних, але однотипних правових ситуаціях. У правовідносинах, з іншого боку, міра справедливості полягає в тому, що мусить реалізовуватися в заздальгідь визначеній процесуальним законом формі. Інша реалізація міри правової справедливості недопустима, а за наявності вона могла би бути розцінена як самоуправство, свавілля (наприклад, захоплення землі, будівель, транспорту) чи масовий безлад.

Важливо зазначити, що справедливість – це складне явище, яке виявляється в різних формах. Насамперед, справедливість є почуттям, що відображає реальне становище особистості в суспільстві. Як і будь-яке інше почуття, воно виконує функції, необхідні для громадського життя людини, її адаптації до суспільного середовища та змін цього середовища відповідно до інтересів і потреб не тільки особистості, а й суспільства загалом.

В основі формування почуття справедливості лежить здатність людини переживати привабливе й огидне та запам'ятовувати ці переживання. Почуття справедливості, що виникло стихійно, поступово втрачає пряму інстинктивну основу; це почуття міри у спілкуванні людини, зокрема працівника ОВС, з іншими людьми (колегами, пересічними громадянами), у її ставленні до суспільства. Це – прояв соціального такту, що психологічно запобігає поведінці, здатній спричинити дисгармонію в суспільних відносинах, завдати шкоди інтересам суспільства, колективу, окремих громадян [259, р. 517].

Почуття справедливості спонукає людей не тільки до з'ясування й аналізу соціальної ситуації, але, за потреби, – до дій, які спрямовані на її зміну. Вказане почуття є одним із головних елементів емоційного життя людини. До того ж, воно доволі стійке. Раз сформувавшись, це почуття вкорінюється на багато років.

Іншою формою справедливості є ідея про неї. Ідея справедливості виражає свідоме ставлення до чого-небудь як до справедливого або несправедливого. Залежно від ступеня зрілості, подібно до будь-якої іншої ідеї, вона може виступати як уявлення, ідеал, поняття [265, р. 112].

Водночас слід зауважити, що справедливість – це найважливіша цінність; попри те зрозуміти її можна тільки як елемент, аспект, грань усієї системи цінностей. Саме ця система, як вияв усіх суспільних відносин, результатом історії, ніби розпочинає відлік для з'ясування реального змісту поняття справедливості.

Справедливість має власну цінність. Ідеться про здатність справедливості раціонально регулювати ті чи інші відносини. Справедливість протистоїть усьому довільному у правилах та їх застосуванні, усякій невпорядкованості дій щодо їх реалізації.

Суспільний лад в Україні, побудований за старими економічними зразками, історично трансформується. Відтак, ідея справедливості виникає у свідомості людей на рівні суспільної психології як почуття протесту, гніву, відчуття того, що справедливість зневажається, а несправедливість triumфує. У цьому разі ідея справедливості стає не ідеєю, що освячує стабільність, а ідеєю, що підіймає революційну активність. За такої ситуації в масовій свідомості виникає стан напруженості, загостреного сприйняття навіть найменших порушень справедливості, назрівання того, що можна назвати «революцією зростаючих очікувань». Стосовно цього А. де Токвіль зазначав: «Зло, що зносилося терпляче, як щось неминуче, здається нестерпним при думці, що його можна позбутися. Тоді скільки б зловживань не усувалося, від цього начебто яскравіше виступають назовні зловживання, що залишилися, і почуття стає більш пекучим: зло, щоправда, зменшилося, проте чутливість зросла» [224, с. 197].

Справедливість має нормативний характер, виявом чого є те, що вона містить уявлення про належне. Справедливість міститься у сфері необхідного і спрямована у сьогодення. Щоб існувати в сьогоденні, вона повинна бути одночасно в майбутньому. Так виявляється її подвійність: вона одночасно і мета діяльності, і її зміст.

Утілюючись у чинному законодавстві, справедливість відображається у трьох основних формах.

1. Правосвідомість – доволі самостійна сфера суспільної, групової або індивідуальної свідомості (поряд із політичною, моральною, естетичною), що відображає правову дійсність у формі юридичних знань та об'єктивованих оцінок чинного права, а також постає у вигляді соціально-правових настанов та орієнтацій, що виконують роль внутрішнього регулятора юридично значущої поведінки. У кожній державі існує декілька систем правосвідомості, оскільки соціальні класи, групи та верстви населення у своїх поглядах на право пов'язані з наявним економічним і політичним станом.

Зміст правосвідомості зумовлюється її оцінювальним характером. Насамперед вона визначає, якими мають бути чинні норми права та практика їх реалізації. Правосвідомість співвідносить законодавство з реальними суспільними

відносинами, інтересами класів, різних груп і верств населення, їх моральними уявленнями. Поза правовою свідомістю не можуть виникати й функціонувати не тільки правові норми, а й будь-які інші правові явища, оскільки вона забезпечує відповідність правового і морального регулювання [63].

2. Правові норми (закони та підзаконні акти) – матеріальне втілення правових приписів, що відображають державну волю з основних питань регулювання суспільного й державного життя, покликані упорядковувати та врегульовувати соціальні відносини. Вони актуалізують принцип справедливості в реальному житті соціуму [79, с. 168].

3. Правовідносини – особлива форма соціальної взаємодії, учасники якої мають спільні, кореспондовані права та обов'язки і реалізують їх, щоб задовольнити особисті потреби та інтереси в особливому порядку, не забороненому державою або гарантованому нею в особі тих чи інших органів. Правовідносини вказують на ступінь практичної реалізації моральних ідеалів у повсякденній правовій діяльності. Вимоги справедливості реалізуються тут у законному й обґрунтованому застосуванні правових норм і неухильному дотриманні правових приписів. Реалізація панівного в суспільстві ідеалу справедливості неможлива без правового регулювання. Прості норми моралі та справедливості закріплюються в різних історичних типах права. Кожна правова норма функціонує тільки в межах правової системи і, відповідно, зазнає впливу правової системи. Норми справедливості стають правовими, оскільки входять до правової системи. Згодом вони починають функціонувати вже як правові, оскільки забезпечуються примусовою силою держави. Набуваючи юридичної специфіки, справедливість не втрачає властивих їй якостей. Вимоги справедливості, виражені за допомогою права, постають і як моральні, і як правові. Якщо вони перестають бути справедливими з погляду моралі, то, закріплюючись у правових нормах, також не будуть справедливими [198, с. 221].

Закони діють ефективно, якщо відповідають принципу справедливості. З таких позицій досить обґрунтованим видається розуміння права як нормативно закріпленої справедливості.

Загалом у праві як явищі цивілізації та культури треба вбачати не тільки відображення високої упорядкованості та гаранта свободи автономії особистості, а й втілення одного з найвищих моральних принципів – справедливості. Відповідність права ідеалам справедливості та свободи означає, що право достатньо повно втілює основні права і свободи людини, визнані у світовому співтоваристві.

2.3 Свобода і рівність у правовій дійсності як прояви справедливості

Усі трактування права за змістом, що не обмежуються вказівкою на примусовий характер норм, які його утворюють, а також описом їхніх зовнішніх проявів, так чи інакше (з тими або іншими застереженнями) зводяться до вимоги справедливості встановлюваного правом порядку. У рамках західної правової традиції [4; 34; 104; 115; 170; 200; 247] раціональні визначення справедливості як сутнісної властивості права безпосередньо стосуються ідеї забезпечення свободи і рівності учасників правового спілкування.

Зауважимо, що найбільш послідовною (логічно несуперечливою), завершеною (на деякому історичному етапі) й адекватною (належною абстракцією реально наявних правопорядків) інтерпретацією права, вираженою за допомогою категорій свободи, рівності і справедливості, є лібертарно-юридична концепція В. Нерсесянца [148–153; 248; 249].

Базовою телеологічною цінністю, що забезпечується правовим регулюванням, у цій концепції визнається особиста свобода. Водночас свобода є не довільно вибраною цінністю, а природно властивою людині якістю, що визначає її справжнє людське, тобто здебільшого соціальне, а не біологічно зумовлене буття. Свобода є якістю, що ідентифікує людину, адже вона рівною властива усім людям і виокремлює їх зі світу інших живих істот. Свобода – універсальний атрибут людських істот, більше того, найбільш універсальний або найважливіший серед наявних універсальних атрибутів [20, с. 54].

Обґрунтування свободи як сутнісної властивості людини може бути і суто позитивістським (природно-науковим), і метафізичним, адже суть від цього не змінюється [131, с. 83–85]. За волею Бога, Природи або внаслідок біологічної еволюції людина сформувалася як істота, наділена розумом, а отже, і свободою волі, тобто можливістю самостійно й усвідомлено вибирати варіант своєї поведінки. Соціально-історично свобода проявилася під час розпаду первісного суспільства. Перехід до економіки, зростання продуктивності праці, що почала давати людині продукту більше, ніж необхідно для підтримання її біологічної життєдіяльності, забезпечили можливість індивідуальної форми привласнення ресурсів життєдіяльності (приватної власності) і дозволили людині відносно емансипуватися від навколишнього середовища та соціальної спільності, тобто домагатися не тільки життя, а й свободи, автономії, самореалізації [146, с. 43]. Початково закладена в людині (або така, що сформувалася в результаті біологічної і соціальної еволюції) свобода волі за нових соціальних умов набула реального буття. Одночасно свобода перетворилася на головну проблему нової соціальної організації (що прийшла на зміну первісній) і зумовила виникнення двох її різновидів: правової, тобто такої, що забезпечує і захищає свободу, принаймні, частини членів суспільства, і силової (деспотичної), яка пригнічує свободу і цілковито підпорядковує людину інтересам суспільства [65].

Натомість суспільство, зацікавлене у збереженні свободи всіх (більшості, багатьох, деяких) учасників соціальної взаємодії, здійснює нормування і формалізацію свободи на основі загального масштабу і рівної міри (коли кожен вільний у рівній мірі і свобода однієї людини обмежена свободою іншої), що й утворює правове регулювання. Щоб забезпечити свободу учасників соціального спілкування, право упорядковує це спілкування на основі принципу формальної рівності, абстрагуючись від початкових відмінностей, характерних для людей, і визнаючи їх формально за рівних і вільних суб'єктів.

Формальна рівність є необхідним способом буття свободи в суспільстві: «Якої-небудь іншої форми буття і вияву свободи в суспільному житті людей, окрім правової, людство дотепер не винайшло. Оскільки це і неможливо ні

логічно, ні практично» [146, с. 39]. Не будучи введеною в єдину загальну норму (таку, що визначається взаємним і рівним обмеженням свободи всіх учасників соціального спілкування), свобода перетворюється на свавілля, коли єдина гарантія її вбачається в силі, яка насправді нічого не може гарантувати, адже завжди є загроза придушення її ще більшою силою.

Одночасно формальна рівність є формулою, що виражає справедливість права і встановлюваного ним порядку. Причому таке трактування справедливості позбавлене елементів довільності, тому що припускає впорядкування соціальних відносин на основі визнання за кожним рівних (формально рівних) можливостей реалізації свободи як своєї сутнісної властивості, що визначає природу людини і у рівній мірі властива усім людям. Це й дає підставу В. Нерсисянцу стверджувати, що «будь-якого іншого принципу, окрім правового, справедливість не має. Заперечення ж правового характеру і значення справедливості неминуче призводить до того, що під справедливістю починають розуміти будь-який неправовий аспект – вимогу зрівняння або привілеїв, ті або інші моральні, етичні, релігійні, світоглядні, естетичні, політичні, соціальні, національні, економічні тощо уявлення, інтереси, вимоги. Відтак правове (тобто загальне і рівне для всіх) значення справедливості замінюється окремим, частковим (індивідуальним, груповим, партійним, клановим тощо) інтересом і довільним змістом» [146, с. 46].

Водночас треба наголосити, що історія філософської і правової думки постійно демонструє, що поняттям «свобода», «рівність», «справедливість» надається досить різне, деколи абсолютно несумісне значення. Прихильники лібертарної концепції права обґрунтовано нарікають, що, оперуючи цими категоріями, не завжди чітко можна визначити, який зміст у них вкладається [38]. Постає потреба визначити ці терміни, конкретизувавши їх значення в контексті лібертарного праворозуміння, тим паче, що свободу і рівність можна розглядати як феномени, що конституують право (справедливий соціальний порядок), тільки у разі конкретного змістово-формального тлумачення.

Як уже зазначалось, поняття справедливості безпосередньо пов'язане зі свободою. По суті, свобода зводиться до свободи волі: свобода індивідів і свобода

їхньої волі – поняття тотожні. Свобода волі, своєю чергою, передбачає «можливість усвідомленого вибору і реалізації того чи іншого варіанта поведінки» [147, с. 38]. У психології (напрацювання якої слугують підґрунтям загальнонаукового розуміння цієї категорії) склалося декілька теорій волі [85]. Водночас усі вони не суперечать одна одній, а навпаки, абсолютизуючи один із виявів волі, лише доповнюють її загальну характеристику [85, с. 34]. «Воля є властивістю людини як фізичної особи і має чітко виражену біологічну природу» [228, с. 8]. Поза свободою про волю людини у прямому розумінні цього слова говорити не можна. Воля є невід’ємною властивістю психіки нормальної здорової людини, що полягає в її здатності свідомо регулювати свою поведінку за допомогою визначення її цілей (воля як довільна мотивація, самоініціація дій), здійснення вибору між різними спонукальними мотивами (воля як вільний вибір) і продукування зусиль, необхідних для реалізації вибраного варіанта поведінки (воля як подолання труднощів) [228, с. 5–7].

Водночас у праві свободу волі розуміють суто формально – як відсутність зовнішнього примусу [48, с. 59], можливість чинити дії, зумовлені власною, а не чужою волею, тобто можливість діяти відповідно до власних намірів (або намірів, що відчуються як власні) без обмежень або примусу, таких, що виходять зсередини [20, с. 22, 69–70]. Нічого глибшого (релігійного, екзистенціального, психологічного, етичного тощо) в розумінні свободи (свободи волі) право не припускає і не опосередковує. Для права неприйнятна внутрішня скутість (несвобода) волі (бажань, прагнень), її приреченість волею Всевишнього, індивідуальним психотипом, моральними установками, вихованням, соціальним досвідом тощо. Право розглядає людину як морально автономного суб’єкта, здатного самостійно здійснювати вибір між добром і злом, і це моральне самовизначення його волі є поза сферою правового регулювання. Байдужість права (а отже, і неприпустимість державного, офіційно-владного примусу в цій сфері) до внутрішньої свободи волі людини робить можливим саме існування моралі і віри, які не уявляються як примусові (приречені) [40, с. 196]. Натомість внутрішня свобода волі і її самовизначення є передумовою й умовою зовнішньої

формальної свободи людини, її осудності і відповідальності за здійснений вибір і вчинки [20, с. 47–48]. На нашу думку, ця теза повною мірою стосується і розуміння справедливості в діяльності ОВС, адже свобода волі є передумовою справедливості.

Зазначимо, що науковці «розрізняють процес виникнення волі (вольового акту) і процес її втілення. Відповідно, йдеться про свободу виникнення і свободу втілення волі. Під першою розуміють повну або часткову незалежність людської волі від умов, в яких вона виникає, під другою – можливість реалізувати ці вольові наміри, втілити їх у життя» [114, с. 71]. Як впливає з наведених міркувань, право забезпечує і втілює лише другий аспект свободи волі – свободу її реалізації, свободу поведінки. Що ж стосується першого аспекту свободи волі, то питання про те, чи є формування людської волі достовірно вільним, чи цей процес приречений волею Бога, законами Природи, різноманітними і численними матеріальними та ідеологічними чинниками, було і є дискусійним. Зокрема, дослідники, що спеціально вивчали цю проблему, вважають, що суперечка між детерміністами і прихильниками свободи волі (індетерміністами) не може бути вирішена в суто науковій площині у зв'язку з невичерпністю різних можливих причин людського веління. Тому на кожному конкретному історичному етапі розвитку пізнання твердження про свободу або детермінований процес формування людської волі – це «предмет не знання, а віри, що спирається або на те, що вже відоме, або на те, що ще належить пізнати» [114, с. 79].

Обидва аспекти свободи волі (виникнення і реалізація) у підсумку зводяться до свободи вибору (свободи формування вибору і свободи його реалізації) [114, с. 84–85]. Під вибором розуміють рішення перетворити одну з наявних у людини можливостей (об'єктивно існуючих або таких, що розглядаються нею) на дійсність за допомогою необхідного для цього вчинку (поведінки, поведінкового акту). У цьому разі критерієм вибору є вся сукупність людських потреб [114, с. 85]. Відтак свободу вибору (як внутрішнього психологічного процесу її формування) пропонується вимірювати «ступенем збігу простору вибору, що розуміється як сукупність відомих індивіду можливостей вчинку, з простором

всіх об'єктивно існуючих можливостей вчинку» [114, с. 86]. Отже, свобода виникнення волі одержує не формальну, а фактичну інтерпретацію. Імовірно, вона і є адекватною, і саме через індивідуальність і неформальність (неможливість формалізації, зведення до формального) процесу виникнення вільної волі або її принципової неможливості (детермінованої людської волі волею Бога або законами Природи) свобода (несвобода) формування волі не є юридично значущою. Право опосередковує лише свободу реалізації своєї волі (волі, що відчувається як своя).

Правова свобода – це лише формальна свобода вибору варіанта поведінки за відсутності зовнішнього примусу [264, с. 118] без будь-яких гарантій досягнення цілей і надання для цього відповідних ресурсів [20, с. 14, 58]. Їй протистоїть, докорінно від неї відрізняючись, так звана реальна свобода, що припускає реальну можливість здійснення конкретних дій. Погоджуємося з Р. Ароном, який стверджує, що «бути вільним робити будь-що і бути здатним робити будь-що – абсолютно різні поняття. Нездатність стає несвободою (unfreedom) тільки за таких обставин, коли її створює втручання інших. ... Поза сумнівом, що хтось, хто не має здібностей або енергії бути кандидатом у президенти, вільний, проте бути ним так само, як і більшість із нас, нездатна, але вільна стати мільйонером або отримати Нобелівську премію» [13, с. 120]. Бути вільним (free) – одне, а бути здатним (able) – зовсім інше» [13, с. 129]. Слушною видається й позиція Г. Спенсера, що «відсутність безкоштовної системи публічних шкіл не завдає збитку свободі жодної дитини отримувати освіту і розвивати свої здібності, навіть якщо її батьки не здатні оплачувати шкільні витрати» (цит. за: [104, с. 129]).

Формальна свобода зовсім не припускає «свободу від потреби» (freedom from want), як це було встановлено в Атлантичній хартії (декларації, що визначає загальні цілі війни з фашизмом і принципи післявоєнного світопорядку, підписаній 14 серпня 1941 р. Ф. Рузвельтом і У. Черчиллем) [13, с. 131]. Ще Б. Чичерін наголошував, що «свобода і добробут – дві різні речі» [251, с. 69]. «Однак деякі мислителі помилково вважали, що у всіх випадках, коли хтось потребує чогось, що йому необхідно, або просто не має того, що йому хочеться,

був несправедливо «позбавлений» цієї речі тими людьми, у яких вона є» [116, с. 68]. Використовувати слово «свобода» для того, щоб поєднати за значенням «свободу від потреби» зі «свободою від примушення з боку інших», Б. Леоні вважає небезпечним [116, с. 70], оскільки «у результаті людей можна засудити за «примушування», яке вони нібито вчиняють стосовно тих, з ким вони ніколи не мали нічого спільного» [116, с. 73].

Надання розумінню свободи якого-небудь реального (матеріального) змісту (в аспекті вимоги забезпечення фактичної доступності вибраних варіантів поведінки) перетворює таку свободу на ресурс, «відчужений» від самої людини. За таких обставин людина виявляється нездатною до самостійної реалізації своєї свободи, вона потребує для цього сприяння в наданні необхідних ресурсів. Свобода, отже, стає ресурсом, що підлягає розподілу, а людина – залежною від владної інстанції, яка вже не захищає попередньо властиву людям свободу, а довільно наділяє їх свободою як своєю милістю, привілеями. У цьому випадку втрачається і сенс будь-якої справедливості.

Не випадково П. Сорокін, визначаючи свободу як відношення сукупності наявних можливостей до сукупності потреб, стверджував, що посилення адміністративного втручання не обов'язково рівнозначне обмеженню свободи всередині співтовариства. Якщо воно відповідає бажанню членів співтовариства, то розцінюється ними як благодіяння, а не як порушення свободи. Тому, на думку цього науковця, «тоталітаризм сам собою не обов'язково означає обмеження свободи членів суспільства, а принцип *laissez-faire* не обов'язково тотожний свободі». Якщо тоталітаризм має сімейний характер, то він найкраще сприяє реалізації свободи; «у багатьох релігійних сектах, сімейних групах і взагалі в групах з переважно сімейними відносинами подібний тоталітаризм розглядається як позитивна цінність» [210, с. 598–599].

Фактично, у міркуваннях П. Сорокіна відбувається підміна понять, свобода поступається місцем задоволенню потреб: «Люди часто розуміють під свободою (*freedom, liberty*) не просто відсутність примушування, але ще щось – наприклад, як сказав один поважний американський суддя, «надійний стан, що дозволяє його

власникові отримувати задоволення від життя». Саме такі люди доволі часто не усвідомлюють суперечностей між цими різними значеннями слова «свобода» і відмовляються визнавати неприємний факт, який полягає в тому, що не можна знайти свободу в іншому значенні, не пожертвувавши певною мірою свободою в першому значенні, і навпаки. Їх синкретичний погляд на свободу заснований на термінологічній плутанині» [116, с. 19–20]. Справді, «в організації, покликаний задовольняти різноманітність матеріальних і духовних потреб людей, свобода жодним чином не може бути визнана як вища мета нормативного регулювання. Відносно надання такого роду благ свобода є лише засобом, хоча і необхідним. Природно, що... у політичній організації, зобов'язаній забезпечувати реалізацію всієї сукупності потреб людей, що входять до неї, є верховною саме остання мета, а не політична свобода. Більше того, сама собою політична свобода може бути не тільки не корисною, але навіть і явно шкідливою для втілення в життя верховної мети» [66, с. 91]. З огляду на це, як слушно зазначає Р. Арон, «якщо дотримуватися правильного значення слів, то, напевно, краще було б не використовувати одне і те ж слово на позначення: свобод, що розуміються як неперешкоджання з боку інших і як відсутність санкцій; свобод-здібностей, до яких прагнуть люди; творчої свободи – могутності співтовариства» [13, с. 132].

Свобода за своїм змістом, значенням і цінностями передбачає лише формальну, абстрактну, не зумовлену зовнішнім примусом можливість вибору своєї поведінки, способу розпорядження своїми (психофізичними) ресурсами, привласнення інших ресурсів і розпорядження ними. Реально доступні людині альтернативи (варіанти поведінки) залежать від наявних ресурсів (власних і набутих, привласнених). Тому ці реальні альтернативи в різних людей завжди різні. Але суть свободи полягає саме в можливості самостійно вибирати з фактично доступних альтернатив. Свобода можлива тільки у сфері формального. Реально ж людина завжди невольна (вибір доступних їй альтернатив обмежений), і всі люди фактично вільні (або скуті) різною мірою.

Формальна свобода забезпечує людям різноманітність їх соціального становища, що є результатом вільного (формально вільного) вибору. Іншого

(неправового, неформального) способу соціального буття свободи не існує. Будь-які спроби забезпечити фактичну свободу (фактичну доступність бажаного, ресурсів, необхідних для її досягнення) неодмінно обертаються деспотизмом (підміною вільної волі людини рішенням владної інстанції) [251, с. 86]. У цьому разі те чи інше рішення вважатиметься не завжди справедливим.

Водночас правова свобода не має нічого спільного з вищим проявом духовної свободи (свободи духу), що припускає відмову від усіх благ, мирських пристрастей та інтересів, звільнення від усього земного загалом. Правова свобода цілком реальна, соціальна, буденна, а не потойбічна і містична, є долею лише обраних (святих, блаженних або філософів у стилі Діогена).

Свобода у формальному значенні є атрибутом і ресурсом людини, а не суспільства. Тому абсолютно некоректно зіставляти індивідуальну (особисту) свободу і свободу суспільства та надавати пріоритет останній [173, с. 349]. Індивідуалістичне розуміння свободи – продукт Нового часу. В епоху античності свободу ототожнювали з органічною належністю до соціуму й участю в ухваленні рішень, що стосуються його (соціуму, а відтак і кожного його члена) [26, с. 265–273]. Індивід був, по суті, повністю розчинений у державі (общині, полісі), ідентифікував себе з нею, не мислив себе поза нею (остракізм був найстрашнішим покаранням) і «вважав себе тим більше вільним, чим більше часу і сили він присвячував здійсненню своїх політичних прав» [108, с. 105]. Антична людина «була здатна на великі жертви заради збереження своїх політичних прав, своєї частки участі в управлінні державою» [108, с. 100]. Уявлення про свободу як певну автономію від соціуму, незалежність, можливість жити на власний розсуд без втручання влади і співгромадян було абсолютно неприйнятним для вільного грека або римлянина.

Натомість у Новий час саме особиста незалежність стає «первинною потребою» [108, с. 102]. В умовах розпаду феодальної станової і корпоративної організації індивід поступово звільнявся від опіки з боку колективу і починав усвідомлювати себе автономною, самоцінною і самодостатньою особою. Саме тоді уявлення про свободу й зазнали докорінних змін.

Вільне співтовариство конституюється в результаті визнання, пошани і захисту індивідуальної свободи його членів. Тільки уявлення про свободу як природний і обов'язковий атрибут кожної людини дає змогу виділити об'єктивний критерій необхідного в кожному співтоваристві її обмеження. Таким критерієм є свобода іншого (інших членів співтовариства). Кожна людина вільна доти, доки прояви її свободи не перешкоджають реалізації свободи інших людей, і свобода будь-якої людини може бути обмежена лише настільки, наскільки це необхідно для захисту свободи інших осіб.

Правова свобода, навпаки, самоцінна, вона є не засобом досягнення яких-небудь цілей, а похідним, основоположним принципом. Свобода аксіоматична і апіорна.

Людині властива свобода загалом, а не якісь конкретні «свободи». Інакше свобода знову зводиться до рівня засобу. Наприклад, Р. Дворкін заперечує наявність у громадян права на свободу в абстрактному, початковому значенні і визнає за ними лише права на конкретні свободи (слова, зборів, віросповідання тощо), причому не тому, що їх обмеження створює особливу загрозу для свободи загалом, а тому, що посягання на ці свободи «завдає нам шкоди або піддає нас приниженням, які мають наслідки не тільки для нашої свободи», тобто фактично «ми маємо право зовсім не на свободу, а на ті цінності, інтереси або соціальний статус, яким це конкретне обмеження загрожує» [61, с. 315].

Безумовно, будь-яка соціальна організація вимагає обмеження свободи волі людини, можливості її довільного самовизначення. Історія правової думки і державно-правової практики демонструє два принципово різні способи такого обмеження. Перший – суб'єктивний, коли міра свободи довільно визначається розсудом деякої владної інстанції – державної, соціальної або навіть трансцендентальної. Вона може обмежувати свободу людини більшою чи меншою мірою. Водночас гарантією збереження мінімуму свободи є лише технічна обмеженість можливості позитивно регулювати людську поведінку [250, с. 63]. Другий спосіб обмеження свободи впливає з об'єктивного критерію: свобода однієї людини обмежується свободою іншої настільки, наскільки це необхідно

для рівномірного забезпечення і захисту свободи всіх членів співтовариства, а владна інстанція (правова держава) виступає гарантом такого обмеження (а отже, і захисту) свободи.

В останньому випадку способом нормування й обмеження свободи (а отже, і способом її соціального буття) є принцип формальної рівності та справедливості.

У цьому контексті свобода – це право робити те, що дозволено владою, а формальна рівність – це рівність перед свавіллям влади. Водночас правопорядком може вважатися і такий соціальний порядок, коли перед деспотом усі рівні у своєму безправ'ї. Однак такий «правопорядок» буде також «вільним» (адже якщо тоталітаризм відповідає бажанням членів суспільства, то він не сприймається як обмеження свободи) [210, с. 598–599], «справедливим» (оскільки «відповідність належному і є справедливістю») [109, с. 343].

Справедливим загалом є будь-який правопорядок (на нашу думку, це примусовий соціальний порядок) «як порядок, заснований на соціально визнаних нормах належної поведінки» [173, с. 345]. Своєю чергою, ціннісна підстава соціальної легітимації права загалом і окремого правового акта «є складною і не може зводитися лише до оцінки акта як справедливого або несправедливого на підставі якого-небудь єдиного раціонального критерію... Легітимація правового правила є ірраціональним процесом, який не піддається раціональному, адекватному втіленню в категорію «справедливість» [173, с. 347].

Для сучасної людини справжньою свободою є саме особиста свобода; політична свобода є лише її гарантом. Політична свобода – участь в управлінні життям суспільства – вторинна і похідна від особистої свободи (недоторканності сфери приватного життя) і виконує функцію її забезпечення. Тому «вимагати від нинішніх народів, як від стародавніх, пожертвувати всією їхньою особистою свободою заради політичної свободи – найбільш правильний спосіб примусити народи відмовитися від особистої свободи; якщо це вдається, то згодом у них відберуть і свободу політичну» [108, с. 104]. Водночас особиста свобода і політична свобода, поза сумнівом, тісно переплітаються (є різними проявами свободи), і нехтування політичною свободою (відмова від участі в політичному

житті або мінімізація можливості такої участі) створює загрозу для особистої свободи, що розуміється як порушення приватного життя (позбавлення її необхідних гарантій), а відтак – і відсутності будь-якої справедливості.

Розуміння свободи як обов'язкового атрибута людини не означає заперечення її соціальності. Індивідуальна свобода може існувати і реалізуватися лише в суспільстві, у відносинах із подібними до себе, інакше вона просто не має сенсу. Сама ідея індивідуальної свободи – це продукт соціальної практики. Філософське обґрунтування свободи було породжене соціальним досвідом Нового часу, який не просто унеможливив або послабив соціальні залежності, що оточують людину, а зробив їх різноманітнішими та іноді навіть такими, що взаємозаперечують одна одну. Тепер людина була вимушена самотійно вибирати між різними соціальними інститутами і взаємозв'язками, у рамках яких їй належало функціонувати і відповідати за свій вибір, а це і є свобода.

Стверджуючи свободу і рівність як прояви справедливості, право набуває глибокого особистого значення, стає цінністю для окремої людини, конкретної групи та суспільства загалом, відкриває особі доступ до благ і виступає дієвим засобом її соціальної захищеності.

2.4 Концепції справедливості в теорії держави і права

В історії розвитку людської цивілізації поняття справедливості мало, як уже зазначалось, різне значення – етичне, політичне, юридичне – і використовувалося для закріплення політичного, морального, юридичного ставлення людини до дійсності, слугувало ідеологічним чинником для визначення соціально-політичних пріоритетів розвитку суспільства.

У розвитку українського суспільства в умовах поглиблення соціальної, політичної та правової реформ, соціальна справедливість є визначальним чинником стабілізації суспільства, умовою подолання наслідків тоталітарного

режиму, зародження цивілізованих засад розбудови української демократичної державності.

Нині соціальна справедливість дедалі більше актуалізується як політична і соціальна проблема, що відповідає новій соціально-політичній орієнтації України як демократичної, соціальної, правової держави, глибинним економічним та соціально-політичним перетворенням, що в ній відбуваються.

Більшість політичних діячів у своїх програмах проголошують ідею справедливості, особливо в питаннях соціального захисту населення, соціально справедливого розподілу матеріальних і духовних благ. Проте їхні концепти справедливості суттєво відрізняються між собою, залежно від вихідних принципів, що визначають зміст феномена справедливості.

Найпоширенішими принципами, що лежать в основі різних концепцій справедливості, є: «всім порівну»; «кожному за працею»; «кожному відповідно до заслуг»; «кожному за потребами»; «кожному за рангом»; «кожному те, що передбачає закон» тощо.

Згідно із цими принципами та їх комбінаціями, розрізняють також концепції соціальної справедливості: ліберальні, консервативні, егалітарні, елітарні, меритократичні, соціалістичні, комуністичні тощо.

Кожну з наведених концепцій використовують політичні сили, партії, населення для того, щоб одержати відповідь на різні життєво важливі питання: чи є справедливою заробітна плата, умови праці і відпочинку; чи справедливі рішення про підвищення тарифів за житлово-комунальні послуги; якій політичній силі або урядовій структурі можна довірити вирішення цих питань; як можна подолати напругу в суспільстві і забезпечити стабільність тощо.

Тобто нині проблема справедливості поступово переходить з теоретичної площини у практичну, партійно-політичну, що тісно пов'язана із повсякденним життям пересічних громадян. Тому постала потреба в новому підході до тлумачення змісту категорії справедливості та її використання громадянами України для вирішення практичних завдань відповідно до якісних змін, що відбуваються в політичному і соціальному житті українських громадян, змін

уявлень про гідний людини рівень життя, європейську орієнтацію Української держави. Перехід до демократичного способу життя відкриває перед людьми нові перспективи у визначенні змісту соціальної справедливості та шляхів її досягнення.

Особливо актуальною стала проблема переосмислення ідеї справедливості в напрямі демократизації та гуманізації, розширення її дії у сфері захисту соціально-економічних прав українських громадян.

Соціальна справедливість за своїм змістом глибоко історична. У ній органічно поєднано плинне і постійне, змінне і стійке.

У науковий обіг категорію «соціальна справедливість» увів Дж. С. Мілль на початку ХІХ ст. Він у трактаті «Утилітаризм. Про свободу» пов'язував справедливість зі свободою, відзначав їх соціальний характер, вказував на зв'язок соціальної справедливості з індивідуальним правом та суспільною корисністю [140, с. 397–400].

Поняття соціальної справедливості базується на міркуваннях, що соціальними процесами можна керувати за допомогою законів та що в системі управління можна знайти силу, здатну реформувати суспільство.

Соціальну справедливість пов'язують із заслугами і привілеями та нагородами або з потребами та рівністю. Згідно з першим трактуванням соціальної справедливості, соціальний статус і матеріальна винагорода повинні відповідати її місцю в шкалі заслуг. Ця ідея проявляється у вимогах рівнозначних можливостей доступу талановитих до кар'єри. Обов'язковою умовою реалізації цієї ідеї є скасування спадкових привілеїв та існування відкритого суспільства. Заслуги також розуміються як внесок для суспільства або як здібності, які має людина і може їх реалізувати для загального блага.

Концепція «соціальної справедливості» набула розвитку в політичних програмах соціалістів та комуністів. Девізом соціалістів є «від кожного за здібностями, кожному – за працею». У комуністів він видозмінений – «від кожного за здібностями, кожному – за потребами». Якщо соціалістичні розуміння (з їх різновидом – соціал-демократичним) справедливості нині більшою чи

меншою мірою реалізуються в країнах Центральної та Північної Європи, то комуністичні у процесі перевірки на практиці виявилися зовсім утопічними.

За умови панування в Західному світі неолібералізму концепція «соціальної справедливості» піддається жорсткій критиці та ревізії. Її розглядають як якість не результатів, а процесів; якщо процедури одержання і придбання благ правильні, то немає сенсу називати результативний розподіл справедливим чи несправедливим. Указані аргументи хоч і мають сенс, але не є вирішальними, і соціальна справедливість не передбачає єдиного розподільвача ресурсів і благ; вона лише наголошує, що мораль розподілу залежить від основних суспільних інститутів, які можна змінювати політичним шляхом. Але якщо концепції соціальної справедливості мають визначити форму інституцій, то немає сенсу, щоб усі ресурси і блага розподілялися централізовано і бюрократичним шляхом. Можливим є і стихійний розподіл через ринок.

Тож, характеристика «соціальна» не тільки не допомагає вирішити, як застосовувати справедливість та досягнути її, а й поглиблює діалектичну суперечність змісту справедливості. Йдеться про суперечність між правильним і доречним застосуванням до людей правил і процедур, з одного боку, та неминучістю наслідків – люди мають врешті отримати те, на що вони заслуговують чи чого потребують, – з іншого. Адже справедлива процедура може призвести до несправедливих результатів. Тобто поглиблюється розрив між справедливістю, яка вимагає застосування одних і тих самих норм без винятку, і справедливістю, яка вимагає скасування або виправлення норм, якщо їх результати неприйнятні [71, с. 386–387]. Наведене свідчить, що трактування справедливості як «соціальної» або є очевидністю, або не спрощує розуміння концепції чи категорії справедливості, а тільки ускладнює.

Найпоширенішою серед науковців у радянському суспільстві тривалий час була концепція соціалістичної соціальної справедливості, що ґрунтувалася на визначальній ролі економіки: «Справедливість завжди становить тільки ідеологізований, возвеличений вияв існуючих економічних відносин – їх консервативного чи революційного аспекту», – писав Ф. Енгельс [257, с. 274].

Зміст концепції соціалістичної соціальної справедливості в марксистсько-ленінській ідеології мав вузько класовий характер і зводився до відображення наявного способу виробництва, панівних форм власності і зумовлених ними форм розподілу матеріальних і духовних благ. Головний акцент у дослідженні ставився на розподільних процесах, що здійснювалися радянською державою за допомогою примусових адміністративно-командних методів. Вважалося, що в соціалістичному суспільстві (як його нам подавали) досягнуто торжество соціальної справедливості, оскільки тодішній спосіб виробництва і розподілу базувався на державній (загальнонародній) власності на засоби виробництва. Оскільки нині вже не існує антагоністичних класів, то й немає проблеми соціальної справедливості.

Тому найбільш поширеним визначенням соціальної справедливості серед радянських учених можна вважати таке: соціальна справедливість – це «зумовлена матеріальними умовами життя пануючого класу (в суспільстві зрілого соціалізму – всього народу) конкретно-історична система суспільних відносин і відповідних їм почуттів, емоцій, оцінок, ідей, теорій та норм щодо розподілу матеріальних і духовних благ, прав та обов'язків з метою створення гармонійно розбудованого і прогресивно розвиненого суспільства» [27, с. 43].

У цьому найтипівішому визначенні категорії справедливості чітко простежуються основні пріоритети соціалістичної концепції соціальної справедливості: визначальна роль способу виробництва, класова ідеологія, дистрибутивний характер, політична заангажованість тощо.

Соціалістичну концепцію соціальної справедливості розглядали як наведення порядку, як тотальний облік і контроль згідно з принципом соціалістичної справедливості: «від кожного – за здібностями, кожному – за працею», що здійснювався в масштабах держави не правовими, а адміністративними методами. Визначальним чинником соціалістичної справедливості вважалася віра у справедливого розподілвача, особливо в державу, яка виконувала функцію контролю за мірою праці та мірою споживання, відповідно до кількості і якості праці.

Отже, марксистсько-ленінська концепція соціалістичної соціальної справедливості зводилася до глобального контролю над розподілом, над розподільниками, над розподілювачем та адресатом розподілу, над контролюючим контролера розподілом тощо. Всезагальне контролювання було спрямоване на досягнення уніфікованої рівності, грубої зрівнялівки [246, с. 77]. Цей підхід (на рівні риторики) поділяють прихильники сучасної соціалістичної та комуністичної партійної політичної орієнтації. Соціалістична соціальна справедливість розрахована на таку соціальну структуру суспільства, на такі методи її реалізації, що не мають нічого спільного з демократичними процесами, ринковою економікою, демократичною, соціальною, правовою державою.

Водночас, поки представники марксистсько-ленінської ідеології розробляли утопічну модель розвитку суспільства в рамках соціалізму, ідея соціальної справедливості виявилася одним із головних орієнтирів прогресу в демократичних суспільствах. У їхніх концепціях формула справедливості набула інших, відмінних від соціалістичної соціальної справедливості принципів, що визначають її гуманістичний зміст.

За демократичних умов соціальна справедливість, водночас із традиційною функцією розподілу матеріальних благ, наповнювалася новим ідеологічним та нормативно-ціннісним змістом, що тісно пов'язаний зі свободою людини, правом, порядком, стабільністю, соціальним престижем, захистом конституційних і соціально-економічних прав людини. Найбільш впливові нині концепції соціальної справедливості демократичного спрямування: ліберальна (егалітаристська – Дж. Роулз); консервативна (меритократична – Д. Белл); лібертаристська (Ф. Хайек) зорієнтовані лише на цінності ринкової економіки. Кожна з них має свої особливості з погляду й історії суспільно-політичної, етичної та юридичної думки, і практичної філософії.

Так, ідеологія сучасного лібералізму вважає поняття справедливості загальним та універсальним критерієм, придатним до застосування в усіх сферах людського життя. Вона заперечує несправедливість в усіх її проявах, що базуються на будь-якій дискримінації: за соціальними, національними, расовими,

релігійними чи статевими ознаками. Сучасний лібералізм підтримує навіть ідею зворотної дискримінації, коли ті чи інші групи населення, що зазнавали гноблення в минулому, тепер одержують переваги над іншими.

Особливо поширеною серед цивілізованих країн тривалий час була егалітарна теорія «справедливості як чесності» американського ліберального ідеолога Дж. Роулза, яка вирішально вплинула на створення ліберальної концепції розвитку суспільства. Вона ґрунтується на доказі того, що людині властива справедливість від природи, причому вона (справедливість) виступає у вигляді почуття, особливих здатностей індивіда до оцінок людей і соціальних явищ. Ця теорія стала віхою в розвитку суспільних наук і дотепер є працею фундаментальної значущості і цінності. Дж. Роулз осмислив справедливість крізь соціальну структуру суспільства, яке допускає поєднання індивідуальної свободи і справедливого розподілу матеріальних благ.

Егалітарна концепція Дж. Роулза ґрунтується на тому, що всім людям потрібно забезпечити гарантовану мінімальну частку соціальних благ і дати змогу на встановленій справедливій основі брати участь у їх розподілі. Саме таку справедливість він називає «чесністю», відзначаючи, що вона є результатом чесною й неупередженою угоди, суспільного договору [193, с. 37].

В ідеалі справедливість для Дж. Роулза – це розподіл цінностей у суспільстві, спрямований на соціальний захист людини, особливо соціально незахищеної. Вона покликана визначати пріоритети соціально-політичного розвитку, зміст діяльності політичних інститутів, напрями розвитку держави, стратегію її соціального розвитку, принципи в розподільній сфері (розподілу багатств, влади, престижу, матеріальних і духовних цінностей).

Справедливість Дж. Роулз розглядає як цінність, що визначає основні соціальні інститути, забезпечує спосіб втілення прав і обов'язків, характеризує соціальну структуру суспільства, визначає розподіл суспільної співпраці. Тому всі політичні, юридичні рішення мають бути узгоджені з нею. Саме така концепція справедливості може слугувати юридичною й моральною основою стабілізації і розвитку демократичного суспільства, критерієм для вибору не просто принципів

індивідуального життя, а суспільного устрою загалом, нових цивілізаційних перспектив.

Несправедливість у концепції Дж. Роулза пов'язана з такою нерівністю, внаслідок якої одна частина населення багатіє завдяки погіршенню добробуту інших. Проблема рівності результатів розподілу Дж. Роулз вирішує за допомогою відносної максимізації частки тих учасників розподілу, які внаслідок різних природних і соціальних причин опинилися у скрутному становищі. Принципи справедливості визначають, у який спосіб повинні розподілятися «пріоритетні блага» (тобто основні права і свободи, влада, авторитет, добробут, прибутки тощо).

У розподільному процесі у відносинах між групами людей не можна допустити, щоб збагачувалася забезпечена частина населення, тоді як не забезпечуються бідні, вразливі члени суспільства: «система нерівностей є справедливою тільки у тому випадку, якщо вона вигідна для всіх, а особливо для найменш захищеної частини населення» [193, с. 104]. Вихідним положенням цієї концепції є твердження, що ситуація в розподілі є оптимальною, якщо з подальшими змінами вже неможливо поліпшити один із показників, не погіршуючи водночас інший. Єдино прийнятним для кожного індивіда критерієм справедливого розподілу соціальних благ є визнання формули «максимізувати мінімальну чистку», що одержала назву «правило максимуму» [193, с. 129].

Окреслюючи завдання свого дослідження, Дж. Роулз зазначає: «Наша мета – соціальна справедливість. Для нас перший об'єкт справедливості – основна структура суспільства або, точніше, спосіб, у який головні соціальні інститути розподіляють основні права, обов'язки і вигоди суспільної співпраці. Під головними інститутами я розумію політичну конституцію і принцип організації економічного і суспільного життя» [192, с. 7–8]. Належний розподіл вигод і тягарів суспільства – ось що таке соціальна справедливість, найважливіший аспект справедливості загалом.

Дж. Роулз формулює два принципи справедливості: перший свідчить, що всі особи наділені рівними основними свободами, сумісними з аналогічною

свободою інших осіб; другий полягає в тому, що соціальна й економічна нерівність мають бути організовані так, аби вони слугували благу всіх (особливо найменш забезпечених людей) [192, с. 14] і були пов'язані зі станом і посадами, доступними всім [192, с. 6].

Перший принцип є політичним. Дж. Роулз пише, що основні свободи громадян (свобода обирати і бути обраним, свобода слова, думки, совісті, зборів, власності і гарантії від довільного арешту відповідно до принципу панування права) можуть бути умовно визначені як політичні свободи [192, с. 61]. Він наголошує, що принципи справедливості визначають цілком здійсненні політичні концепції і не можуть бути розглянуті окремо від політичних інститутів. Політична структура, що відповідає принципам справедливості, на його думку, – конституційна демократія.

Теорія справедливості, розмірковує Дж. Роулз, має справу щонайменше з трьома типами питань: 1) громадянин повинен оцінювати справедливість законодавства і соціальної політики; 2) громадянин повинен вирішувати, які конституційні механізми придатні для примирення конфліктуючих уявлень про справедливість; 3) враховуючи процедурну недосконалість політичного процесу, громадянин повинен з'ясувати, коли на рішення більшості потрібно зважати, а коли вони можуть бути знехтувані, тобто визначити підстави і межі політичного обов'язку [192, с. 194–197]. У зв'язку з цим Дж. Роулз зазначає: «Конституційна теорія громадянської непокори базується цілком на концепції справедливості» [192, с. 384]. Усі ці питання, які охоплює перший принцип справедливості, мають яскраво виражений політичний характер.

Другий принцип справедливості, за Дж. Роулзом, – соціально-економічний, пов'язаний із розподілом прибутку і багатства. Нерівність, яка не йде на користь усім, оголошується несправедливістю. Відповідно до цього принципу, пояснює Дж. Роулз, соціальна й економічна політика мають бути спрямовані на якнайповніше задоволення довготривалих очікувань найменш забезпечених людей за умови справедливої рівності можливостей і рівних свобод. «Головна проблема розподільчої справедливості, – пише Дж. Роулз, – вибір соціальної

системи» [192, с. 199]. Він констатує, що вибір між економікою, основою на приватній власності, і соціалізмом є відкритим, оскільки різні основні структури можуть відповідати принципам теорії справедливості. Але соціальна система повинна бути такою, щоб розподіл був справедливим, незважаючи на хід справи. Це вимагає політичних і правових інститутів. У системі влади мусить бути особлива розподільча гілка, яка через оподаткування і регулювання прав власності забезпечуватиме приблизну справедливість розподілених часток. Справедливість, на думку Дж. Роулза, «виключає різні форми егоїзму» [192, с. 62, 181, 258, 274, 293].

Отже, американський ліберал Дж. Роулз справедливість бачить як служіння благу всіх, загальному благу, приблизно рівний розподіл вигод і тягарів, що виникають із взаємодії в межах суспільства, що припускає регулювання приватної власності і заперечує егоїзм при гарантії рівності прав і обов'язків. Ідеться про справедливість реальну, а не формальну, соціальну і політичну, а не юридичну.

Ліберальній, егалітарній теорії справедливості протистоїть консервативна, меритократична справедливість, за якої багатства, заслуги, престиж і проблеми (недоліки, прорахунки тощо) розподіляються за принципом «кожному відповідно до його заслуг», «кожному за рангом». Люди повинні отримувати визнання і винагороду за власні старання і здібності. Критерієм розподілу є особиста заслуга, соціальна значущість внеску індивіда чи групи людей. Д. Белл як представник консервативного напряму меритократичної справедливості переносить обговорення проблеми соціальної справедливості у площину моральну та соціально-політичну [23].

Як і Дж. Роулз, він стверджує, що нормативні принципи повинні бути результатом суспільного договору, проте не розглядає питання про критерії вибору цих принципів. Учений вважає, що принципи виникають як результат довільної конвенції. Тільки на цій основі можливі договірні відносини як основа соціальної справедливості, без яких панувала б тільки груба фізична сила [24, с. 36–54].

Меритократична концепція справедливості передбачає обмеження диференціації «законних» і «незаконних» нерівностей та ліквідування останніх шляхом модифікації наявної системи розподілу (дистрибутивна справедливість). Ідеться

не про ліквідацію певних нерівностей між людьми, їх групами щодо тих чи інших цінностей, благ, послуг, нагород та покарань, а про узаконення їх за допомогою зміни ставлення до них з боку людей. Для кожної сфери діяльності існує своя шкала цінностей і пріоритетів, свої критерії справедливості в розподілі доходів, авторитету, свої, властиві тільки цій сфері діяльності, привілеї.

Нетрадиційне розуміння справедливості належить лібертаристу Ф. Хайєку. Він приходить до тотального заперечення самого поняття соціальної справедливості: «Я не вважаю, що поняття соціальної справедливості, яке отримало широку підтримку в суспільстві, насправді описує яке-небудь дійсне або ж можливе становище, і загалом, чи воно має зміст» [237, с. 19]. І далі: «Якби мені вдалось переконати всіх, хто займається соціальною справедливістю, щоб вони перестали користуватися терміном «соціальна справедливість», то це могло би бути найбільшою моєю заслугою перед людьми» [238, с. 265].

Не тільки загальне благо, а й інші соціальні категорії та соціально-економічні права, пов'язані з принципом соціальної справедливості, неприйнятні для пошуку і створення моделі розподілу благ і цінностей в умовах ринкової економіки.

Ф. Хайєк вважає, що лише ринковий розподіл у демократичному суспільстві, який ґрунтується на приватній власності і суспільному договорі, здатний забезпечити людині принцип рівних можливостей. «Де немає власності, там немає місця справедливості, це настільки ж правильно, як і будь-які докази Евкліда, бо якщо ідея власності є правом на яку-небудь річ, а ідея, котра отримала назву «несправедливість», є посяганням на право чи порушенням його, то це свідчить про безглуздість ідеї соціальної справедливості у неринкових умовах» [237, с. 61]. Єдиним мірилом соціальної справедливості може бути конкуренція: «нікому не під силу те, що під силу ринку: встановлювати розмір індивідуального вкладу в сукупний продукт» [237, с. 204].

Відтак, з аналізу найпоширеніших концепцій соціальної справедливості випливає, що жодна з них окремо не спроможна в сучасному українському суспільстві вирішити складні соціальні завдання. Нині маємо нову специфічну ситуацію розвитку українського суспільства і попит на створення такої концепції

соціальної справедливості, що відповідає сучасним вимогам розвитку громадянського суспільства, поглибленню економічної і соціальної реформ. Яка ж концепція соціальної справедливості потрібна нашому суспільству нині? З погляду сьогодення, розглянуті концепції соціальної справедливості – ліберальна, консервативна, меритократична, лібертаристська, соціалістична – далеко не бездоганні. Утім не варто ігнорувати їхній окремий позитивний досвід.

Для українського суспільства справедливість означає встановлення відповідності між цінностями європейських соціальних стандартів та критичне переосмислення здобутків власного соціалістичного досвіду у вирішенні соціальних проблем, соціального захисту населення. Це означає, що сучасне українське суспільство повинно мати свою програму виходу із соціальних проблем, за якою принципи рівності, справедливості посядуть гідне місце. Особливо важливо переосмислити процедури, пов'язані з розподілом матеріальних і духовних цінностей, критерії розподілу, міру втручання держави в розподільні процеси. Практика свідчить, що в державі з ринковою економікою не можна зводити зміст соціальної справедливості ні до лібертаристської концепції справедливості (пріоритет ринкової стихії), ні до радянського соціалістичного «розподільника», що ґрунтується на принципах адміністративно-командної зрівнялівки.

Проте в сучасних наукових дослідженнях проблеми соціальної справедливості і досі домінує дистрибутивний аспект радянського зразка, зорієнтований на адміністративну зрівнялівку в розподілі матеріальних благ та інших цінностей. Тому більшість населення соціальну справедливість розглядає як рівність, тобто як «міру рівності і нерівності, норм та дій, благ і заслуг, діяння та відплати, вимог і використання у відносинах між людьми та соціальними групами, оцінювану з позиції того чи іншого суспільного ідеалу (добра, правди, гармонії, порядку тощо)» [212, с. 596].

Водночас нині помітна й інша тенденція. Дедалі більшої популярності набувають ліберально- та соціально-демократичні цінності, які відповідають сучасним потребам – демократичним перетворенням, ринковим реформам, створенню соціально орієнтованої економіки, спрямованої на розбудову громадянського суспільства та демократичної, соціальної, правової держави.

Проте сучасне українське суспільство наразі потребує державного втручання в розподільні процеси, адміністративного регулювання окремих галузей соціальної сфери, суспільного життя та контролю за розвитком економіки. Це пов'язано зі змінами в соціальній структурі суспільства, величезним розшаруванням у доходах населення, що з часом поглиблюються. З одного боку, формується новий, невеликий прошарок дуже заможних громадян, які намагаються діяти поза межами правового поля, а з іншого – величезна маса знедоленого населення, що перебуває на межі фізіологічного виживання. Такий стан провокує певні політичні сили до деструктивних дій, підштовхує до нової «експропріації» і створює проблеми для здійснення демократичних реформ у країні.

Тому соціальна справедливість нині поряд із традиційною функцією розподілу матеріальних благ наповнюється новим ідеологічним та нормативно-ціннісним змістом, що тісно пов'язаний зі свободою людини, забезпеченням порядку, стабільності, соціального престижу. Завдання полягає в тому, щоб переорієнтувати зміст соціальної справедливості, зокрема, на пріоритет прав людини, збереження її гідності шляхом задоволення не тільки політичних, громадянських, а й соціально-економічних прав. Саме задоволення соціальних прав людини – не просто економічна чи господарська проблема, це – призначення цивілізованого суспільства, його вища мета, покликана усунути або пом'якшити можливу соціальну напругу в суспільстві і, за змоги, вирівняти соціальне становище людей. Тому зміст соціальної справедливості значно розширюється, демократизується і гуманізується, справедливість набуває нового сенсу. Відтак, означає, що соціальна справедливість – «це не лише почуття і поняття, не просто принцип, а імператив, не тільки ідеал, а й спонукання до його наближення, і вона (справедливість) утверджується як реальний феномен через рух, через неминучий вибір між вчинком і вчинком, між метою (яка ще вчора видавалася справедливою) і метою, між інтересом та інтересами, між нею як цінністю і тією ціною, котру за неї доводиться платити» [110, с. 16].

Усе це свідчить про збагачення змісту соціальної справедливості та значне розширення сфери її дії, про те, що соціально-правова визначеність її змісту є критерієм оцінювання різних сфер життя сучасного суспільства. Тобто зміст

соціальної справедливості не обмежується тільки деякими кількісними соціально-економічними показниками: прожитковим мінімумом, споживчим кошиком тощо.

Із наведеного можна дати визначення соціальної справедливості, що відповідає потребам демократичного суспільства, європейським стандартам, правам людини та громадянина: соціальна справедливість – це зумовлена природним правом загальнолюдська цінність, яка становить захищені правом, соціальною, правовою державою і всім демократичним ладом рівні можливості доступу кожної людини до соціальних благ та інших життєвих цінностей, а також їх розподіл і законне використання з урахуванням збереження гідності людини, можливостей держави та власного внеску в суспільне благо.

Таке розуміння соціальної справедливості відповідає новій соціально-політичній орієнтації Української держави, сприяє реформуванню суспільства на засадах демократії і гуманізму. Тому справедливість є найважливішою соціальною цінністю соціальної держави, її творчим феноменом. Аналіз різноманітних вітчизняних та зарубіжних концепцій справедливості дає змогу надалі сформулювати прийнятну для нашої держави концепцію справедливості, яка відповідатиме сучасним потребам і можливостям українського суспільства, сприятиме вирішенню складних соціальних проблем, стабілізації суспільства, досягненню в ньому соціальної злагоди.

Висновки до розділу 2

Зміст поняття справедливості є діалектичним, тобто динамічним, суперечливим, одночасно цілісним і чітко структурованим.

Із теоретико-правової позиції справедливість слід розглядати як важливий для збереження і розвитку суспільства ціннісно-етичний орієнтир, критерій оцінювання політичних і державно-правових явищ, який покликаний слугувати загальному благу та окремій людині, вирішенню правових суперечностей, будучи

безстороннім, істинним, правильним, який обґрунтовує правове реагування на ту чи іншу діяльність, передбачає рівність перед законом і судом, рівноправ'я, відповідність між метою законодавця і засобами її досягнення, які він обрав.

У літературі виділяють декілька форм справедливості: моральну, правову, юридичну. Однак це види, а не форми справедливості. І перелік цей можна доповнити релігійною, економічною, психологічною, історичною, політичною, міжнародною справедливістю тощо.

Стверджуючи свободу і рівність як прояви справедливості, право набуває глибокого особистого значення, стає цінністю для окремої людини, конкретної групи та суспільства загалом, відкриває особі доступ до благ і виступає дієвим засобом її соціальної захищеності.

Справедливість є однією з особливих категорій, смислове навантаження якої досить тісно пов'язане з демократією, рівністю, свободою, відповідальністю, системою правових норм і державним устроєм. Зміст цієї категорії до певної міри відображає правовідносини в державі, суспільно-політичні, соціально-економічні та соціокультурні умови життєдіяльності суспільства, а також тенденції його розвитку. У сучасному українському державотворенні процес інституалізації справедливості, свободи і відповідальності перебуває на стадії становлення. Слід зазначити, що європейська форма демократії є продуктом цілеспрямованої діяльності, яка ґрунтувалася на принципі справедливості. З огляду на це, демократія може виявлятися як реалізація справедливості.

Водночас справедливість має власну логічну структуру, яка проникає в кожне право незалежно від його наближеності до ідеї абсолютної справедливості. Звісно, це не означає, що таке прагнення до справедливості в українському суспільстві завжди і без перешкод реалізується. Нечітка політична структурованість суспільства, нерозвиненість приватних інтересів, недосконала правова база, дифузність і розмитість правосвідомості громадян, а також спотворене розуміння понять «справедливість», «свобода», «рівність» не завжди дозволяють відстоювати їх за допомогою правових механізмів і владних структур, зокрема органів внутрішніх справ.

РОЗДІЛ 3

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ОСНОВОПОЛОЖНИЙ ПРИНЦИП ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

3.1 Поняття та ознаки діяльності органів внутрішніх справ як різновиду юридичної практики

Правоохоронні органи в українській державі покликані виконувати такі державні функції: регулятивну, організаційну й охоронну. Вони мають забезпечувати права і свободи людини, громадський порядок, громадську безпеку, виявлення, розкриття правопорушень і запобігання їм, належне функціонування митної, податкової, пенітенціарної системи. Правоохоронні органи відповідно до ст. 6 Конституції України належать до системи виконавчої влади. Тому реформування влади в Україні, починаючи з 1990 р., стосується, безумовно, і правоохоронних органів.

Упродовж 70 років панування радянської влади правоохоронні органи виконували не так задекларовані функції охорони існуючої на той час системи, як репресивні функції щодо так званих «експлуататорських» класів, «уклоністів, ревізійністів, троцькістів», «ворогів народу», «шпигунів світового імперіалізму» й окремих держав, «націоналістів» та ін. Про це свідчить відсутність законодавчих чи навіть підзаконних актів, на підставі яких функціонували ці органи. Так, підзаконний нормативний акт про міліцію (Положення про міліцію) 1955 р. прийняла Рада Міністрів СРСР. Попри задеклароване подвійне підпорядкування (по «вертикалі» та місцевим органам радянської влади) міліція фактично підпорядковувалася першим особам партійного і радянського керівництва. А щодо органів безпеки не було прийнято жодної декларації – створені 20 грудня 1917 р. як орган правлячої комуністичної партії (а фактично її верхівки у вигляді Політбюро чи Президії) проіснували до останніх днів панування радянської влади. Органи безпеки, а значною мірою і міліція, були інструментом радянської

політики в Україні. Завдяки їм в Україні було організовано три голодомори (1921–1922, 1932–1933, 1947 роки), винищення українства, було проведено колективізацію, а також, починаючи з 30-х років, масові репресії. Жертвами діяльності цих структур стали десятки мільйонів осіб. Наприклад, за 1944–1952 рр. лише в західних областях України репресій зазнало близько 500 тис. осіб, зокрема заарештовано – 134 тис., вбито – понад 153 тис., вислано довічно за межі СРСР – понад 203 тис. І це не експертні оцінки вчених, а витяг із тексту постанови ЦК КПРС «Питання західних областей Української РСР» від 26 травня 1953 р. [252]. Реалії, мабуть, були ще страшнішими. Тому у свідомості українського народу за радянської влади утвердилося ставлення до правоохоронних органів як до чужих, відірваних від народу, несправедливих. Тоді ж було прийнято Кримінальний та Кримінально-процесуальний кодекси, які мали за мету утримувати діяльність правоохоронних органів у рамках, обмежених законом. Проте, крім кодексів, діяли нормативні партійні постанови, які приймалися «злободенно», призупиняли або заміняли дію законів. «Панібратство» в боротьбі зі спекулянтами та хуліганами, розкрадачами, пияцтвом, самогоноварінням, прогулами, невиконанням мінімуму трудоднів у колгоспах була невід’ємною ознакою радянського періоду. До неї залучалися правоохоронні органи, які мали за обов’язок рапортувати про «виконання» і «перевиконання» проведеної роботи, а насправді фальсифікувати дані, створювати окомилування, а відтак привчати щораз більше народу до відвертої брехні. Планове господарювання як основа соціалізму далі тривало як планування репресивних дій правоохоронних органів та судів. «Зверху» доводилися плани на «ворогів народу», «зрадників», «посібників», «шпигунів». І ці плани виконувалися і перевиконувалися. Зрозуміло, що така практика роботи правоохоронних органів викликала в широких верствах населення не повагу і схвалення, а страх і осуд.

Таку спадщину одержала Україна на час здобуття незалежності. Тому першим законом, який було прийнято для регулювання діяльності правоохоронних органів, був Закон «Про міліцію» від 20 грудня 1990 р. Він передбачав, що основними завданнями міліції є забезпечення особистої безпеки громадян, захист їхніх прав і

свобод, законних інтересів, запобігання правопорушенням, охорона громадського порядку, виявлення і розкриття злочинів, захист власності тощо. Вперше в цьому Законі було вказано, що міліція як правоохоронний орган вибудовує свою діяльність на принципах законності, гуманізму, поваги до особи, соціальної справедливості, взаємодії з громадськістю.

Буквально перед прийняттям цього закону для забезпечення контролю за додержанням податкового законодавства, правильністю обчислення і своєчасністю сплати до бюджетів цільових фондів і зборів 4 грудня 1990 р. було прийнято Закон України «Про державну податкову службу в Україні», на підставі якого було створено органи державної податкової служби України та податкову міліцію.

На підставі Закону України «Про митну справу в Україні» від 25 червня 1991 р. указом Президента України від 11 грудня 1991 р. було створено Державний митний комітет України як спеціальний правоохоронний орган із захисту зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності.

18 лютого 1992 р. Верховна Рада України приймає Закон «Про оперативно-розшукову діяльність», яким обмежує можливе свавілля правоохоронних органів щодо негласного контролю за особою і передбачає оперативно-розшукові заходи за наявності підстав вважати, що готується або вчинено злочин, коли є реальна загроза життю, здоров'ю державних працівників, для виявлення осіб, які переховуються у зв'язку зі скоєнням злочину та ін. Головними принципами оперативно-розшукової діяльності визначено законність, дотримання прав і свобод людини, взаємодію з населенням та органами управління [123].

25 березня 1992 р. було прийнято Закон «Про Службу безпеки України». Засадами діяльності органів Служби безпеки встановлювалися законність, повага до прав і гідності особи, позапартійність та відповідальність перед народом України.

Деякими правоохоронними функціями, окрім вказаних органів, були наділені підрозділи Держкомкордону, Управління державної охорони, Держдепартаменту виконання покарань, органи охорони правопорядку Міністерства оборони. Можна стверджувати, що за 15 років в Україні легітимно, на підставі чинного

законодавства створено низку правоохоронних органів, які могли б захищати права людини та конституційний лад.

Відтак, можемо констатувати, що законодавчими засобами реформа правоохоронних органів була забезпечена належно. Однак, як свідчить практика, недостатньо задекларувати в законі, що діяльність окремого чи всіх правоохоронних органів базується на принципі соціальної справедливості. Необхідно, щоб у правоохоронних органах ще були керівники і матеріальні ресурси для реалізації цього принципу. Як слушно відзначають науковці, крім теоретичного обґрунтування принципу справедливості як підстави діяльності правоохоронних органів та закріплення його в законодавстві, потрібно мати реальні умови для забезпечення справедливості в правоохоронній діяльності [215, с. 2], узгодження його з економічною доцільністю та використання як інструмента реформування самих правоохоронних органів [209, с. 4]. Словом, недостатньо поставити правоохоронців у рамки закону, потрібно їх перших навчити справедливості й бути справедливими стосовно них.

Якість суспільного життя тісно переплітається безпосередньо зі сферою діяльності правових інституцій, у яких працює значна кількість представників юридичної професії, зокрема працівників органів внутрішніх справ, що визначає не лише їх соціальну значущість, а й високу відповідальність перед суспільством за стан законності, свободи та справедливості.

Питання ефективності діяльності працівників ОВС, належного вирішення правових завдань, створення умов для якісного функціонування права, правової системи тісно пов'язані з проблематикою правового регулювання, якістю законодавства та неодноразово були предметом розгляду в науковій юридичній літературі як окремі правові проблеми. Значущість постановки проблеми ефективності діяльності ОВС полягає в тому, що на правове регулювання припадає значна частка в системі державного і соціального регулювання, у процесі якого здійснюється вплив на широке коло суспільних відносин, на всі сфери суспільного життя. Роль працівників ОВС у цьому процесі є очевидною,

враховуючи те, що своєю діяльністю вони опосередковують функціонування механізму правового регулювання, забезпечують реальність права.

Актуальність цього питання пояснюється такими обставинами: правова система України перебуває на етапі оновлення окремих державно-правових інститутів, де якісні показники переважають над кількісними; відповідно до основних принципів сучасної доктрини права [218, с. 24], орієнтованої на особу, на пріоритет людини над державою, логічно буде повернутися до людського чинника, тобто до суб'єкта юридичної діяльності, якісного аспекту його роботи.

Одним із дослідницьких завдань, що варті уваги вчених у галузі юридичної науки і практики, є визначення шляхів подальшого вдосконалення окремих сфер професійної діяльності працівників ОВС. Це особливо є актуальним для правової дійсності сучасної України, що характеризується станом реформування, перманентним розвитком, процесами диференціації й інтеграції національної правової системи, визначенням нових орієнтирів подальшого розвитку права. Дослідження питань ефективності юридичної діяльності тісно пов'язане з питаннями ефективності правових норм, правових засобів, але не ототожнюється з ними.

Велике значення для ефективної юридичної діяльності має чинне законодавство, зокрема його чіткість і зрозумілість, логічна послідовність і узгодженість з іншими правовими актами. На жаль, коли закони, що приймаються в умовах політичної боротьби, коли переважають не виваженість та об'єктивність, а емоції або ділові інтереси, багато з них не узгоджується з іншими законами, а також не вносяться відповідні зміни до чинних законів.

Створення норми права повинно відображати максимальний захист сумарних прав і свобод громадян шляхом використання надбань усіх видів культури цього суспільства. На жаль, у процесі ухвалення законів не враховують потреб духу і душі, норм справедливості.

Основним завданням української законодавчої системи має бути перехід від фактичної некерованості до створення ефективної системи управління процесами,

а також підготовки, розробки, прийняття і практичної реалізації нормативно-правової продукції [90, с. 6].

Утім, слід зауважити, що в позитивних нормативних актах необхідно враховувати абсолютні моральні принципи. Для цього позитивне право, щоб адекватно виконувати своє історичне призначення, не повинно: а) суперечити моральним нормам; б) примушувати до аморальної поведінки або дозволяти її.

Стан фактичної впорядкованості суспільних відносин, урегульованих за допомогою правових засобів, змістом яких є сукупність правомірних дій суб'єктів права, залежить насамперед від неухильного дотримання законів юристами-посадовцями. Правопорядок у суспільстві – показник правової культури не лише суспільства, а й кожного громадянина. Не можна забезпечувати правопорядок неправовими засобами. Правоохоронець, зокрема працівник ОВС, – це своєрідний барометр стану законності, а його переконаність у необхідності додержання правових приписів є надійною основою режиму дотримання законності громадянами і зміцнення правопорядку в суспільстві. У механізмі затвердження правопорядку юристові відведено відповідальну роль як вартівому прав людини.

Д. Керімов вважає, що ефективність правового регулювання суспільних відносин безпосередньо залежить від точності вияву політичних, економічних, духовних умов, процесів, потреб розвитку суспільства [95, с. 20].

Окрім того, необхідно зазначити, що аналіз суті права містить і соціологічні методи, що відображають елементи політології, економіки і культурології права. Тобто право виступає об'єктом впливу різних соціальних чинників [35, с. 12]. А це, своєю чергою, спрямовує особу на врегулювання життєвих ситуацій. Насамперед цього вимагає політичний та економічний стан суспільства, яке є основою державної політики.

Заразом, як зазначає С. Гусарев, ефективність юридичної діяльності – це співвідношення її соціальної мети, функціонального призначення або конкретних завдань, які повинні бути вирішені у процесі її досягнення, і фактично отриманих правових результатів [58, с. 62]. Принципи права, як вважає цей учений,

конкретизуються в аспекті юридичної діяльності за допомогою різних засобів, серед яких можна виокремити два основні:

– через нормативне закріплення принципів права у відповідних документах (такі принципи треба зарахувати до нормативних);

– через підготовку наукових концепцій, доктрин, програм тощо, які стосуються окремих напрямів, видів або сфер здійснення практичної юридичної діяльності, завдяки чому одержали назву наукових, у чому й полягає одна з особливостей формального аспекту [57, с. 23].

Крім цього, С. Гусарев звертає увагу на те, що між цими двома принципами практичної діяльності існують і відносини узгодженості, і відносини суперечності. З одного боку, вони коригують, доповнюють одні одних, виділяючи основу в розумінні суті діяльності, з іншого – набувають різного рівня авторитетності у свідомості працівника-практика на підставі того, що різняться за критерієм обов'язку, викликаючи різні відчуття щодо дотримання або недотримання.

С. Алексеев акцентує увагу на тому, що правові ідеї розуміються в науці, у юриспруденції як певні просто ідеологічні положення, категорії правосвідомості, які виявляють постулати будь-якої філософської, політичної або правової доктрини [7, с. 296].

Проте деякі теоретики права зазначають, що між теорією права, між основними принципами, на яких повинна базуватися правова організація суспільства, і юридичною діяльністю, зокрема діяльністю ОВС, виникло розмежування, яке існує дотепер. Зараз простежується парадоксальна ситуація, коли на теоретичному рівні проголошуються найважливіші концептуальні принципи правового розвитку, правового реформування, які нібито підтримує більшість у суспільстві, зокрема і юридична громадськість, але на практиці вони є незатребуваними, нереалізованими постулатами.

Намагаючись пояснити окремі негативні тенденції розвитку правової системи України, Н. Оніщенко зазначає, що в умовах масового беззаконня, втрати людської гідності, поширення злочинності, неможливості держави боротися за

право, важко говорити про панування гуманістичних і демократичних принципів у суспільстві [155, с. 305].

Зазвичай правові розпорядження принципового рівня формулюються в розділі загальних положень нормативного акта. Традиційно законодавець використовує три основні формули у стандартизації принципів юридичної діяльності: власне принципи діяльності; загальні принципи діяльності; загальні положення. Це означає, що, трактуючи нормативний текст, потрібно звертати увагу не лише на ті статті, які окреслюють «принципи діяльності», а й на інші, а також на розділи, елементи нормативного тексту, в яких за змістом також можна виділити ідею-принцип.

Отже, можемо зробити висновок, що під нормативними принципами діяльності ОВС треба розуміти сукупність принципів, за допомогою яких закладаються правові основи, започаткування організації і провадження службової діяльності та які завдяки своєму нормативному закріпленню набувають ознак загальнообов'язковості. Виокремлення їх в окрему групу є досить умовним, оскільки саме розмежування принципів права за ознакою способів походження є відносним. Насправді основним критерієм визначення існування того чи іншого принципу є його реальність. Будучи у своєрідному співвідношенні з принципами права, нормативні принципи юридичної діяльності виступають і формою їх зовнішнього вияву, і засобами конкретизації.

Однак не всі нормативні принципи варто пов'язувати тільки з правом, законодавством, спеціально-юридичними конструкціями. Сфера юридичної діяльності у своїй нормативній основі поєднує норми права і норми моралі, що дає змогу серед нормативних принципів виділити такі, які мають етико-деонтологічну природу і формулюються здебільшого в актах внутрішньо корпоративного призначення.

Одним із завдань у визначенні структури діяльності ОВС є характеристика її видової класифікації, зведення різних сторін і напрямів юридичної роботи до спільних типово-родових ознак. Такий спосіб пізнання дає змогу не лише сформулювати більш розгорнуте поняття про структуру явища, а й окреслити межі прояву його різноманіття в зовнішній сфері.

Проблемним аспектом окресленого питання є те, що сучасні дослідники діяльності ОВС використовують обмежену кількість критеріїв, які походять від професійної спеціалізації юридичної роботи, правових або неправових форм діяльності. Безумовно, зазначені критерії є важливими для галузі правових робіт, але недостатніми для комплексного дослідження явища.

У сучасному праворозумінні вважається, що домінує підхід, відповідно до якого поняття юридичної практики та юридичної діяльності не співпадають за обсягом. Практична діяльність ОВС – це лише одна зі сфер здійснення юридичної діяльності. Проте саме таке застереження про неприпустимість об'єднання в одному понятті трьох окремих сфер діяльності юристів підштовхнуло подальших дослідників поглянути на науку й освіту як на необхідні елементи соціального простору юридичної діяльності.

Різновидом юридичної діяльності, на думку С. Гусарева [59, с. 147], виступає юридична практична діяльність, зокрема ОВС, основними ознаками якої є: здійснення впливу на сферу права; настання правового результату; правомірна поведінка; форма створення, відтворення і матеріалізації права; ознака забезпечення організаційного впливу на інші сфери суспільного життя. Практична діяльність як вид та основна форма діяльності ОВС, від якої також походять загальні характеристики, здійснюється на професійній основі в особливому режимі з використанням правових засобів, процедур. Вона має особливі організаційні і процесуальні форми, а її мета – задовольнити законні потреби та інтереси.

Ці ознаки є загальними, враховуючи особливості правової сфери, зумовленість її правом, законом, пріоритетність правових форм, потрібно виділяти також нормативні ознаки. Зауважимо: коли для того, щоб виявити нормативні ознаки, аналізують текст нормативно-правового акта, то для наукових ознак об'єктом вивчення будуть результати наукових досліджень.

Практична діяльність працівників ОВС характеризується водночас такими чинниками, як досвід, максимальна наближеність до учасників правових дій, конкретних життєвих ситуацій.

Кожна зі соціальних сфер, у якій здійснюється правове регулювання, може бути охарактеризована, зокрема, і за допомогою тих чи інших видів юридичної діяльності. Дія права, процеси правового регулювання багато в чому залежать від професійної роботи юристів. Вони суттєво впливають на організацію суспільного життя в тій чи іншій сфері соціального управління.

Діяльність ОВС – це різновид соціально-правової діяльності фахівців у цій сфері, метою якої є одержання правового результату, задоволення законних потреб та інтересів соціальних суб'єктів відповідно до вимог права [59, с. 37].

В. Карташов зазначає, що професійна діяльність ОВС – це складна, внутрішньо диференційована сукупність багатьох її компонентів (суб'єктів і учасників, цілей і результатів, дій і операцій, засобів і способів їх здійснення), які не лише функціонально взаємодіють, а й органічно поєднані між собою за допомогою розгалуженої мережі генетичних і структурних, горизонтальних і вертикальних, координаційних і субординаційних, просторових, управлінських та інших зв'язків і відносин [93, с. 8].

Юридичною стає соціальна діяльність, що відбувається у правовій системі держави й орієнтована на використання правового інструментарію. Тобто ознакою практичної діяльності ОВС, яка визначає особливості правової культури суб'єкта, є юридичність. За А. Жалінським, юридичною діяльність стає тоді, коли підставою складових її дій є позиції, докази, аргументи, закладені у праві, а отже, це ще один аргумент на користь того, що діяльність ОВС є юридичною діяльністю [77, с. 42].

Юридична діяльність ОВС – праця, що вимагає знань і високої відповідальності, напруження й терпіння, а також затрат енергії і часу. Умови діяльності нерідко визначають кількість виконаної роботи юриста і можуть позначитися на її якості. У вітчизняній науковій літературі юридичну діяльність ОВС розглядають у зв'язку з виконанням встановлених законом процедур, тобто вона постає як зміст процесуального порядку.

Як роль мети юридичної діяльності ОВС розглядають впорядкування й узгодження суспільних відносин [59, с. 39]. У ході юридичної діяльності постає

завдання окреслити межі можливої поведінки суб'єкта, наповнити її змістом, захистити від протиправного втручання, відновити порушену межу.

Під час юридичної діяльності ОВС використовують і правові, і неправові методи. Зауважимо, що в цьому виді діяльності неможливо обійтися без засобів, які так або інакше пов'язані з правом і мають значення як інструментарії юристів-професіоналів. Такими засобами виступають норми права, правові відносини, права й обов'язки, правова свідомість, акти реалізації права тощо. Ці правові засоби взаємодіють із неправовими, які також використовуються в юридичній діяльності і сприяють підвищенню її ефективності. Отже, юридична діяльність ОВС допускає поєднання правових і неправових засобів здійснення їхніх повноважень.

На думку М. Порубова, юридична діяльність ОВС характеризується такими ознаками, як: суворі права регламентація; наявність владних повноважень; протидія з боку зацікавлених осіб; різноманіття і творчий характер вирішуваних розумових завдань; необхідність додержання службової таємниці; дефіцит часу і постійні психологічні навантаження; наявність негативних емоцій і сторонніх подразників [171, с. 142].

Можна стверджувати, що наявність права передбачає наявність юридичної діяльності, яка забезпечує функціонування права, тобто його дію. За відсутності правових нормативів і права загалом юридична діяльність перестає бути такою, оскільки втрачає свій об'єкт дії й основний інструментарій.

М. Тищенко та А. Морозов виділяють такі різновиди (структурні елементи) юридичної діяльності: пізнавальна, конструктивна, комунікативна й організаторська [222, с. 149].

Характерною ознакою пізнання в юридичній діяльності ОВС є високий рівень невизначеності первинного, початкового розумового завдання. Що активнішою є взаємодія з об'єктом, то активнішим буде і процес мислення. Відтак, можна зробити висновок про те, що одним зі способів активізації процесу мислення є збільшення обсягу спілкування фахівця з об'єктами, з приводу яких здійснюється процес мислення.

У найбільш широкому сенсі під конструктивною діяльністю розуміють планування дій для досягнення мети.

Слід зазначити, що конструктивна діяльність нерозривно пов'язана з комунікативною. Планування майбутніх психологічних відносин дозволяє завчасно вивчити їх, встановити лінію власної поведінки, висунути гіпотези щодо можливої поведінки осіб, визначити плани своєї поведінки залежно від можливих змін ситуації, деталізувати проміжну і кінцеву мету спілкування тощо.

Комунікативний процес завжди є процесом взаємовпливу, взаємодії людей. Причому в контексті юридичної діяльності загалом йому властиві прагнення до регламентації і контролю. Відносини регламентуються так, щоби був забезпечений, головню, односторонній вплив, коли найменшою мірою під цей вплив потрапляють суб'єкти діяльності – фахівці-правоохоронці. Цій меті слугують певні процесуальні норми, зокрема владні повноваження і відповідна психологічна підготовка, спрямована на формування моральних і професійних якостей. З огляду на це, процес взаємодії часто свідомо регулюють в односторонньому порядку, що не заперечує, а, навпаки, передбачає нагромадження професійного досвіду, збагачення позитивних якостей фахівця внаслідок спілкування з особами – носіями негативних якостей.

Специфічною особливістю спілкування в юридичній діяльності ОВС є також її примусовий характер: об'єктів спілкування часто притягують до взаємодії, не звертаючи уваги, чи хочуть вони цього [222, с. 153].

Наявність у психологічній структурі конструктивної діяльності не передбачає такого обов'язкового її компонента, як організаторська діяльність, що спрямована на створення оптимальних умов для здійснення юридичної діяльності ОВС.

Н. Порубов виділяє і такі аспекти юридичної діяльності ОВС, як виховний, посвідчувальний та етичний [171, с. 142–148].

Виховний аспект юридичної діяльності ОВС він розглядає як один із основних напрямів у роботі юриста – виховання громадян у дусі пошани до закону. Виховна дія застосовується до осіб, які вчиняють злочин, і до всіх

громадян. Якщо в першому випадку метою виховної дії є перевиховання особи, що скоїла злочин, виправлення її негативних якостей, вироблення твердих переконань у неминучості викриття і невідворотності покарання, неправомірності своєї провини і необхідності виправлення, то в другому – виховна дія має застережливе значення і спрямована на мобілізацію активності на боротьбу з антигромадськими проявами.

Посвідчувальний аспект юридичної діяльності ОВС здійснюється на підставі вимог норм, режимів, регулюється системою різних розпоряджень у вигляді правил внутрішнього розпорядку, службових інструкцій, повчань, наказів.

Відповідно до зазначеного можна висновувати, що юридична діяльність ОВС – це різновид правової діяльності, яка провадиться у сфері права на професійній основі з метою одержання правового результату, задоволення потреб та інтересів соціальних суб'єктів відповідно до вимог права. Заразом така діяльність характеризується за допомогою системи властивостей: здійснюють її юристи-фахівці на професійній основі у сфері права; скерована вона на організацію діяльності інших суб'єктів права; її мета – впорядкувати й узгодити суспільні відносини; під час її провадження використовують і правові, і неправові засоби; вона чітко регламентована правом; здійснюється у формі практичної, наукової й освітньої діяльності.

Кожну зі сфер юридичної діяльності ОВС можна охарактеризувати через виявлення типологічних ознак. Водночас слід зазначити, що більшість класифікацій у сучасних монографічних роботах присвячені сфері практичної діяльності юристів і дуже мало приділяється уваги аналізу юридичної діяльності у сферах науки й освіти. Ця обставина пояснюється недостатнім впливом учених на розробку саме таких питань, а також ототожнення поняття юридичної діяльності з юридичною практикою як практичною діяльністю юристів. Класифікацію юридичної діяльності, як зазначає С. Гусарев, слід вважати структурним елементом загальної теорії юридичної діяльності [59, с. 47].

У кожній соціальній сфері діяльності суспільства формуються свої специфічні правила, традиції, закономірності, які позначаються і на діяльності

юриста. Тому, відповідно до методики проведення аналізу за критерієм сфери, виділяють і загальні ознаки юридичної діяльності, і специфічні, зумовлені сферою здійснення [59, с. 46].

А. Жалинський, скажімо, запропонував критерій сфери соціального життя використовувати для визначення сфери професійної юридичної діяльності, яка не обмежується тим або іншим відомством чи службою, а забезпечує також міжвідомчу соціальну структуру. Водночас співвідношення сфер діяльності у разі їх повного теоретичного осмислення визначає структурну перебудову професійної юридичної діяльності. Цей процес має відбуватися двосторонньо. Юристи обґрунтовують свою необхідність, а ринок праці має усвідомлювати реальну потребу в юристах [77, с. 74–75].

Деякі автори виділяють також критерій соціальної сфери, який здебільшого орієнтований на відомство, установу, організацію. Цей критерій є одним із основних класифікаційних критеріїв, що дозволяє дати відповіді на запитання сутності, соціального призначення явища, різноманіття існування. Сфера накладає на загальну конструкцію юридичної діяльності свій соціальний відбиток. Відтак, той чи інший вид юридичної діяльності може бути охарактеризований за допомогою ознак, властивих соціальній сфері загалом. Водночас кожен із цих соціальних сфер можна охарактеризувати і за допомогою юридичної діяльності також.

Юридичній діяльності будь-якої спрямованості притаманні загальні основні дії, які, по суті, і становлять її:

- ведення юридичної справи як комплексу процесуальних, юридично важливих дій, пов'язаних із вирішенням конкретної життєвої ситуації;
- складання юридичних документів, у яких відображається або завіряється інформація, що має правове значення;
- юридичне консультування, що передбачає надання порад, рекомендацій, визначення обсягу повноважень, роз'яснення правового статусу тощо;
- виступи у юридичних установах, де в офіційній формі подаються заяви, клопотання, висновки, що мають безпосереднє значення для відповідної юридичної справи;

- правове виховання, правова агітація і пропаганда правових знань (відбувається вплив на свідомість суб'єктів права, а отже, і на їх поведінку);
- правове навчання в юридичних закладах.

Визначення поняття діяльності ОВС – одне з актуальних завдань загальної теорії права, враховуючи наявність далеко не однозначних методологічних підходів і наукових тверджень щодо сутнісних ознак.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що співвідношення сфер правової і юридичної діяльності ОВС характеризується причиново-наслідковими зв'язками. Під правовою діяльністю слід розуміти один із видів соціальної діяльності, яку провадять суб'єкти права, використовуючи правові засоби, з метою одержання правового результату, як наслідок – утворюється право, яке розвивається і матеріалізується у процесі функціонування суспільних відносин.

Діяльність органів внутрішніх справ – це різновид правової діяльності, яку провадять у сфері права працівники ОВС на професійній основі з метою одержання правового результату, задоволення законних потреб та інтересів соціальних суб'єктів відповідно до вимог права.

3.2 Соціальна справедливість та її нормативне закріплення у діяльності органів внутрішніх справ

Історичний досвід людства свідчить, що соціальна справедливість є консолідуючим і координуючим чинником суспільного розвитку. Феномен справедливості полягає в тому, що на рівні суспільства загалом і окремих його елементів справедливість виступає водночас як суспільно значущий ідеал, що інтегрує принцип організації суспільних відносин, та елемент соціальної психології. Через багатогранність своїх проявів соціальна справедливість – це внутрішньосуперечливе явище. Ця суперечливість проявляється в діалектичній взаємодії всіх елементів соціальної структури суспільства. Регулятивна функція

соціальної справедливості здійснюється на підставі причиново-наслідкових зв'язків і безпосередньо впливає на єдність і стабільність розвитку колективу, соціальної групи, класу або суспільства загалом.

Справедливість як етико-правова категорія, як ознака чи явище суспільного буття привертала увагу представників різних епох і галузей суспільствознавства. Проте справедливість не може існувати або впроваджуватися в життя абстрактно, відірвано від соціальної практики. Тож, абсолютно природним є науковий інтерес до неї, до її пошуків в окремих сферах людської діяльності, зокрема у сфері юридичної діяльності. Загальновідомим є підхід, відповідно до якого право розглядають як міру свободи і справедливості того чи іншого суспільства. Як зазначає С. Гусарев, такий підхід дає змогу зробити висновок, що діяльність органів внутрішніх справ як різновид юридичної діяльності виступає одним із засобів втілення права, а отже, і втілення справедливості, формами ж втілення справедливості вважатимуться окремі форми юридичної діяльності [59, с. 10]. У роботі судових і правоохоронних органів, адвокатури на всіх етапах та стадіях можна спостерігати прояви справедливості й несправедливості, моралі й аморальності.

Законність і справедливість доповнюють одна одну, тісно між собою взаємопов'язані; і законність, і справедливість визначають параметри допустимої поведінки, встановлюють свободу дій та міру відповідальності, завдяки чому здійснюють регулювальний вплив на систему суспільних відносин [126, с. 114].

Загальнонародна правосвідомість є правом сама по собі, без яких-небудь подальших вимог про її позитивацію. Норми існують у народній самосвідомості як факт. Законодавство має сенс тільки за умови його утвердження з наявним живим народним правом [68, с. 250].

Закон же є справедливим або несправедливим тоді, коли він відповідає природному праву, оскільки саме воно є критерієм справедливості або несправедливості. Ідея «вічної справедливості» – центральний пункт доктрини природного права. Відповідно до неї існує вічна і незмінна ідея справедливості та невіддільна від неї правова ідея, яка спирається на наявний у всесвіті порядок або

на природу людини і, незалежно від змін суспільного життя та відмінностей соціальних систем, упродовж століть залишається незмінною щодо її основних принципів і вимог [67, с. 56, 60].

У всіх державах ступінь функціонування соціальної справедливості як принципу юридичної діяльності визначає якість різноманітних форм спілкування суб'єктів у процесі їх життєдіяльності. Під час взаємодії суб'єктів юридичної діяльності соціальні відчуття під впливом інших чинників поступово трансформуються у відповідні вимоги соціальної справедливості. Тут треба мати на увазі, що ці вимоги суб'єкти правозастосування згодом усвідомлюють як власні інтереси та можуть прагнути до зміни попереднього ступеня соціальної справедливості в суспільстві.

Як наголошує В. Самохвалов, етичну природу законності відображає справедливість, при цьому справедливість виступає як соціальний та етичний критерій права. У процесі реалізації чинного права, в яке впроваджується справедливість, остання набуває юридичних ознак, які визначають офіційний її рівень [197, с. 11].

Характерною властивістю соціальної справедливості є її поліструктурність, завдяки якій соціальна справедливість проявляється крізь суспільний ідеал, організацію суспільних відносин на підставі принципу об'єктивності й елементів суспільної психології, тобто у формі окремих відчуттів, вимог, бажань і очікувань [219, с. 57]. Ідеал соціальної справедливості існує на рівнях суспільної та індивідуальної свідомості, а також побутового і теоретичного пізнання. Принцип соціальної справедливості як загальний принцип гуманістичної організації суспільних відносин – це частина дійсності, ступінь і спосіб відносного впровадження в основні сфери життєдіяльності суспільства ідеалу справедливості. Варто вказати, що таке впровадження можливе тільки за наявності в соціальній структурі суспільства прогресивного класу, досягнутого зрілого стану, здатного створити механізм гармонізації суспільних інтересів в умовах переходу людства до антропогенної цивілізації [45, с. 24–25].

Аналізуючи феномен соціальної справедливості, його консолідаційну і координаційну роль у розвитку суспільства, можна констатувати, що ідея

справедливості в історії людства, а також у сучасних умовах завжди виконує роль загальносоціального принципу, мета якого – створити сприятливі умови для кращого життя громадян у державі та об'єктивного вирішення основних соціальних проблем.

У сучасному розумінні справедливість є мірою відповідності між вчинком того або іншого суб'єкта діяльності і його оцінкою у громадській думці. Сутність справедливості розкриває принцип об'єктивності, який може бути втілений у дійсність лише за умови врахування основних інтересів і потреб людей та їх спільностей. Слід пам'ятати, що суспільне буття впливає на суспільну свідомість не механічно, а крізь матеріальні й духовні потреби людей, які виникають у процесі їх практичної діяльності, виявляються у їхніх відчуттях, усвідомлюються ними і утворюють ланцюг суспільних інтересів: приватних, колективних, групових, регіональних, класових, етнічних, національних, державних, міждержавних, загальнолюдських. Прагнення людей задовольнити власні потреби, які вони вже усвідомили, породжують різноманітні інтереси. Саме завдяки інтересам люди визначають свою практичну діяльність. Тож, важливо старанно вивчати діалектичні процеси взаємозв'язків і взаємодій між потребами та інтересами, а відтак розрізняти їх специфіку [169, с. 12–13]. Якщо потреба орієнтована насамперед на предмет її задоволення, то інтерес спрямований на ті соціальні відносини, інститути, засоби, від яких залежить розподіл предметів, цінностей, благ, що забезпечують задоволення потреб. Інтереси особливо тісно пов'язані з розподільними відносинами в суспільстві, якщо вони спрямовані на зміну або на закріплення наявних розподільних відносин. Ось чому важливо створити ефективний механізм відносної гармонізації у сфері юридичної діяльності, без якого неможливо впровадити принцип соціальної справедливості в систему правовідносин. Для запровадження такого механізму необхідний носій соціальної справедливості, але передусім слід звернути увагу на певні визначення й основні ознаки соціальної справедливості.

Поняття соціальної справедливості оцінює юридичну діяльність з погляду її збереження або зміни залежно від конкретно-історичних умов і співвідношення інтересів різних соціальних груп. Тут слід зазначити, що категорія соціальної

справедливості «...фіксує в узагальненому вигляді принцип взаємодії особи і суспільства, класів, соціальних груп, обґрунтовано характеризує людську діяльність. Їй необхідні відмінності між практичною діяльністю окремих індивідуумів і соціальних груп, а також їх місцем у суспільстві, між правами і обов'язками, роботою і винагородою, заслугами людей та їх суспільним визнанням. Будь-яка невідповідність у цих співвідношеннях розглядається в суспільстві як несправедливість. Соціальна справедливість – це не тільки правильний розподіл між людьми продуктів виробництва й різноманітних благ, а й можливість рівною мірою користуватися соціальними та політичними правами. У понятті соціальної справедливості розкривається уявлення індивідуума або соціальної групи, класу про громадські порядки, які відповідають їх інтересам або протилежні їм» [231, с. 21].

Зазначимо, що дія соціальної справедливості є глибокою історичною необхідністю, яка постійно інтегрується різними авторами залежно від особливостей кожної епохи й умов життєдіяльності суспільства. З цього приводу Л. Кравченко стверджує: «Не було, немає і, напевно, не буде справедливості вічної, придатної для всіх часів і народів. У самій ідеї справедливості, як і в інших соціальних ідеях, у тому або іншому поєднанні виступає минуле і те, що не проходить, змінне і постійне» [110, с. 8]. На думку В. Нерсесянца, соціальна справедливість ґрунтується на правовому принципі, який відповідає умовам конкретно-історичної епохи, об'єктивно відображає інтереси і сприяє діяльності передусім прогресивного класу, тобто культурно-історичного суб'єкта, здатного консолідувати велику частину населення держави. Відповідно до цих тверджень справедливість – це самосвідомість, самовираження і самооцінка права, а отже, правова оцінка всього іншого, неправового. Будь-якого іншого принципу, окрім правового, справедливість не має. Заперечення правового характеру і сенсу справедливості неминуче веде до того, що за справедливість починають видавати яку-небудь неправову основу [146, с. 30].

На думку В. Самохвалова, особливість юридичної справедливості полягає в тому, що вона у правовій сфері має найбільш чіткий, формально визначений характер і може пов'язуватися з державним примусом [197, с. 1].

Право в суспільстві несамодостатнє і неавтономне. У законах держави повинні втілюватися цінності суспільства. Головною суспільною цінністю є справедливість, її основний (свобода) і опосередковані (права людини) принципи. Відповідно до такого підходу право розглядають як здійснення ідеї справедливості. Отже, право неможливо належно зрозуміти, не усвідомивши його цілей. Працівник ОВС має знати, якою є система цінностей сучасного суспільства і використовувати право як засіб для досягнення справедливості в межах системи цінностей [69, с. 19].

Виходячи із діалектичного погляду на світ і відповідного методу, реалізація принципу соціальної справедливості будується на таких засадах:

1) перехід до інформаційного суспільства, тобто до першої стадії антропогенної цивілізації, де основною формою власності і вищою цінністю буде інтелектуальна власність, тобто власність на знання й інформацію, без якої неможливий розвиток інших форм власності, основних сфер суспільної життєдіяльності і суспільства загалом;

2) наявність у соціальній структурі суспільства двох діалектично взаємодіючих культурно-історичних суб'єктів як джерела саморозвитку держави;

3) домінуюча роль у політичній, економічній, правовій та інших сферах суспільного життя найбільш динамічного культурно-історичного суб'єкта;

4) створення багатоступеневої економіки і регульованого ринку із визнанням провідної ролі державного сектора, тобто планово-товарної економіки;

5) створення ефективно діючого на правовій підставі механізму відносної гармонізації особистих, приватних, групових, класових, регіональних, етнічних, національних, державних і міждержавних інтересів;

6) упровадження в систему суспільних відносин принципу «від кожного – за можливостями, кожному – за працею», який, до речі, так і не був реалізований в умовах адміністративно-командної системи;

7) сильний соціальний захист верств населення, які з тих або інших причин не можуть працювати;

8) демократичні форми організації суспільних відносин у всіх основних сферах життєдіяльності відповідно до критеріїв цивільного суспільства;

9) виховання соціально активної особи, характерними рисами якої є співвідношення свободи й відповідальності, гуманістичне ставлення до людей, любов до Батьківщини, пошана до інших народів, прагнення до творчої діяльності тощо;

10) високий рівень розвитку в державі науки, культури (особливо правової і моральної) та ефективне використання досягнень духовного й матеріального виробництва у вирішенні соціальних проблем [45, с. 27].

Водночас слід зазначити, що сама ідея соціальної справедливості орієнтована насамперед на подолання суперечностей між практичним місцем суб'єктів на різних рівнях їх діяльності і соціальним становищем. Вона покликана консолідувати значну частину населення держави для вирішення кардинальних проблем у всіх сферах соціального розвитку і створення сприятливих умов щодо поліпшення життєдіяльності суспільства. Політичним діячам важливо зрозуміти і завжди пам'ятати, що віра значної частини населення у справедливість є головним каталізатором подолання соціальних проблем і конфліктних ситуацій. Історія людства свідчить, що втрата цієї віри може призвести до поширення морального нігілізму, а це, своєю чергою, дуже небезпечно для держави.

Вагомим є й те, що справедливість може бути результатом дії права. Категорії моральності і права в разі їх проекції на конкретні суспільні відносини дають змогу оцінити їх як справедливі або несправедливі. Інструментальне значення моралі і права ґрунтується на можливості слугувати основними засобами пізнання і вимірювання явищ суспільного життя крізь призму уявлень про справедливість і несправедливість. Саме на основі усвідомлення справедливості особа формує для себе етичні обов'язки, виробляє можливість здійснювати етичний самоконтроль і, врешті-решт, здійснювати правові вчинки [197, с. 11].

У зв'язку з цим необхідно зазначити, що процес переходу України до нових суспільних відносин відбувається в дуже складних і суперечливих формах. Метою цього процесу, на нашу думку, є створення в перспективі реального

громадянського суспільства, без якого неможливо втілити в систему суспільних відносин соціальну справедливість як універсальний принцип юридичної діяльності зокрема і соціальної організації держави загалом на гуманістичних принципах.

У сучасній інтерпретації громадянське суспільство – це суспільство з розвиненими економічними, культурними, правовими і політичними відносинами між його членами, незалежне від держави, але яке взаємодіє з нею, суспільство громадян високого соціального, економічного, політичного, культурного і морального статусу, що утворює з державою розвинені правові відносини. Заслуговує на увагу визначення громадянського суспільства, запропоноване В. Нерсесянцом: «Громадянське суспільство – сфера реалізації особистих, приватних цілей та інтересів окремої особи. З погляду розвитку поняття права – це необхідний етап, оскільки тут демонструються взаємозв'язок і взаємодія особливого від загального» [146, с. 502]. Подібну думку висловлює А. Спіркін, відзначаючи, що громадянське суспільство – це єдність різноманітних осіб, які живуть у системі правової держави, де діє принцип захисту прав людини; у справді громадянському суспільстві в кожній людині є самоціль і вища цінність [214, с. 568].

Далі коротко охарактеризуємо профільні нормативно-правові акти, що регулюють окремі види юридичної діяльності, та закріплені в них вимоги додержання принципів справедливості і толерантності. Так, у ст. 3 Закону України «Про міліцію» визначено, що діяльність міліції базується на принципах законності, гуманізму, пошани до особи, соціальної справедливості тощо [181, ст. 3]. Окрім того, у ст. 5 Закону зазначено, що міліція поважає гідність особи і ставиться до неї гуманно, захищає права людини незалежно від її соціального походження, майнового та іншого стану, расової і національної належності, громадянства, віку, мови та освіти, відношення до релігії, статі, політичних та інших переконань.

Відповідно до ст. 10 Закону України «Про статус суддів», новопризначений суддя приймає присягу, у якій міститься вимога бути справедливим [183, ст. 10].

У ст. 15 Закону України «Про адвокатуру» мовиться, що адвокат, отримуючи свідоцтво, приймає присягу бути завжди справедливим [175, ст. 15].

Отже, вимоги справедливості й толерантності закріплено в основних профільних нормативно-правових актах, які регулюють окремі види юридичної діяльності.

3.3 Професіоналізм як чинник забезпечення справедливості в діяльності ОВС

Особливість будь-якої юридичної діяльності, зокрема й ОВС, полягає в тому, що для суспільства вона, зазвичай, має значну інструментальну цінність, обслуговуючи найрізноманітніші сфери суспільного життя і задовольняючи політичні, майнові, трудові, сімейні, господарські та інші потреби й інтереси. Тому працівники ОВС, що служать у тій або іншій сфері правоохоронної діяльності, мають бути професіоналами, оскільки це допоможе встановити і зберегти на належному рівні справедливість, адже професіонал, який досконало володіє необхідними професійно-службовими навиками, не потребуватиме протизаконних, несправедливих дій на службі, йому не доведеться приховувати власні помилки, оскільки їх або не буде, або буде дуже мало. Тому питання професіоналізму як властивості діяльності ОВС є надактуальним у контексті розгляду справедливості.

Як зазначає С. Бобровник, професіоналізм – основа якісного виконання завдань і функцій будь-яким юристом незалежно від специфіки, роду діяльності, його місця в ієрархії посад. Проте професіоналізму нерідко протистоїть дилетантизм – прояв повної професійної й організаційної беспорядності у здійсненні юристом покладених на нього функцій та обов'язків [31, с. 204].

Упродовж останніх років звучало чимало критичних зауважень щодо професійної підготовки і професійної діяльності працівників ОВС в Україні. Як

відзначає А. Жалинський, є два об'єкти критики. Один пов'язаний із передбачуваним зниженням якості підготовки працівників ОВС і, відповідно, з порівняно повільною їх адаптацією до соціальних змін, що відбулися, які, незалежно від бажання самих працівників ОВС, призводять до низької якості правотворчості і правозастосування. Другий об'єкт критики пов'язаний з усвідомлюваними відхиленнями у професії, про які (свавілля, корупція тощо) багато говорять і пишуть. Важко сказати, наскільки справедливими є такі претензії до юридичної професії. Але так чи інакше є підстави вважати, що професійна діяльність працівників ОВС, її інституційні основи, інтелектуальний зміст потребують вдосконалення. Власне підстави так вважати існують завжди і в усіх розвинених країнах, оскільки юристи, працівники ОВС, як правило, будучи консервативними за своєю природою, змушені встигати за соціально-економічними змінами, нехай і не завжди позитивними [78, с. 14].

Усі правові форми державної діяльності забезпечують лише юристи. О. Скакун вирізняє такі позитивні результати правової роботи для суспільства: економія праці; підвищення якості й ефективності процедур у процесі реалізації права; розширення доступу до послуг правового характеру і створення конкуренції в наданні послуг. Водночас правова робота може мати такі негативні наслідки, як: міграція кадрів з інших галузей соціальної діяльності; концентрація влади в руках спеціалізованого апарату, що може призвести до зловживання службовим становищем; тиск на формування і розподіл грошей державного бюджету [201, с. 48].

Інший важливий аспект професіоналізму діяльності працівників ОВС, що повинен привернути увагу вчених, – це проблема уточнення і конкретизації правового статусу, компетенції відповідних суб'єктів, забезпечення їх незалежності, соціальної і правової захищеності особи, формування правового статусу, створення оптимальних для їх ефективної роботи матеріальних, організаційних, ідеологічних, правових, політичних та інших умов і передумов, що є підґрунтям для панування і зміцнення справедливості в ОВС.

Професійний авторитет, як й інші форми авторитету, формується на основі моралі, справедливості, толерантності, тобто етики в її широкому розумінні, коли

моральний вчинок людини завжди повинен оцінюватися як цілісний акт, єдність мети та її здійснення, задуму і звершення, як момент усієї суспільної діяльності людини [242, с. 100–102].

Етичною основою професійної діяльності працівника ОВС є не лише відповідальне виконання службових обов'язків. У сфері свого професіоналізму він подекуди є і педагогом у процесі спілкування з іншими особами.

Під час спілкування з будь-якими прошарками суспільства морально-правова основа завжди є стабільною й однорідною. Це і законність як цінність; охорона громадського порядку як процес; правопорядок як результат; високий рівень етичності як форма взаємин.

Професійна етика в діяльності ОВС – це обов'язкова передумова формування і зміцнення авторитету юридичного корпусу. Службові стосунки працівника ОВС із будь-якими верствами населення, зокрема правопорушників і злочинців, повинні завжди мати етичний характер, що відповідає вимогам норм права, справедливості й толерантності.

Отже, зміст і форма взаємин працівника ОВС із населенням мають реалізовуватися в широкому контексті етичності на основі вимог норм права і моралі, а загалом – законності. Саме в цьому полягає сутність і значення авторитету службової діяльності ОВС. Оскільки самі собою цільові настанови не створюють стилю діяльності, він визначається тими стійкими способами дій, які реалізують ці настанови.

У взаєминах працівників ОВС і населення мають реалізовуватися законодавчо закріплені і добровільно прийняті етичні норми взаємин, засновані на нормах справедливості й толерантності. Водночас принципово важливого значення набуває завдання, щоби працівники ОВС ставали переконливим прикладом того шанобливого й уважного ставлення до моральних і кримінально-правових постулатів, яке вони, своєю чергою, хочуть одержати від населення [134, с. 35].

Окрім того, на зростання престижу юридичної професії впливають такі складники: утвердження верховенства права; ухвалення якісних законів, що характеризуються узгодженістю всіх розпоряджень, які містяться в них;

підготовка висококваліфікованих кадрів; створення необхідних спеціальних умов для правового обслуговування населення, здійснення правових процедур у процесі правозастосовної діяльності; запобігання порушенням законності і додержання правопорядку в державі.

Важливо зазначити, що престиж юридичної професії визначається не лише внутрішньою самооцінкою, а й оцінкою інших осіб. Саме через свою поведінку працівник ОВС зобов'язаний засвідчити глибоку повагу до юридичної професії, підтримувати її авторитет.

Вплив працівника ОВС на правосвідомість суспільства знаходить свій вияв щонайменше у: юридичному забезпеченні права громадян на доступ до правової інформації і розвитку у громадян потреби не лише знати право, а й додержувати встановлених норм, підтримувати правопорядок у державі.

Про професійність цієї діяльності свідчить ще й та обставина, що водночас із практичною діяльністю визначають і наукову (набуття нових знань про практику несення служби), і освітню (підготовка фахівців цього профілю).

Професійність указує й на те, що, здобувши спеціальну освіту, працівник може працювати тільки на конкретних посадах, які передбачають ще й спеціалізацію знань у цій галузі.

Виділення працівників ОВС в окрему професійну групу має також об'єктивний характер, що пояснюється об'єктивністю соціального розвитку держави й об'єктивністю процесу історичного розподілу праці.

Професійні обов'язки працівника ОВС конкретизуються наказом про зарахування на посаду, трудовим договором, різноманітними угодами, посадовими інструкціями тощо. Саме здійснення професійних обов'язків (поряд із професійною поведінкою) є активною рисою, серцевиною праці. Слід визнати, що, виконуючи свої обов'язки, кожен працівник ОВС повинен дотримуватися законності, прагнути в міру своєї компетенції і поставлених перед ним завдань задовольняти реальні потреби суспільства і робити професійну кар'єру, дбаючи про своє просування й інші професійні інтереси [77 с. 130]. У такому разі перед працівником ОВС стоїть важке завдання, для вирішення якого необхідні

професійні здібності і майстерність, психологічна готовність до праці та настанова на постійне додержання вимог чинної правової системи.

А. Жалинський вирізняє ознаки якості виконання професійних обов'язків працівників ОВС: законність, «правова освіченість» (відповідність духу права), придатність для вирішення різноманітних завдань, своєчасність, позитивну результативність, високий ступінь використання всього потенціалу правового регулювання [77, с. 133]. На наше переконання, цей перелік варто доповнити такими категоріями, як справедливість і толерантність.

Посилення професіоналізму суб'єктів діяльності припускає підвищення ролі і престижу професії в найрізноманітніших сферах життя суспільства. В ідеалі професіоналізм має бути властивий будь-якому суб'єктові, який виконує правову роботу, провадить юридичну діяльність. Він виражається не тільки в наявності у працівника міцних професійних юридичних знань, а й у професійній майстерності, умінні користуватися спеціальними професійними прийомами, засобами, методами тощо. Такий працівник має бути знавцем «юридичного виробництва», його «виробників» і «споживачів», техніки і технології, результатів і наслідків.

Зауважмо, що правову культуру суб'єкта права можна розглядати у двох вимірах: вищому й елементарному. Вище правове поле – суто індивідуальне для кожного працівника ОВС. Воно є духовним орієнтиром формування правової культури в елементарному полі, де діють норми позитивного права. Через їх неузгодженість найчастіше відбуваються правові деформації в юридичній практиці [206, с. 14]. Тож завдання права полягає в тому, щоб забезпечити розумну підлеглисть соціального життя, оптимальний баланс інтересів і прагнень людей [5, с. 3]. Однак правову культуру працівник ОВС не повинен використовувати як інструмент маневрування або маніпулювання правовими нормами. Це може завдати шкоди розвиткові державної системи. У правовій культурі визначаються духовні і «матеріальні» принципи права – юридичні установи, організації, відносини, їх функції в суспільстві, стиль і культура праці, ставлення до громадян, захист їхніх законних інтересів, співвідношення з іншими видами

культури тощо, тобто правова культура юриста діє сукупно, синергетично, відображаючи рівень, умови існування тих або інших суспільств, етапи розвитку цивілізації людства.

Як зазначає С. Сливка, правова культура працівника ОВС – це рівень духовно-філософського осмислення змісту позитивного права, коеволюції всіх його джерел у співвідношенні частини і цілого, раціональної власності професійної діяльності і вмілий зміст (регулювання) професійної гармонії у правовому полі [206, с. 15]. Правова культура – це система правових цінностей, уявлень та установок, що відповідають досягнутому рівню правового розвитку людства, суспільства й особи. Правова ж культура працівника ОВС – це система професійно-правових знань, умінь і навиків, що характеризують високий ступінь правового розвитку особи та її впливу на правову культуру суспільства завдяки практичній правоохоронній діяльності у суворій відповідності до закону [201, с. 189, 195].

Як відомо, професійна діяльність працівників ОВС здійснюється на індивідуальному, груповому і загальносоціальному рівнях. Проте кожен повинен розуміти, що саме від його внеску у професійну діяльність, його індивідуальних здібностей, характеру, волі може залежати ставлення населення до юристів загалом і до правоохоронних структур зокрема.

У групі не може бути суперечок щодо особистого престижу, лідерства. Соціальні психологи встановили факт, що група, яка складається з розумних, досвідчених і талановитих людей та створена задля вирішення важливого виробничого завдання, може не виконати його через боротьбу за лідерство двох або декількох її учасників [222, с. 155].

Необхідно також зауважити, що юридична практична діяльність є неодмінною складовою юридичної практики, вона впливає на соціальну діяльність інших членів суспільства, забезпечує їх належне життя. Як зазначає О. Скакун, юридична практична діяльність – це система конкретних дій з охорони й захисту прав, свобод і законних інтересів особи, які здійснює юрист-професіонал у межах права і які мають юридичні наслідки [201, с. 211]. Водночас

С. Гусарев і О. Тихомиров роблять висновок, що юридична діяльність – це не тільки особливий вид соціальної діяльності, а й певна професія [59, с. 45].

Зміст правозастосовної діяльності, крім безпосереднього використання самої норми, передбачає визначення підстав її застосування, здійснення низки дій, використання форм, засобів і способів, які забезпечують продуктивну реалізацію норми. Вони також характеризуються ефективністю, і від їх вибору та визначення залежить ефективність конкретного випадку правозастосування [73, с. 80].

На конкретному рівні завжди існуватиме справа з конкретним суб'єктом і результатами його діяльності. На загальнотеоретичному рівні суб'єкт також присутній, але він абстрактний. До того ж, як зазначає С. Гусарев, якщо на конкретному рівні аналізу підлягає той або інший вид юридичної діяльності, яку здійснює суб'єкт, то на загальнотеоретичному людське уявлення охоплює всі види юридичної діяльності, які становлять єдине ціле, а також абстрактні питання [56, с. 63].

Проблема професіоналізму та умов, які його забезпечують, має чимале значення для існування і розвитку демократичного суспільства. Особливо це стосується діяльності працівників правоохоронних органів, зокрема ОВС. Це пояснюється тим, що правоохоронці повинні не лише стояти на варті закону, але й, будучи наділеними значними владними повноваженнями, не допускати порушень законності, протидіяти впливу агресивно налаштованих осіб на соціальне середовище, діяти справедливо й неупереджено.

Як зазначає О. Бандурка, «цілеспрямована діяльність органів внутрішніх справ на виконання поставлених завдань можлива тільки за умови забезпечення ефективного управління та високого професіоналізму працівників органів внутрішніх справ» [17, с. 51]. На думку В. Плішкіна, що вищі громадянська зрілість, професіоналізм, майстерність працівника, то ефективніші наслідки його праці, то вищий його культурний рівень [166, с. 613]. Навіть більше, розбудова в Україні демократичного суспільства потребує переорієнтації правоохоронних органів із силової діяльності на обслуговувальну, на встановлення партнерських взаємин із громадянами. Вирішити ці завдання можуть тільки висококваліфіковані

професіонали, які мають не лише відповідні знання, уміння, навички професійної діяльності, а й таку мотивацію та самосвідомість, котрі відображають ставлення до людини як до найвищої цінності. Тому проблема визначення сутності й механізму формування феномена професіоналізму тих, хто стоїть на варті прав і свобод громадян, має досить складний характер і заслуговує особливої уваги.

Уже давно доведено, що «людський чинник» відігравав і відіграватиме надалі вирішальну роль в ефективній реалізації соціальними інститутами своїх функцій (і правоохоронні інститути не є винятком). Однак підвищення професіоналізму працівників ОВС неможливе без докладного аналізу теоретичного поняття «професіоналізм». Щоб з'ясувати значення цього терміна, необхідно розглянути такі поняття, як «професія», «професійна правосвідомість», «професійні здібності», «професійна культура» та «професійна етика».

Тож, скажімо, В. Венедиктов та М. Іншин під професією працівника органів внутрішніх справ розуміють сукупність знань, вмінь і навиків, а також ділових, особистісно-психологічних і моральних його якостей, які дозволяють йому вміло виконувати службові функції на відповідних посадах в органах та підрозділах системи МВС України [36, с. 91].

Зі свого боку, В. Білоліпецький вважає, що правоохоронна діяльність має такі особливості: по-перше, це духовний вид діяльності, тобто такий вид людської праці, де не створюються, не виробляються матеріальні цінності; по-друге, це діяльність, яка відображає суб'єктивно-об'єктивні відносини, де провідну роль відіграє людський чинник; по-третє, це визначена цінність соціального порядку, яка виявляється в тому, що від неї більшою мірою залежить ефективність та оптимальність соціального розвитку, прогрес в усіх галузях, у всій соціальній системі [25, с. 60].

Отже, професія як набір навиків і якостей в тому чи іншому виді діяльності становить відносно самостійний, конкретно-історичний, спеціалізований та інституціоналізований рід занять, який виник під впливом соціального поділу праці. До важливих ознак професії як виду діяльності можна зарахувати такі: доволі довготривале, а зазвичай і довічне виконання окреслених функцій; наявність

спеціальних знань, освіти, вмінь і навиків, здобутих у процесі роботи; отримання оплати за свою працю; створення суспільного статусу, способу життя людини, її поведінки і на роботі, і поза нею, що сприяє ототожненню, ідентифікації людини з її професією.

Професійна правосвідомість працівників ОВС є головним інструментом їх діяльності, має свої особливі умови, середовище, засоби, методи формування. Теоретичне дослідження всього комплексу чинників, закономірностей взаємозв'язку між ними, зміни і впливу на правосвідомість має найважливіше значення для створення передумов якісного й необхідного їх функціонування та формування.

Формування фахової правосвідомості працівника органів внутрішніх справ пов'язане з об'єктивними і суб'єктивними чинниками, що впливають на його правосвідомість, з одного боку, і про безпосереднє формування правосвідомості з позицій особливостей і тенденцій чуттєвої діяльності, пізнання особистості у поєднанні з формами розумової діяльності – з іншого. Окрім того, процес формування не є тільки процесом складання і становлення, набуття закінченості і зрілості, але й, як соціалізація, припускає розвиток зрілих форм, їхню зміну тощо. Так, до об'єктивного чинника ми зараховуємо середовище функціонування правосвідомості. Правове виховання – чинник суб'єктивного характеру.

Професійні здібності – це сукупність індивідуально-психологічних властивостей суб'єкта професійної діяльності, набутих у процесі професійної освіти і діяльності на основі наявних задатків, загальних і соціальних здібностей і введення їх до своєї структури. Професійні здібності визначають успішність професійного навчання й оволодіння складними елементами професійної діяльності [51, с. 63].

У науковій літературі існує декілька визначень поняття професійної культури правоохоронця. Одні автори визначають її як «сукупність властивостей і якостей (загальнолюдських, класових, професійних тощо), що знаходять зовнішній прояв у правоохоронній діяльності» [16]; інші – прихильники діяльнісного підходу – до професійної культури відносять кваліфіковане, сумлінне і ретельне виконання трудових процесів [133]; а дехто додає ще елементи психологічної й педагогічної культури [44].

Носієм професійної культури є правоохоронець, тому рівень його професіоналізму визначається, по суті, рівнем зрілості професійної культури. Константні елементи феномена професіоналізму (сукупність професійно-особистісних характеристик) лише визначають необхідні і достатні суб'єктивні умови його становлення, тобто створюють форму, а варіативні елементи (професійна культура та етика) наповнюють цю форму реальним змістом, характеризують механізм формування і реалізації професіоналізму в правоохоронній діяльності.

Професійна культура проявляється насамперед у розумінні сутності своєї професії, у вмінні застосовувати різні методи та форми управління, у здатності передавати свої знання, виконувати роботу свідомо, творчо, нешаблонно. Професійна культура розкривається у вмінні передбачати результати своєї діяльності, у її прогнозуванні, здатності відтворювати і висловлювати загальнонаціональні інтереси, бачити перспективу їх розвитку [25, с. 59]. Тож, на нашу думку, професійна культура правоохоронця – це ступінь оволодіння знаннями, способами і методами правоохоронної діяльності та використання їх на практиці відповідно до рівня розвитку власної мікрокультури.

Ще одним елементом професіоналізму є професійна етика. Як свідчать численні соціологічні дослідження, додержання законності та службової дисципліни визначається не стільки вимогливістю керівників, скільки моральними установками правоохоронців [204]. У багатьох випадках ці установки більше впливають на ефективність службової діяльності, ніж професійна компетентність. Тому моральність правоохоронця визначає його готовність до вирішення службових завдань, бажання їх виконувати; формує почуття відповідальності за їх виконання з найбільш результативним ефектом. Саме такий зміст вкладається в поняття професійної етики правоохоронної діяльності.

З огляду на окреслені причини, до правоохоронця-професіонала висувається чимало специфічних моральних вимог. Частково вони містяться в службових нормативних документах, зокрема Кодексі честі [102], Присязі [179], а частково формуються під час набуття службового досвіду, традицій; визначаються морально-психологічним кліматом колективу. Загалом моральні вимоги до

правоохоронця охоплюють: ставлення до людини як до найвищої цінності, повагу і захист прав, свобод та людської гідності відповідно до міжнародних і вітчизняних правових норм та загальнолюдських принципів моралі; глибоке розуміння соціальної значущості своєї ролі в суспільстві, відповідальності перед державою, бо саме від правоохоронних органів значною мірою залежить громадська безпека, охорона життя, здоров'я, правова захищеність людей; розумне і гуманне використання прав, які надані правоохоронцеві законом, відповідно до принципів соціальної справедливості, громадянського, службового й морального обов'язку; принциповість, мужність, безкомпромісність, самовідданість у боротьбі зі злочинністю, об'єктивність та неупередженість в ухваленні рішень; бездоганність особистої поведінки на службі та в побуті, чесність, непідкупність, турботу про професійну честь, суспільну репутацію правоохоронця; свідому дисципліну, ретельність та ініціативу, професійну солідарність, взаємодопомогу, підтримку, сміливість і морально-психологічну готовність до дій у складних ситуаціях, здатність до розумного ризику в екстремальних умовах; постійне удосконалення професійної майстерності, знань у сфері службової етики, етикету, такту, підвищення загальної культури, розширення інтелектуального світогляду, творче освоєння необхідного у професійній діяльності вітчизняного і зарубіжного досвіду.

Ознаки, що розкривають зміст понять професії, професійної правосвідомості, професійних здібностей, професійної культури та професійної етики, визначають ознаки професіоналізму працівників ОВС, а саме:

1) професіоналізм – один із найважливіших аспектів професійної культури працівника органів внутрішніх справ, елемент (міра) його компетентності;

2) професіоналізм визначає ділову надійність, здатність успішно й безпомилково здійснювати конкретну правоохоронну діяльність і у звичайних умовах, і в екстремальних, нестандартних ситуаціях;

3) на особистому рівні професіоналізм зумовлюється досягненнями у службово-трудоій діяльності, високим рівнем сформованості професійної і духовної культури в усій її досконалості.

На основі проведених досліджень вважаємо за необхідне визначити шляхи формування професійно компетентного працівника органів та підрозділів системи МВС України: конкурсний відбір кандидатів для професійної підготовки (навчання) і кандидатів для заміщення конкретних посад у системі органів внутрішніх справ; періодична атестація працівників органів внутрішніх справ; створення банку кваліфікаційних оцінок претендентів на високі посади в органах та підрозділах системи МВС України; створення системи позитивної мотивації для високопрофесійного і добросовісного проходження державної служби в органах внутрішніх справ; регулярне проведення досліджень щодо оцінки професійного рівня і характеру мотивації працівників органів внутрішніх справ; широке використання зарубіжного досвіду у професійній підготовці правоохоронців.

Удосконалення професійної майстерності забезпечується не тільки наявністю професійних здібностей, а й професійною усталеністю діяльності ОВС, що є однією з важливих її характеристик.

Саме професійна усталеність дає змогу курсантам і випускникам навчальних закладів МВС швидко адаптуватися в умовах практичної служби, ухвалювати оптимальні рішення в складних ситуаціях, зберігати витримку і самовладання. Однак донині проблема впливу професійної усталеності працівника ОВС на досягнення ним певного рівня професійної майстерності не досліджена, не вивчено також вплив такої усталеності на розвиток спеціальних здібностей майбутніх працівників ОВС: ці здібності сприяють більш успішному оволодінню особливостями фахової підготовки та спеціальними знаннями, що, своєю чергою, впливає на підвищення професійної майстерності.

Під професійною усталеністю працівника ОВС розуміють синтез властивостей і якостей його особистості, що дає змогу впевнено, самостійно, без емоційного напруження провадити професійну діяльність у різних, подекуди непередбачуваних умовах упродовж усієї професійної діяльності з мінімальними помилками. Професійна усталеність у міліцейській діяльності передбачає насамперед здатність працівника ОВС не відхилятися від своїх особистісних установок, поглядів і переконань під час різноманітних впливів у процесі цієї діяльності.

Справжній правоохоронець, майстер своєї справи, має бути людиною ідейно переконаною у верховенстві і справедливості закону. Така переконаність створює засади для формування ідейної спрямованості особистості працівника органів внутрішніх справ, яка й визначає його моральну усталеність як особистості. Крім ідейної спрямованості, цю усталеність визначають і такі якості особистості правоохоронця: доброзичливість, тактовність, чуйність, товарицькість, наполегливість, цілеспрямованість і справедливість.

Працівник ОВС, як учитель чи священик, діяльність яких завжди на очах у громадськості, несе подвійну відповідальність за свої особисті якості, за свій характер, оскільки, крім умови успішності правоохоронної діяльності, його характер, особисті якості, є зразком, еталоном для оточуючих [204]. Тому для працівника ОВС недопустимими є аморальні вчинки, негативні риси характеру, тобто елементи моральної неусталеності. Отож, моральна усталеність є необхідним компонентом професійної усталеності працівника ОВС.

Для збереження професійної усталеності працівника органів внутрішніх справ необхідна також і висока фізична підготовленість. Відтак, фізична усталеність є важливим компонентом професійної усталеності працівника органів внутрішніх справ. На жаль, не кожен працівник ОВС усвідомлює необхідність фізичного вдосконалення, набуття навиків фізичної культури, зокрема рукопашного бою, для успішного оволодіння своєю професією, адже без фізичної усталеності, яка проявляється в силі, витривалості, швидкості, усталеності перебігу психофізичних процесів, пониженні порогів утомлюваності, неможливо швидко стати правоохоронцем-фахівцем.

Основна складність адаптації до служби у практичних органах внутрішніх справ учорашніх випускників закладів освіти системи МВС (а також курсантів-стажерів) полягає в тому, що в процесі службової діяльності їм доводиться вирішувати безліч ситуаційних, психологічних, педагогічних завдань, які вимагають врахування вікових, індивідуальних, статевих, професійних, кримінально-досвідних відмінностей громадян, вміння правильно оцінювати їхні вчинки та почуття. Усе це пов'язано з емоційною напруженістю. Підвищення емоційної напруженості

негативно позначається на результатах діяльності та проявляється в роздратуванні, підвищеній втомлюваності, занепокоєнні, пригніченому настрої. З'являються почуття невпевненості, страху, послаблення уваги, підвищена чутливість і зворушливість тощо.

Причинами такої емоційної напруженості можуть бути: надмірна емоційна збудливість, неврівноваженість; недостатній рівень професійних здібностей, знань, навиків та умінь, які необхідні для успішної службової діяльності; недостатній рівень професійної усталеності в міліцейській діяльності. Необхідно навчити курсантів керувати своїм емоційним станом – формувати здатність контролювати причини емоцій, набувати вміння передбачати ситуацію, що викликає ті або інші емоції.

Дехто з науковців розуміє емоційну усталеність як здатність індивіда керувати своїм емоційним станом для збереження високої працездатності й ефективності діяльності [132, с. 121]. Але в цій інтерпретації емоційна усталеність є психологічним компонентом збереження ефективності діяльності.

Ми поділяємо думку К. Осетрова [158, с. 78–85]: він стверджує, що із визначення усталеності ефективності діяльності, яка здійснюється в напруженому ритмі, випливає, що залежить вона від інтегративної особистісної здібності, компонентами якої є емоційні, вольові, інтелектуальні та мотиваційні процеси. Отже, йдеться не про емоційну, а про психологічну усталеність як про ширше поняття. І емоційна усталеність, і усталеність психологічна є важливими компонентами професійної усталеності працівника ОВС.

Професійна усталеність у службовій діяльності визначає успішність діяльності працівника органів внутрішніх справ, викликає впевненість у своїх силах. Ця усталеність – не природжений задаток. Вона залежить від уміння свідомо керувати діяльністю, створювати оптимальний режим роботи, регулювати свої емоційні стани.

На наш погляд, поняття професійної усталеності в діяльності працівника ОВС охоплює й емоційну усталеність, і психологічну. Ці поняття взаємопов'язані між собою, але поняття професійної усталеності ширше і не співпадає навіть із

поняттям психологічної усталеності. Так, для професійної усталеності працівника ОВС необхідні спеціальні знання, вміння та навички в межах обраного фаху, котрі не є компонентами психологічної усталеності, але конче потрібні висококваліфікованому професіоналові. Професійна усталеність працівника ОВС формується як синтез властивостей та якостей особистості. І рівень її може бути змінений за допомогою свідомої, цілеспрямованої роботи, яка враховує індивідуальні особливості особистості і проводиться у професійній діяльності або в діяльності, що максимально моделює таку.

Отже, професійна усталеність працівника ОВС, на нашу думку, охоплює такі компоненти: моральну, фізичну та психологічну усталеність. Для професії працівника ОВС важливими є всі компоненти усталеності, тому що вони сприяють становленню особистості як професіонала.

Водночас зауважимо, що в процесі становлення працівника органів внутрішніх справ доволі важливу роль відіграє соціальна поведінка особистості, яка виявляється через такі взаємопов'язані світоглядні утворення, як справедливість та свобода, що по-своєму відображені в усіх сферах структури світогляду особистості.

Нині на якісно новому рівні та в новій системі світоглядних вимірів особистісний світогляд працівника органів внутрішніх справ наповнюється новим гуманістичним змістом. Одним із найважливіших доказів цього є спрямованість до справедливості та внутрішньої свободи в усіх їх багатогранних проявах, що виявляється в ідеї побудови демократичного європейського суспільства, заміні уявних ідеалів реальними, забезпеченні гармонійного розвитку особистості. І. Кант, наголошуючи на витоках справедливості у свідомості індивіда, зазначає: «Із почуття рівності виникає ідея справедливості. Перше (почуття рівності) є обов'язок перед іншими, друге (ідея справедливості) є усвідомленим обов'язком щодо мене. Цей обов'язок визначається як такий, відсутність якого змусила б мене вбачати в іншому ворога і, відповідно, робило б його для мене ненависним. Ніщо не обурює нас більше, ніж несправедливість; всі інші різновиди зла, які ми мусимо терпіти, ніщо порівняно з нею» [89, с. 201].

Це зауваження відомого мислителя залишається актуальним і в наші дні, особливо в соціальній сфері, що проявляється, принаймні, у трьох його аспектах.

Насамперед почуття справедливості (як набуте) відображається в оцінюваннях та переконаннях, нормах і власних настановах особистості, принципах та ідеалах, що й становлять зміст моральних цінностей. Наявність у цінностях когнітивного й емотивного компонентів і їх органічне поєднання створюють умови для світоглядної кореляції особистості, процесу, який з різною інтенсивністю та спрямованістю відбувається впродовж усього людського життя. Зауважмо, що пріоритет у цьому складному й неоднозначному процесі має емоційний компонент, наявність якого є першоосновою цілісного морального утворення.

У процесі формування соціальної поведінки працівника органів внутрішніх справ особливо важливо враховувати та підтримувати в нього почуття справедливості і внутрішньої свободи, що підносить його власну гідність, органічно поєднує з іншими індивідами в соціумі, узгоджуючи їхні інтереси та наповнюючи соціальною значущістю його діяльність. Причому цей процес є важливим у своєму становленні і на рівні ідеології держави, і на соціально-побутовому рівні. Недооцінювання будь-яких його компонентів чи нехтування ними призводять до соціального конфлікту, соціального напруження, а, отже, і до формування світогляду особистості, що не відповідає суспільним інтересам, до поширення антисоціальних настроїв. І. Кучураді з цього приводу зауважує: «Якщо межі соціальних та економічних прав встановлюються без урахування основних прав людини, а відповідно до інших міркувань, це призводить до соціальної несправедливості» [113, с. 116]. Саме це, наприклад, стало однією з причин знецінення національної ідеї на індивідуальному рівні, виникнення песимістичних настроїв щодо можливості розбудови міцної, незалежної держави, зневаги до загальносуспільних цінностей тощо.

Проблеми суспільних взаємовідносин особливо гостро постають тоді, коли суспільство, зазнаючи кардинальних змін, стикається з неминучістю соціального вибору між старим і новим, між звичним та незвіданим, коли альтернативні напрями розвитку розгортаються за умов жорстокої боротьби й опору. Більшість

усталених моральних категорій і концепцій здаються анахронізмом. Тоді необхідність інтеграції інтересів різних верств суспільства як прояву справедливості й рівності перетворюється на своєрідний регулятор людської поведінки й діяльності. По суті, таким регулятором є вся система суспільних відносин, яку кожне з прийдешніх поколінь отримує у спадщину (за винятком революційних змін). Проте проблема полягає не лише в поєднанні (на межі) різноманітних світоглядних спектрів, кожен з яких є загальним і становить цілий світ, а й у тому, що разом ці світи утворюють новий, не подібний на жоден із них, світ.

Через наявну в суспільстві систему цінностей, нормативів і правил поведінки за різних обставин, заборон, санкцій щодо порушників, а також через механізми соціокультурного впливу, завданням яких і є впливати на почуття та розум, забезпечується сприйняття більшістю у суспільстві того устрою, що встановлений і підтримується. Словом, якщо більшість може сприймати як «нормальну» ту ситуацію, в якій вона виконує функцію об'єкта, то меншість є суб'єктом. Як тільки ситуативна можливість або потреба стати суб'єктом виникає практично в усіх, відносини із суб'єкт-об'єктних неминуче мають перетворитися на суб'єкт-суб'єктні. Проте саме на цьому рівні найважливішими аспектами регулювання соціальної поведінки мають стати політичне, правове і, безперечно, моральне регулювання відносин, що передбачає неминучість особистої відповідальності за власні вчинки [96, с. 63].

Інший аспект цієї проблеми полягає в тому, що почуття справедливості й свободи мають також глибокі психологічні корені і водночас позначаються на соціально-психологічній культурі особистості. З погляду індивіда, справедливість – це не що інше, як відчуття рівності у правах та обов'язках у всіх сферах життя суспільства. Таке її розуміння тривалий час лише декларувалося, а нині, внаслідок посилення економічної скрути та зростання безробіття, стає дедалі дієвішим. Усе частіше воно набуває відкритих форм соціального протесту. Вибіркова справедливість (широка для одних та вузька для інших), що починається зі зростанням індивіда, здобуттям ним освіти і закінчується забезпеченістю в старості, зводить нанівець безліч добрих ініціатив та соціальних програм, нехтує

декларовані загальносуспільні цінності, змінює на протилежну позитивну мотивацію соціальної поведінки, підриває переконання особистості в реальності існування суспільної справедливості. Потреба внутрішньої свободи, не знаходячи соціального вияву, переростає у протест або ж повну життєву апатію.

Моральне оцінювання та самооцінювання справедливості й свободи особою працівника органів внутрішніх справ знімає змістове протиставлення у відношенні: життя «для себе» до його зовнішнього прояву – «буття для інших». Відповідно, змінюється і змістове наповнення поняття «обов'язок». Взаємовідносини в суспільстві втілюються у світовідчутті, світорозумінні, світобаченні особистості. Обсяг цих понять доволі широкий і дає змогу скласти лише загальне уявлення про них як про вияв соціальності працівника ОВС.

Відомо, що об'єктивні умови, які породжують ті чи інші труднощі та суперечності, розглядаються через мотиви, інтереси й потреби індивіда. Правильне співвідношення суспільних та особистих інтересів, своєчасне, принципове вирішення конфліктних ситуацій у суспільстві, їх профілактика уможливають дієве викорінення моральних антиподів. Саме знання причин конфліктів допомагає віднайти найбільш раціональні шляхи і методи оперативного запобігання їм, унеможливлення відхилення від норм моралі.

Суперечності виникають: по-перше, в процесі пошуку, на стику новаторства й консерватизму; по-друге – під час зіткнення групових інтересів, коли люди відстоюють інтереси своєї групи, ігноруючи або недооцінюючи загальні інтереси; по-третє, через особисті егоїстичні спонування і; по-четверте, у зв'язку із психологічною несумісністю, неготовністю до взаємодії, поганою організацією справи.

Особистість працівника органів внутрішніх справ, як ми з'ясували, – це не лише складне психологічне творіння, а й не менш складний соціальний продукт. Органічне поєднання цих моментів становить феномен, здатний сприймати зовнішній вплив, диференційовано відбирати з нього інформацію (свідомо чи підсвідомо) та, що найважливіше для нас, впливати на навколишній світ, змінювати його зміст за відповідними соціальними програмами. І ця особлива

роль, яку відіграє правник у суспільстві, у підсумку визначає його місце в багаторівневій структурі системи суспільних відносин.

У поділі «буття для себе» (індивідуальні потреби й інтереси) та «буття для інших» (суспільні потреби й інтереси) слід вирізнити потребу в регуляції спільної діяльності та потребу в спілкуванні людей. Водночас зауважимо, що суспільні потреби не є просто сукупністю індивідуальних потреб, як і сукупність індивідуальних світоглядів не становить суспільного світогляду [141, с. 65]. Суспільна потреба відображає, по-перше, потребу суспільства загалом або ж деякої соціальної групи у специфічній системі регуляції людських стосунків, що виявляється в особливому типі їх оцінювань, по-друге – потреби індивіда в тій чи іншій поведінці.

Співвідношення суспільних потреб з індивідуальними як сферою вияву свободи та справедливості дає змогу окреслити переважаюче значення суспільних потреб щодо індивідуальних і виконує на всіх етапах людської історії дві основоположні функції: регулювання спільної діяльності та спілкування людей. Саме суспільні потреби характеризуються універсальністю охоплення всіх без винятку, сфер соціальної діяльності та здатністю задовольняти різні потреби суспільства. По-перше, моральні орієнтації особистості працівника органів внутрішніх справ опираються на набутий досвід життєдіяльності. По-друге, морально-психологічне засвоєння вимог суспільства не виявляється в лінійній однозначності поведінки працівника органів внутрішніх справ, а характеризується її вже відомою вибірковістю та інваріантністю. По-третє, суспільство об'єктивно істотно впливає на соціально-психологічний стан особистості працівника ОВС, визначаючи способи і форми його спілкування в суспільстві, його місце в соціальному середовищі тощо. Традиції і звички, матеріальні потреби й інтереси – усе це також впливає на спрямованість та лінію поведінки.

З'ясування співвідношення особистих і суспільних інтересів, їх справедливості безпосередньо пов'язане з вирішенням проблеми особистої свободи людини, тому що остання у своєму найбільш сутнісному прояві є не що інше, як констатація суперечностей між потребами й інтересами індивіда та потребами й інтересами

суспільства. У такому розумінні індивідуальна свобода постає залежною, з одного боку, від соціально-економічного устрою, а з іншого – від системи виховання і ступеня вихованості особи, її універсальності, що передбачає подолання професійної і відомчої обмеженості, вихід потреб та інтересів за межі забезпечення власного виживання на рівень соціокультурних цінностей. На основі спілкування з такими цінностями відбувається подальше якісне зростання потреб та розширення інтересів людини, створюються нові канали зв'язку між її духовним світом та суспільною культурою, залучення її до соціального, як спільного продукту духовної діяльності, формування світогляду.

3.4 Моральна культура як підґрунтя формування справедливості в діяльності органів внутрішніх справ

Розглядаючи морально-етичні цінності як основу справедливості в діяльності ОВС, насамперед потрібно звернути увагу на поняття «моральна культура».

Функціонування моралі в суспільному житті неможливе без наявності суб'єктів – носіїв моральних цінностей, без сприйняття та реалізації ними ідеалів моралі. Це, своєю чергою, вимагає від соціальних суб'єктів відповідних знань про моральні цінності, а також почуттів, оцінок, емоцій та навиків поведінки, які узгоджувалися б з вимогами моралі. Йдеться про один з аспектів внутрішньої культури, яка базується на моралі та називається моральною культурою особи.

Моральна культура посідає одне з найважливіших місць в особистій культурі правоохоронців. Це можна пояснити характером та сферою їх діяльності, а також завданнями, які стоять перед ними в межах професійного обов'язку. Як уже зазначалось, їх робота пов'язана із забезпеченням та охороною прав і свобод громадян, виконанням обов'язку перед суспільством і державою, служінням праву, а отже, справедливості. З огляду на це, до всіх працівників юридичної

сфери висуваються високі моральні вимоги. Особливо це стосується працівників правоохоронних органів, які працюють у складних умовах і вирішують подекуди надскладні проблеми. Навіть у мирний час їх діяльність часто пов'язана з ризиком для життя та здоров'я, зі значними моральними травмами, глибокими чуттєвими переживаннями, психологічними стресами. Тому високий рівень їх моральної та професійної культури загалом є необхідним чинником якісного вирішення поставлених перед ними завдань.

Моральні якості, що наповнюють поняття моральної культури, завжди становили ціннісну характеристику особи та відігравали важливу роль у всіх сферах людської діяльності, особливо в тих, де реалізовується життєво важливий суспільний інтерес – політика, економіка, правоохоронна діяльність, соціальний захист населення, мистецтво, освіта. Водночас відомо, що з ускладненням соціальних обставин або конкретної ситуації, за якої доводиться виконувати свій професійний обов'язок працівникові ОВС, роль морального чинника значно зростає, про що свідчать приклади з історії розвитку нашого суспільства.

Особливо варто виокремити значущість моральної культури в умовах кризового стану сучасного суспільства, реформування державного апарату, системи правоохоронних органів тощо. За цих обставин зростає необхідність залучати до правоохоронної роботи найбільш вихованих у моральному сенсі, надійних та стійких духом працівників. Це зумовлено тим, що під час реформування українського суспільства значні сподівання покладено саме на правоохоронні органи, на відданих своїй справі фахівців, які вміють поступитися особистим інтересом заради загального блага.

Що ж таке моральна культура. Розглядаючи це питання, передусім треба зауважити, що це один з аспектів загальної культури, її складовий елемент, який свідчить про рівень духовного розвитку особи, ступінь готовності до цивілізованого співіснування. Окрім моральної культури, виокремлюють також етичну, політичну, професійну, правову, які наповнюють змістовно поняття загальної культури особи, розкривають її потенційні можливості щодо участі в різноманітних соціальних відносинах.

Структурно моральну культуру особи можна розглядати з погляду духовного та практичного, що дозволяє виділяти такі рівні її внутрішньої побудови, як теоретичний (чуттєво-психологічний) та раціональний (діяльнісний, або практичний). Моральну культуру можна також уявити як сукупність внутрішньої та зовнішньої культури. Під внутрішньою культурою розуміють духовне багатство особи, її знання, погляди, ідеї, життєві принципи, оціночні критерії; під зовнішньою – ступінь та форми їх прояву в повсякденному житті, а також навички та уміння [143, с. 78]. Водночас слід зазначити, що невід'ємним компонентом будь-якої професійної культури є моральна культура.

Відтак, на підставі наведеного, моральна культура – це один із аспектів загальної культури особи, що характеризується системою моральних цінностей, які формуються упродовж усього життя людини і виступають як головний критерій у виборі моделі, мети, засобів здійснення поведінки, а також головного мотиву будь-якої свідомої діяльності. До системи моральних цінностей відносять сукупність стійких знань про добро, зло, справедливість, несправедливість, про наявність норм і принципів моралі, переконаність у необхідності виконання цих правил, морально-чуттєве ставлення до випадків порушення цих правил, готовність стати на захист основних моральних ідеалів та особистими діями втілювати їх у практику життя.

Для працівників юридичної сфери знання про принципи й ідеали моралі вважаються необхідними, оскільки дають змогу здійснити моральний вибір, тобто визначати свою лінію поведінки відповідно до соціального ідеалу, ухвалювати рішення в межах закону, яке не суперечило би потребам та інтересам суспільства. Це, своєю чергою, утверджує авторитет юридичної професії, сприяє підвищенню авторитету права, а отже, – зміцненню режиму законності і правопорядку. Аморальні вчинки працівників юридичних установ призводять до значних духовних та матеріальних втрат, до правового нігілізму, свавілля влади.

Психологічний (почуттєвий) рівень етичної культури складається з моральних почуттів, емоцій, симпатій, антипатій, оціночних критеріїв. Моральні почуття досить різні, класифікуються за різними підставами і можуть проявлятися

зовні в актах людської поведінки: сміх, радість, доброзичливість у стосунках, а іноді навпаки – гнів, незадоволеність, роздратованість, завдання психічної або фізичної образи [213, с. 38].

Це має важливе значення для спілкування представників юридичної професії, для яких вимоги морального ґатунку набувають особливого значення. У зв'язку з цим більш зрозумілими стають проблеми кадрового підбору, виховання юристів, вироблення чіткої системи деонтологічних вимог до різних напрямів юридичної діяльності, їх формулювання на офіційному рівні та втілення в життя.

Для працівників правоохоронних органів почуттями визначального характеру можна назвати почуття професійного обов'язку, відданості в боротьбі за справедливість, почуття патріотизму, готовності прийти на допомогу тощо. Особливого звучання набувають професійні почуття морально-політичного походження, у яких відображається не стільки ставлення до інших осіб, скільки ставлення до найбільш значних соціальних подій та явищ громадянського життя: це почуття інтернаціоналізму, колективізму, солідарності, національної гордості. Вони складні за змістом, багатогранні за формами прояву і є органічним поєднанням особистого та громадського.

Зазначимо, що, на відміну від моральних знань моральні почуття більш динамічні, безпосередньо відображають процеси реального життя та суттєво впливають на діяльність людини і загалом, і на окремі її вчинки. Людина з добре розвиненою почуттєвою системою є більш продуктивною в системі соціальних зв'язків, відкритою, доброзичливою до навколишніх, що дуже важливо для представників юридичної професії. Утім, відомо й інше: особа, що не вміє стримувати своїх почуттів, раціонально мислити в критичних ситуаціях, може вчинити негідний вчинок, про що потім жалкує.

Такі ситуації в роботі правоохоронців, коли рішення приймаються не виважено, або вчиняються дії в стані психічного розладу, чи використовуються неетичні засоби, є неприпустимими. Вони вкрай шкодять загальному ідеалу законності, знижують авторитет юридичної професії, авторитет державної служби, породжують правовий нігілізм.

Окремо слід сказати про керівників підрозділів, посадових осіб юридичних установ, які мають відповідати високим вимогам моральної культури, що, безумовно, сприяє створенню в колективі умов доброзичливості, взаємопорозуміння, комфортності, надає керівникові авторитету, сприяє ефективності та стабільності роботи всього колективу.

Моральні почуття як складовий елемент моральної свідомості стали предметом багатьох досліджень, у зв'язку з чим виділяють різні види почуттів, зокрема такі, як морально-політичні, морально-трудові, власне моральні та морально-бойові [22, с. 12]. Якщо перші три види почуттів характерні для всіх категорій громадян, то останній – лише для представників армії, флоту, працівників правоохоронних органів та спецслужб. Це професійні вимоги, тому можна сказати, що морально-бойові почуття становлять складову професійної культури. Усі моральні почуття – це усвідомлена потреба людського спілкування і після багаторазового їх прояву в діяльності особи закріплюються за нею як система моральних якостей.

Нагадаємо, що під час виконання своїх функціональних обов'язків працівники правоохоронних органів висувають до громадян високі вимоги щодо дотримання законності, а відтак, глибоко втручаються у сферу їх особистого життя. Тому цілком зрозумілим і справедливим стає формування системи вимог професійної моралі до тих чи інших напрямів правоохоронної роботи.

Моральна культура особистості – це міра її моральної соціалізації, тобто міра засвоєння панівних у суспільстві моральних цінностей і ступінь реалізації їх у різних сферах суспільного життя. Словом, це досягнута особистістю міра морального розвитку, яка характеризується засвоєними і реалізованими моральними цінностями. Зазвичай під моральною культурою розуміють моральну вихованість людини, ступінь засвоєння нею моральних норм, приписів, вимог і реалізацію їх у своїх вчинках.

Рівень розвитку моральної культури особистості може вимірюватися через систему функціонально пов'язаних показників: знання основних моральних правил, вимог, приписів, норм, принципів та ідеалів суспільства; оцінка їх як

соціально справедливих, доцільних, необхідних, таких, що сприяють і суспільному прогресу загалом і всебічному гармонійному розвитку особистості; втілення їх у повсякденну поведінку, всесторонню діяльність, спілкування; соціально значуща мотивація поведінки і діяльності; додержання вимог обов'язку і совісті у складних життєвих ситуаціях і навіть в екстремальних умовах; потреба і здатність до постійного морального самовдосконалення [75, с. 92]. Ці змістовні показники моральної культури особистості є невід'ємною складовою її загальної культури. Головним критерієм оцінювання рівня моральної культури є реальна поведінка людини, її моральні ідеали, ставлення до інших людей, колективу, суспільства, міра гуманності, яку особистість проявляє в соціальній діяльності і яка виражає ступінь її духовно-моральної свободи в конкретних умовах суспільної, моральної необхідності. Основною функцією моральної культури особистості є регулювання моральної складової будь-якої діяльності і моральних стосунків людини із подібними до себе.

Справжня культура, внутрішня і зовнішня, проявляється в усьому: у ставленні до праці, до службових обов'язків; у володінні мовою; в одязі; у повсякденному спілкуванні зі сім'єю, з колегами; у поведінці в гостях, громадських місцях тощо. Складаючись із багатьох компонентів, моральна поведінка проявляється насамперед у двох із них: а) умінні вибирати адекватну внутрішній моральній культурі зовнішню форму; б) вмінні оптимізувати спосіб діяльності, вибирати і застосовувати ефективні засоби виконання морального рішення.

Отже, моральна культура особистості – це якісна характеристика її морального розвитку і моральної зрілості, що проявляється на трьох рівнях:

1) культура моральних почуттів – здатність особистості до співчуття, співпереживання, милосердя, тобто відчувати чужі біль і радість як власні;

2) культура етичного мислення – раціональний складник моральної свідомості. Вона виявляється у знанні моральних вимог суспільства, у спроможності людини свідомо обґрунтовувати цілі і засоби діяльності. Цей ціннісно-орієнтувальний і програмувальний рівень моральної культури залежить від світогляду особистості,

етичних знань і переконань та забезпечує внутрішнє сприйняття моральних цілей і засобів;

3) культура поведінки, через яку реалізуються поставлені і прийняті моральні цілі, а у підсумку виявляється життєва позиція людини. Культура поведінки характеризує здатність особистості до морального вибору і практичного втілення цілей, задумів, рішень відповідно до моральних цінностей.

Зрештою, моральна культура особистості проявляється в усій системі її поглядів і переконань, у повсякденній поведінці, у конкретних вчинках, які вона здійснює в різних видах діяльності. Вона наявна в будь-якому виді особистісної культури настільки, наскільки будь-який вид людської діяльності має моральний «вимір», моральний аспект.

Результати правоохоронної, юридичної діяльності в тій чи іншій сфері залежать не лише від інтелектуальних якостей і професійних умінь правоохоронців, а й від їх «етичного потенціалу», від усвідомлення обов'язку і відповідальності, від соціально значущих почуттів та потреб.

Практика свідчить, що юристи, характерними рисами яких є ввічливість, вміння вислуховувати, повага до людей, увага до їх індивідуальних особливостей, справедливість, мають великий авторитет. Недбале ставлення до справи, до долі людей неприпустимі й засуджуються громадською думкою.

Моральна культура працівника ОВС передбачає стійкий імунітет проти зла, моральну чистоту, вихованість, що унеможливорює виникнення суб'єктивізму, душевної глухоти, зловживання владою, службовим становищем тощо. Чинити опір злу може лише той, хто сам надійно захищений від нього. Ця захищеність ґрунтується на чистій совісті, розвинених почуттях обов'язку, професійної честі й особистої відповідальності, інших моральних якостях юриста, які і є продуктом моральної культури. Мабуть, це, висловлюючись відомими словами, холодний розум, гаряче серце і чисті руки.

Важливим компонентом моральної культури юриста є здатність і готовність до моральної рефлексії (самопізнання, самоаналізу, самооцінки), саморегуляції і, зрештою, самовиховання (самовдосконалення) [120, с. 128]. Моральне вдосконалення

соціально зріла особистість сприймає як потребу, і це стає джерелом її активності. Юрист має бути відповідальним за свою професійну і загальнокультурну самоосвіту.

Що вищою є моральна культура правоохоронця, то ефективніше він виконує службові обов'язки, то відповідальніше ставиться до процесу і результатів своєї професійної діяльності.

Культура поведінки працівника ОВС має відповідати його вищій моральній свідомості і вищим моральним почуттям. Причому йдеться не лише про службову поведінку, а й поведінку за межами служби. Правоохоронець завжди і скрізь має бути носієм морально-правових норм, пропагувати і переконувати власним прикладом, що будувати життя треба за моральними законами, виступати творцем нових моральних цінностей у праві.

Важливість такої складової моральної культури працівника ОВС, як активне використання моральних норм у правовому регулюванні суспільних відносин, – очевидна.

Коли йдеться про такий принцип моральної культури працівника ОВС, як ненасильство, то мають на увазі альтернативність вибору. Важливо поважати переконання і світогляд інших людей, не нав'язувати своїх поглядів. Моральна культура правоохоронця передбачає і такий принцип, як безкорисливість. Звісно, результатом безкорисливості не завжди є вдячність. Проте в діяльності правоохоронця, який живе в суспільстві і пов'язаний з ним, значну роль відіграє бажання допомогти, домогтися торжества справедливості, виявити милосердя.

Аналогічний зміст має принцип безадресності в моральній культурі, коли головним є прагнення творити добро, незалежно, для кого, тільки заради справедливості, заради того, щоб душа і совість були чистими, щоб утверджувалося загальне благо [121, с. 23].

Що стосується функції моральної культури працівника ОВС, не викликає сумніву, що моральна культура є значущою у справі регулювання суспільних відносин.

Серед функцій моральної культури працівника ОВС можна виділити такі: вироблення поваги до позитивного права, створення механізму правомірної поведінки, формування ступеня усвідомлення своїх помилок і шляхів їх усунення, віддача всіх сил, здібностей, таланту, енергії для забезпечення правопорядку, зосередження зусиль на реалізації власних прогресивних поглядів тощо.

Складність правоохоронної діяльності може подекуди викликати у правоохоронця розпач, бажання не втручатися в ті чи інші правові явища. Здолати це допомагає формування волі й духу, що вкрай необхідні для успішної професійної діяльності.

Водночас потрібно наголосити на тому, що мораль і право є основними способами регуляції й нормування поведінки людини і взаємодоповнюють одне одного, що й дає підстави говорити про них як про деяку єдність, тобто морально-правову культуру (наприклад, морально-правову культуру працівника ОВС). Основна ж відмінність і розмежування між мораллю і правом полягають у тому, що моральна регуляція здійснюється лише на основі різноманітних аспектів моральної свідомості, яка є, так би мовити, своїм власним гарантом, тоді як правова регуляція не зумовлюється лише правосвідомістю, а має своїм джерелом і гарантом такий потужний соціальний інститут, як держава. Звідси випливає і певна різниця в стимулах, які задають і зміцнюють прагнення працівника ОВС додержуватися моральних та правових норм. Якщо моральних норм він дотримується під впливом тільки таких, зокрема ідеальних, нематеріалізованих речей, як власне сумління та суспільна думка, то додержання правових норм, водночас, посилюється і загрозою цілком реальної відповідальності.

Варто зауважити, що трансформаційні процеси в сучасному українському суспільстві, які мають здебільшого антигуманну спрямованість, пов'язані насамперед із певною аномією, деструкцією застарілих ціннісних підстав, що є «фундаментом» не тільки окремої особи, зокрема й працівника органів внутрішніх справ, а й суспільства загалом.

Щоправда, суб'єктивна деструкція ціннісних підстав не означає їх тотальне знищення. Саме слово «заперечення» вже вказує на онтологічну різнорівневість

буття і небуття, добра і зла, позитивного і негативного. Заперечувати можна тільки те, що наперед «належить». І це «є» не залежить від будь-якого приватного суб'єктивного сприйняття, хоча і не є об'єктивним у науковому сенсі.

Акцентуємо увагу, що філософський аналіз «справедливості в діяльності органів внутрішніх справ» покликаний виявити специфіку категорій «цінність», «етика», «мораль», «духовність», прояснити діалектику соціального буття, спростувати всі спроби релятивізації моралі, адже ігнорування ціннісного аспекту регулятивних процесів загрожує людству катастрофами. Несвідомість страждань перетворює їх на тотальні, оскільки вони не «зміряні значенням, що перевершує біль» [156, с. 61]. Саме розумність, освіченість є захистом людства від хаосу і розпаду і на рівні особи, і на рівні соціальної системи суспільства.

Зі сказаного випливає, що категорія «справедливість» «як осягання особою необхідних вимог «зсередини» розглядається як синтез свободи волі і самодисципліни, під час якого відбуваються перетворення необхідної зовнішньої вимоги у внутрішню, суцього – в належне» [229, с. 90].

Отже, поняття «істина» і «належність» мають різне значення. Істинність – це властивість змісту свідомості, яка дозволяє вважати цей зміст об'єктивним. Належність – це аспект особистісного акту-вчинку, в якому народжується єдина і неповторна істина, народжується завдяки тому, що хтось «це відстоює і не може по-іншому». Зрештою життєдіяльність людини містить два аспекти, два світи – світ культури і світ життя: змістово-смісловий план нашої діяльності та історично-індивідуальний, єдиний у своєму здійсненні; світ об'єктивування особистісних актів і світ їх індивідуального змісту. Ми не можемо вважати вільний акт належності чи то в економічній, естетичній, політичній чи іншій (наприклад, у правоохоронній) сферах чимось суб'єктивним і відносним на тій підставі, що його здійснює одиничний суб'єкт. По-перше, саме поняття суб'єкта використовують у цьому випадку неадекватно (суб'єкт, у буквальному значенні слова, є трансцендентальним); по-друге, саме справедливий вчинок здійснення добра, пізнання істини і творіння краси дозволяє буттю тривати. Словом, зустріч двох світів – індивідуальної одиничності й культурної об'єктивності – зумовлена специфікою вільного акту-

вчинку. «Цією єдиною єдністю двох світів і може бути тільки єдина подія здійснюваного буття, все теоретичне й естетичне повинно бути визначено як момент його, звісно, вже не в теоретичних і естетичних термінах» [21, с. 22.].

Визнання належності, необхідності буття («я не можу по-іншому») не є розумовою операцією. Це аспект самого буття, оскільки особистісне переживання і є визнанням повинності бути, виконатися, відбутися. У будь-якому переживанні вже міститься визнання власної повинності, і не просто міститься, а наскрізь пронизує власну емоційно-вольову участь. Отже, категорія «справедливість» безпосередньо пов'язана з категорією цінності. У понятті «цінність» зафіксовано той аспект акту, який виражає його здійснення людиною, своєрідне залучення людини до справи створення і підтримання порядку у світі.

І цінність, і справедливість є духовно-практичними категоріями, оскільки концептуалізують особистісний акт визнання належності буття в його тривалості й динаміці. Цінності безпосередньо пов'язані з буттям людини, з відтворенням духовних основ людського існування.

Враховуючи такий зв'язок, цінність треба розуміти як усвідомлюване переживання через особистісно створений символ. Це переживання завжди здійснюється за допомогою створення наочно-матеріальної структури-символу.

Створення наочно-матеріальної структури є своєрідним «органом», що продукує розуміння як усвідомлюване переживання. У випадку ж відволікання свідомості як форми від психічної матерії матимемо справу з класичною трансцендентальною свідомістю. І якщо принципом єдності трансцендентальної свідомості була самосвідомість або синтетична єдність апперцепцій, то принципом єдності власної індивідуальної події-вчинку є справедливість [21, с. 47].

Здійснення цінності є актуалізацією відповідальності, оскільки в цьому здійсненні необхідність істини, добра і краси завжди є визнаною; завдяки цьому визнанню перелічені феномени реалізовані, і це ж визнання означає ухвалення справедливості за сам акт визнання.

Однотипність структури ціннісної свідомості зумовлена цілісністю і єдністю самого ціннісного феномена. Незважаючи на досить поширені уявлення про

ієрархію цінностей, варто вказати на їх невіддільність. Прикладом можуть слугувати такі цінності, як істина, добро і краса, адже якщо маємо справу з відкриттям істини, то водночас і з явищем краси, і зі здійсненням добра. Поняття «істина», «добро» і «краса» фіксують три аспекти буття, що не зводяться один до одного, але й невіддільні один від одного. Поняття «істина» фіксує властивість необхідності буття, поняття «добро» – властивість загальності буття, а поняття «краса» – наочно-матеріальний прояв буття.

Однак з-поміж вказаних аспектів-властивостей буття провідну роль відіграє та властивість, яка безпосередньо зумовлює єдність буття. Ця властивість загальності буття виявляється в моральних цінностях. Отже, і моральні цінності, вказуючи на соборність як на невіддільну межу свідомості, є своєрідним необхідним ланцюгом у царині цінностей.

Із огляду на це, потрібно вказати на відмінності між нормами і цінностями. Норми – це регулятивні механізми, які детермінують соціальну діяльність людини, визначаючи межі допустимої поведінки. Цінності – умови, підстави цих регулятивних механізмів, оскільки «належать до сфери життєвих орієнтирів» [229, с. 91–92], «визначають мету діяльності» [229, с. 92]. Норми ж «належать до засобів досягнення мети» [229, с. 92]. Цінності безпосередньо пов'язані з особистим актом людини, цінність – це, зокрема, переживання буття в момент його здійснення. Норми – наочно-речові, знакові результати буття людини, і в цьому значенні це вторинні регулятиви соціального життя. Абсолютно справедливо відзначав М. Мамардашвілі, що умови демократії – це не закони, а суб'єкти демократії [130, с. 32].

Водночас доводиться констатувати, що навіть найгуманніші, демократичні та справедливі закони не змінять суспільства, якщо люди не житимуть за цими законами, не поважатимуть і не виконуватимуть їх. Натомість виконання законів можливе тільки тоді, коли, по-перше, народ буде залучений до процесу законотворчості не пасивно, а активно, по-друге, коли закони здебільшого захищатимуть інтереси всіх членів суспільства, а не окремих його представників, тобто будуть максимально справедливими. Що ж стосується органів внутрішніх

справ, то вони не лише повинні дотримуватися чинних законів, а й покликані захищати їх, а це, своєю чергою, зумовлює необхідність формування почуття справедливості під час виконання повсякденних обов'язків.

У цьому контексті звернімо увагу на ще один аспект – важливість системи ціннісних орієнтацій працівника органів внутрішніх справ, які є основою формування його мотиваційної сфери, а також роль цієї сфери під час морального вибору, якого доволі часто вимагає боротьба мотивів. Непоодинокими є випадки, коли працівник органів внутрішніх справ потрапляє в ситуацію, коли йому доводиться поводитися всупереч своїм поглядам та переконанням (тиск з боку керівництва, корпоративна культура та стереотипи, які не відповідають його ціннісним орієнтаціям), що, своєю чергою, згодом може призвести й до професійної деформації.

Трапляються випадки, коли правоохоронці, до прикладу, відступаючи від норм професійної етики, порушуючи норми закону, хочуть допомогти громадянам, відновлюючи почуття справедливості. Однак справжнім мотивом таких порушень може бути не прагнення допомогти, а матеріальна винагорода працівника ОВС. Тобто більшою цінністю для правоохоронця стає не захист інтересів людини, а матеріальний аспект, навіть якщо це часто суперечить закону та етичним нормам. Мотивами вчинення працівниками органів внутрішніх справ правопорушень називають також неправильне розуміння почуття службового обов'язку, інтересів служби, висунення на перший план особистих світоглядних і моральних переконань, що стають визначальними чинниками в порівнянні із службовими обов'язками, прагнення до демонстрації чи реалізації своїх владних повноважень, негативні впливи поведінки керівників, перевантаження роботою, негативний вплив з боку злочинного середовища, невдоволення рівнем матеріального забезпечення, невідповідність рівня кваліфікації [59, с. 320].

Руйнування високих, значущих для людини цінностей призводить до деформацій у структурі мотивації працівника органів внутрішніх справ; виникають додаткові аспекти ціннісної кризи, потреба змінити головні мотиви. В осіб, схильних переживати кризу, ціннісно-мотиваційні перетворення мають деструктивний характер, а в самій мотиваційно-смісловій сфері особи спостерігається слабка актуалізація

ціннісних орієнтацій, які спрямовують особу на успішність професійної діяльності [161, с. 78]. Впливаючи на внутрішній світ, криза професійного становлення може спричинити зміни у професійній свідомості працівника органів внутрішніх справ, спонукати його до урізноманітнення професійної мети і планів, до ревізії та кореляції професійної позиції, зміни способів виконання діяльності і навіть до зміни професії.

На думку багатьох дослідників, під час психологічної кризи особа структурно перебудовується, що свідчить про професійний розвиток і саморозвиток. Такі зміни супроводжують зміни в особистісному і професійному розвитку в процесі самореалізації від етапу первинного професійного становлення аж до виходу на пенсію [162, с. 119].

Самооцінка працівника органів внутрішніх справ, разом із змінами мотивації його діяльності, також може призвести до професійної деформації. Скажімо, через завищену самооцінку людина починає переоцінювати свої сили в ситуаціях, коли для цього немає жодних підстав. Як наслідок, вона може наштовхнутись на протидію оточення (наприклад, колег по службі), що призводить до агресивності, пихатості.

Натомість занадто низька самооцінка часто свідчить про розвиток комплексу неповноцінності, стійкої невпевненості в собі. Значні відхилення самооцінки від реального рівня можуть спровокувати порушення працівником органів внутрішніх справ моральних і правових норм, вчиняти дії всупереч своїм професійним обов'язкам та ігнорувати почуття справедливості [9, с. 65].

Вивчаючи проблеми морального вибору працівника органів внутрішніх справ, варто зазначити, що її доволі часто пов'язують із проблемою співвідношення законності і справедливості, котра виникає щоразу, коли ухвалюється рішення, яке або формально відповідає букві закону, однак при цьому оцінюється як несправедливе, або таке, що здається справедливим, проте не відповідає вимогам закону (про що більш докладно йтиметься далі). Утім, зауважимо, для ухвалення правильного рішення важливо не лише керуватися відчуттям справедливості, а знати законодавство й основні теорії моралі, адже природне почуття справедливості може, до прикладу, спричинити бажання помсти, адже працівникові органів внутрішніх справ властиві ті ж моральні почуття, що й іншим людям [111, с. 39].

Безперечно, людина розподіляє свою увагу і час залежно від стимулу. Для будь-якої діяльності потрібний позитивний стимул. Навіть під час неприємної діяльності людина намагається зменшити до мінімуму негативні відчуття, докладаючи для цього зусилля [8, с. 129]. Однак у працівника органів внутрішніх справ мають бути сформовані стійкі ціннісні орієнтації, де пріоритетними у виборі мотиву діяльності були би стимули, що відповідають етичним нормам та не суперечать закону. Він повинен керуватися у своїй роботі принципом надання переваги інтересам людини і громадянина, а не власним, зобов'язаний виконувати свої повноваження неупереджено і не має права вивищувати окремих осіб із будь-яких мотивів. Працівник ОВС не повинен використовувати службові повноваження для отримання додаткових, не передбачених законодавством доходів, пільг або інших переваг чи для себе, чи для інших осіб. Вияв корупції або які-небудь інші дії, які можуть бути сприйняті як підґрунтя для підозри в корупції, є неприпустимими.

Нині спостерігається тенденція до систематичного порушення працівниками органів внутрішніх справ норм професійної етики та зловживання службовим становищем. Причиною таких явищ є низка соціальних чинників. Однак на діяльність людини впливають і психологічні аспекти, з-поміж яких самооцінка та ціннісні орієнтації.

На формування моральності працівника органів внутрішніх справ впливають канони професійної етики, моральні стандарти, а також вимоги, що ставляться до його особи відповідно до законодавства. Своєю чергою, стійкий позитивний образ допомагає становленню особи як професіонала та сприяє професійній адаптації. Однак у нашій державі недостатньо приділяють увагу етичному й моральному вихованню майбутніх працівників органів внутрішніх справ, а відповідні вимоги, на жаль, є лише декларативними.

З-поміж найважливіших якостей, якими повинен володіти працівник органів внутрішніх справ, можна назвати комунікабельність, врівноваженість та високий рівень інтелекту, для успішного розвитку яких в особі має бути сформована адекватна самооцінка та стійка система ціннісних орієнтацій.

Із інтелектуальною діяльністю тісно пов'язане поняття рефлексії, яка у процесі вирішення нестандартних завдань сприяє підвищенню самооцінки особи, є чинником формування системи ціннісних орієнтацій та побудови й реалізації її нового цілісного образу.

Важливою умовою пристосування працівника органів внутрішніх справ до умов праці є високий рівень професійної адаптації та правосвідомості, тобто елементи соціалізації особистості. Правосвідомість мотивує поведінку працівника ОВС, а професійна адаптація формує здатність вирішувати суперечності, що виникають у житті, досягаючи рівноваги.

Професійна адаптація – це етап професіоналізації, під час якої може змінитися багато якостей особи. Проблема становлення професіонала опирається і на поняття «професіоналізм», адже розвиток особистості професіонала-працівника органів внутрішніх справ сприяє побудові професійного образу правоохоронця.

Професія працівника органів внутрішніх справ передбачає ситуації, що спричиняють боротьбу мотивів та виникнення необхідності здійснення морального вибору. Основою формування мотиваційної сфери особи є система її ціннісних орієнтацій. Виокремлюють внутрішні і зовнішні мотиви трудової діяльності. Найважливішими є внутрішні мотиви, оскільки спонукою в цьому разі виступає не зовнішня винагорода, а значущі для людини чинники, що виявляються в її ціннісних орієнтаціях і детермінують поведінку незалежно від ситуації. Здійснення морального вибору працівника ОВС ґрунтується на ціннісних орієнтаціях, тому вони мають відповідати нормам етики, моралі та не суперечити вимогам закону.

Підсумовуючи, можемо констатувати, що система ціннісних орієнтацій працівника органів внутрішніх справ є основою формування його мотиваційної сфери, яка відіграє важливу роль у процесі здійснення ним морального вибору. Формування мотивів відбувається шляхом впливу соціально-психологічних чинників професійної діяльності та зміни мотивації на різних етапах професійного становлення. Із суспільною природою мотивації діяльності пов'язаний вплив, який здійснює на неї оцінка, зумовлена суспільними нормами, та самооцінка.

Самооцінка працівника ОВС, водночас зі змінами мотивації його діяльності, також може призвести до професійної деформації, запобігти якій може стійкість, система ціннісних орієнтацій та високий рівень професійної адаптації. Професійна адаптація та правосвідомість як елементи соціалізації будь-якої особистості виступають важливою умовою пристосування особи до умов праці. Правосвідомість мотивує поведінку особи, а професійна адаптація формує здатність вирішувати суперечності, що виникають у житті, досягаючи рівноваги. Оскільки на працівника органів внутрішніх справ впливають негативні соціально-психологічні чинники, процесу професійної адаптації шляхом подолання цих негативних впливів сприяє сформованість його ціннісних орієнтацій. Професійна адаптація – етап професіоналізації, під час якого може зазнати змін чимало якостей особи.

З огляду на те, що більшою чи меншою мірою всі зазнають впливу колективу, в якому працюють, та умов праці, у яких доводиться здійснювати свою діяльність, повністю запобігти впливу негативних факторів, що панують у цьому колективі, та чинників, що зумовлені специфікою самої професії, майже неможливо. Однак у працівника ОВС необхідно формувати стійкі ціннісні орієнтації, адекватну самооцінку та мотивацію, які допомогли б йому адаптуватися у складних умовах та бодай частково запобігати професійній деформації. Це сприятиме формуванню почуття справедливості, заснованого на принципі чіткого дотримання норм чинного законодавства.

3.5 Взаємозв'язок правової етики та правової культури у процесі забезпечення справедливості в діяльності ОВС

Правоохоронець – це спеціаліст, який має юридичні знання (не загальні відомості з права і держави, а професійні, фундаментальні й спеціалізовані знання, які дають розуміння внутрішніх закономірностей державно-правових процесів). Вони складаються з глибоких знань усіх важливих юридичних понять і категорій.

Зазначимо, що професія правоохоронця – це, зокрема, професія:

1) гуманна, яка спрямована насамперед на забезпечення прав і свобод людини і передбачає: а) створення організаційних умов для їх реалізації; б) охорону прав і свобод від їх порушень; в) захист прав і свобод у разі їх порушення; г) відновлення порушених прав і свобод;

2) соціально значуща, бо пов'язана з державою і правом, важливими соціальними явищами, коли часто правоохоронці мають значні владні повноваження;

3) високоінтелектуальна, тому що правоохоронцю треба охоплювати всі аспекти життя суспільства, зокрема складні, заплутані юридичні проблеми;

4) творча, оскільки пов'язана з вирішенням нестандартних ситуацій, при цьому творчість завжди обмежена рамками права, що вимагає від правоохоронця ще більше мистецтва для вирішення юридичних проблем;

5) професія, тобто є діяльністю, яка охоплює конкретні юридичні факти за безумовного дотримання законодавства для одержання конкретного результату;

6) наділена організаційним характером, тому що завдання правоохоронця – організувати додержання юридичних заборон, виконання обов'язків, дотримання прав;

7) наділена свободою і самостійністю (зокрема, лише в межах закону), без яких неможливо вирішити складні нестандартні ситуації, що виникають у службовій діяльності;

8) відповідальна, оскільки завжди пов'язана з людською долею і помилок не визнає [56, с. 127].

Правова етика – це знання правоохоронцем його моральних прав й обов'язків і використання їх у професійній діяльності [184, с. 246].

Мораль, як уже наголошувалось у попередньому підрозділі, – це норми поведінки, які ґрунтуються на поняттях про добро і зло, честь і обов'язок, правду і справедливість; це елементарні правила поведінки, у реалізації яких особливих навиків не потрібно, відтак правова етика охоплює два аспекти: а) визнання правоохоронцем наявних моральних норм як необхідних регуляторів поведінки; б) додержання цих норм у професійній діяльності.

Важливо акцентувати увагу на основних принципах правової етики правоохоронця:

1) гуманне ставлення до людини, тобто ставлення до людини не як до засобу досягнення якоїсь мети, а як до цілі;

2) чесність і правдивість, тому що справедливості не можна досягти нечесним способом;

3) доброзичливість і чуйність, оскільки правоохоронцям часто доводиться спілкуватися з людьми, які потрапили в складні життєві ситуації (водночас ці риси не можна поєднувати зі всепрощенням);

4) простота і скромність, які потрібні для того, щоб не бути егоїстом і користолюбним, оскільки це суперечить справедливості;

5) дотримання професійної таємниці, що необхідно для об'єктивного і повного розслідування справи, а також невтручання в особисте життя учасників процесу.

Важливими чинниками є моральні відносини та моральна поведінка правоохоронця.

Моральні відносини – відносини, у які вступає та в яких перебуває юрист. Справедливість у діяльності правоохоронця проявляється у відносинах, наприклад, «правоохоронець – потерпілий», «правоохоронець – свідок», «правоохоронець – колега» тощо. Це – двосторонні відносини, оскільки правоохоронець у своїй діяльності так чи інакше у процесі діяльності зачіпає інтереси клієнта, колег чи інших громадян, які вступають з ним у взаємодію [112, с. 63].

Поведінка працівника ОВС – це об'єктивний показник його моральних якостей. Вона виявляється через сукупність його вчинків, що мають моральне значення.

Для правоохоронця важливою є наявність етичних почуттів, знань, потреб; перетворення етичних почуттів, знань, потреб на моральні установки, вміння давати моральну оцінку чужій поведінці; готовність діяти, спираючись на знання, чинити морально – по совісті [14, с. 73].

Важливо також пам'ятати головне правило правоохоронця – робити для людини все, що не заборонено законом, що вона могла би зробити для себе сама, маючи для цього знання і практику.

Діяльність працівника ОВС пов'язана із повсякденним спілкуванням із людьми, які залежать від нього, а відтак потребують дбайливого та коректного ставлення з його боку. Недодержання норм етики може призвести до санкцій та вилучення з рядів професії.

Учені виокремлюють ще й загальні вимоги, які ставляться до правоохоронців:

- а) у соціальній сфері: намагання встановити істину, справедливість, гуманізм, чесність;
- б) у пошуково-пізнавальній сфері – спостережливість (цілеспрямоване сприйняття предметів та явищ через професійно-правову діяльність), уважність (увага до певних об'єктів);
- в) у сфері реконструктивно-конструктивної діяльності (здатність всебічно аналізувати одержану інформацію, формулювати гіпотези);
- г) у сфері організаційної діяльності (самодисциплінованість, цілеспрямованість, наполегливість, вміння організувати людей);
- д) у сфері комунікативної діяльності (емоційна врівноваженість, тактовність, уміння чітко формулювати свої думки) [32, с. 59].

Важливо наголосити, що існують особисті якості, які є негативними для правоохоронця: із соціального погляду – цинізм, нечесність, владолюбство, жорстокість, авантюризм; у пошуковій сфері – неуважність, відсутність пошукової домінанти (юридичний азарт); у реконструктивній сфері – низький рівень інтелекту, стереотипність і консервативність мислення; в освітньому рівні – недбалість, невміння швидко викладати усне мовлення письмово; в організаційній сфері – нецілеспрямованість, відсутність організаційних здібностей; у комунікативній сфері – імпульсивність, надмірна сором'язливість, грубощі у поводженні з людьми.

У цьому аспекті важливим є Кодекс професійної етики – система моральних принципів, які лежать в основі діяльності юриста і слугують його методологічним орієнтиром [201, с. 147].

Ми не можемо стверджувати, що усі моральні принципи працівника ОВС впливають на формування почуття справедливості, тому що кожна людина наділена більшою чи меншою кількістю моральних принципів. Але можемо виокремити основні, які і становитимуть зміст Кодексу професійної етики працівника ОВС.

1. Принципи найвищої влади закону і права. Йдеться про визнання працівником ОВС своєї місії служіння праву та закону. Він зобов'язаний пам'ятати про те, що закон у правовій державі є правовим, справедливим і підлягає неухильному виконанню. Керуючись законом, він дотримується верховенства закону, а також повинен боротися за закон, бути його служителем.

2. Гуманне ставлення до людини [191, с. 75]. Для правоохоронця важливо визнавати свою роль як представника держави, щоби створити умови для забезпечення прав, свобод, законних інтересів людини та громадянина. Кожен, хто з якоїсь причини має справу з правоохоронними органами, чекає від працівників цих органів не лише професійної майстерності, а й справедливості і поваги до себе як до людини. Працівник ОВС не повинен втрачати рівновагу, «виходити» із себе під час професійного контакту з особами, що вчинили злочин, а мусить поважати їхні права. Повага до людини та її проблем створює атмосферу психологічної довіри та вже може бути запорукою успіху у справі.

У суспільстві за роки юридичної практики склалося певне розуміння поваги. Воно охоплює справедливість, рівність прав, здатність повного втілення інтересів людини, довіру до неї, увагу до її проблем, чуйність, делікатність і тактовність [231, с. 173]. Дуже важливо, щоб усі ці норми виконувалися, бо через їх порушення права людини не дотримуються, особистість зазнає приниження, втрачається межа між справедливістю і свавіллям, руйнуються засади справедливості.

3. Тактовність – це початковий принцип високого морального рівня виконання професійних обов'язків. Тактовність означає нездатність на молекулярному рівні до скоєння безчесного, несправедливого, низького вчинку [101, с. 5]. Вона зазвичай проявляється у способах та прийомах, якими правоохоронець послуговується у своїй діяльності і які не суперечать нормам моралі та відповідають усім прийнятим правилам поведінки.

4. Довіра – це ставлення людини до конкретних дій іншої особи, до неї самої і ґрунтується на впевненості в її правоті, вірності, чесності [1, с. 35].

Якщо керівник вбачає у підлеглому тільки виконавця своєї волі, а не особистість, між ними не виникне довіри. Грубощі і черствість керівника,

намагання зірвати злість на підлеглих, відсутність самоконтролю створюють негативну атмосферу в суспільстві. Підлеглий, якого образив керівник, перенесе весь свій негатив на інших підлеглих та клієнтів.

Фундаментом для довіри може стати тільки піклування керівника про своїх підлеглих. Керівник мусить з розумінням ставитися до проблем у сім'ї підлеглого, за змогою відгукуватись на прохання підлеглого, вміти вислухати і дати пораду, закріпити впевненість підлеглого в його професійній придатності, об'єктивно оцінити його як спеціаліста. Обов'язок керівника – захищати своїх підлеглих від погроз, насилля, образи, жертвами яких вони стають під час виконання службових обов'язків, а також дбати про позитивну морально-психічну атмосферу в колективі. Це формуватиме почуття справедливості в особового складу набагато краще, ніж настанови і повчання.

Довіра між колегами також відіграє чималу роль, бо на перший погляд здається, що добра служба – це персональна заслуга. А якщо поміркувати над цим, то стає очевидним, що гарний результат – це робота всього колективу. Для довіри важливо бути вдячним за допомогу, проявляти вимогливість до себе і колег, вміти визнавати помилки, допомагати іншим.

5. Співчуття – розуміння почуттів та думок інших людей. Співчуття проявляється в усвідомленні моральної підтримки, прагненні людини допомогти іншим вирішувати їхні проблеми [223, с. 8].

Довіра та співчуття у стосунках із населенням відіграють важливу роль, тому що завдяки їм налагоджується морально-психологічний контакт. Населення співпрацюватиме із працівником ОВС за умови, що останній виявлятиме співчуття та реальне бажання встановити справедливість.

6. Чесність – як принциповість, вірність своїм обов'язкам, дотримання прав інших людей. Правоохоронець повинен обіцяти тільки те, що реально спроможний забезпечити: захист громадянина та його родини чи вирішення справи [137, с. 115].

7. Правдивість – це моральна якість, яка характеризує правоохоронця як особистість, що має за правило говорити людям правду, не приховувати від них

реального стану справ [19, с. 48]. Правдивість – загальнолюдська вимога, але окремі види юридичної діяльності через свою специфіку потребують певних обмежень – виправданих і допустимих.

8. Добросовісність означає діяти не тільки компетентно чи володіти знаннями, навиками, а й із найбільшою віддачею особистих сил і здібностей, докладанням усіх зусиль для здійснення свого професійного обов'язку в найкоротший термін та з максимальною увагою до інтересів справи.

9. Самовідданість – добровільний жертвний акт попри свої інтереси для досягнення окреслених цілей заради справедливості.

Не можна оминати увагою такий чинник, як професійний обов'язок працівника правоохоронних органів. Охарактеризуємо його коротко.

Обов'язок – одна з основних категорій етики, оскільки сфера моралі – це сфера потрібного. Обов'язок – суспільна необхідність, виражена в моральних вимогах до особистості [18, с. 183]. Словом, це перетворення загальних вимог моралі на особисте завдання конкретної особи, сформульоване відповідно до її становища і конкретної ситуації. Йдеться про працівників ОВС, тому й акцентуємо на цьому увагу.

Обов'язок у правоохоронній діяльності може бути: національний, суспільний, державний, громадянський, моральний, службовий, персональний.

Як складова суспільного обов'язку професійний обов'язок працівника ОВС – це центр зв'язку усіх сукупностей моральних норм та принципів практичної діяльності, якими він послуговується [82, с. 85]. Професійний обов'язок підтримує прагнення всього колективу провадити діяльність якісно, у визначений час, спонукає використовувати фізичні і моральні сили для досягнення поставленої мети.

Професійний обов'язок працівника ОВС – це сукупність нормативів правового й морального характеру, яких він мусить дотримуватися і в практичній діяльності, і під час виконання службових обов'язків, і в повсякденному житті [138, с. 3]. Часто професійний обов'язок співпадає з юридичними обов'язками, насамперед тоді, коли працівник не перебуває на службі. Наприклад, затримання

правопорушника працівником міліції, який не перебуває на службі, – це його професійний обов'язок. На основі цього можна сказати, що поняття «професійний обов'язок» ширше за поняття «службовий обов'язок», яке пов'язане з виконанням функціональних обов'язків.

Обов'язок правоохоронця, де б він не був, – виявляти порушення закону, захищати права людини, інтереси держави та громадян.

Відтак, можна виокремити основні ознаки професійного обов'язку.

1. Наявність об'єктивної та суб'єктивної сторони. Об'єктивна сторона обов'язку полягає в тому, що правоохоронець повинен захищати особистість та її права, законні інтереси, забезпечувати законність і правопорядок у державі. Об'єктивна сторона становить чіткі обов'язки, які держава висуває до правоохоронця і його праці. Суб'єктивна сторона обов'язку проявляється тоді, коли поставлені державою суспільні обов'язки працівники правоохоронної сфери визначають справедливими та істинними, сприймають як особисті установи, виконують добровільно та цілеспрямовано. Суб'єктивна сторона обов'язку є внутрішнім переконанням у справедливості своєї справи, якій присвячене життя.

2. Визначається взаємодією норм права і моралі, оскільки норми моралі регулюють внутрішнє усвідомлення людиною своєї поведінки, а норми права – зовнішню поведінку [185, с. 59]. Відхилення від норм моралі є водночас і порушенням правових норм. Вимоги професійного обов'язку юридично закріплено в законах, статутах, положеннях. У цих актах зазвичай наводиться і моральна оцінка поведінки працівника ОВС. Для законодавства України характерним є поєднання моральних і правових норм. У сфері професійного обов'язку нема юридичних вимог, які були би позбавлені моральної сили, нема і моральних норм, котрі не мали би правової сили. Можна зробити висновок, що в професійному обов'язку правова і моральна сторони співпадають.

3. Самодисципліна виступає як внутрішня готовність додержуватися закону, присяги та наказів керівництва [196, с. 284]. Дуже важливо, щоби працівник ОВС виконував свої обов'язки не під впливом когось, а за покликом серця, добровільно. Самодисципліна можлива тільки тоді, коли людині властиві:

почуття, звички, оцінка своїх вчинків, моральні якості, самовиховання. Саме тому самодисциплінованість є високоморальною поведінкою, яка базується на почутті обов'язку, справедливості та совісті.

4. Визначається внутрішніми та зовнішніми моральними чинниками: совістю, гідністю, честю, репутацією, які впливають на кар'єру.

Совість – це внутрішнє осмислення морального обов'язку та відповідальність перед громадою, яке потребує самоконтролю, виконання норм особистої і службової поведінки, самокритичної оцінки вчинків [92, с. 11]. Тут обов'язок та відповідальність тісно взаємопов'язані.

Гідність – це внутрішня самооцінка особистістю власних якостей, здібностей, світогляду [205, с. 104].

Чесць – це громадська та власна оцінка особистості, міра духовних і соціальних якостей громадянина [205, с. 104]. Поняття честі розкриває ставлення людини до самої себе та оточення до неї. Моральна цінність особистості в розумінні честі пов'язана з конкретним станом людини, її діяльністю й моральними заслугами, які за нею визнаються, на відміну від поняття гідності особистості, яке базується на принципі рівності всіх людей у моральному та правовому сенсі. Чесць – це рушійна сила всіх моральних учинків.

Беручи за основу нормативно-правові документи, що регулюють професійну діяльність юриста, можна сформулювати декілька основних правил поведінки правоохоронця у повсякденній роботі:

1) справедливість та об'єктивність в ухваленні рішень, тому що засуджуючи чи захищаючи ту чи іншу особу, працівник ОВС повинен бути неупередженим та неухильно додержуватись закону;

2) не проявляти надмірної доброти у професійних почуттях, адже доброта заважає об'єктивній оцінці, формує поблажливе ставлення там, де воно є недоречним;

3) виваженість у стосунках і з близькими, і зі зовсім незнайомими людьми, тому що професія правоохоронця накладає на свого носія певний відбиток, який формує його подальше ставлення до людини. Зазвичай це, із загальнолюдського погляду, негативний відбиток, адже правоохоронець, побачивши негативні

приклади людського існування, дивиться на таких, як він, не як на носіїв розуму та всього, що вважається людським, а як на носіїв низки негативних характеристик;

4) правоохоронець повинен соціалізуватися у способи, прийнятні для його статусу та зрозумілі для іншої частини соціуму, адже якщо спосіб його соціалізації суперечитиме моралі, у нього виникнуть проблеми з розумінням його і з боку безпосереднього керівництва, і оточення;

5) правоохоронець повинен виховувати власну родину в дусі поваги до законів, адже за виникнення правового прецеденту, причетними до якого будуть його родичі чи близькі, його репутація і подальше кар'єрне просування зазнає невдачі;

б) правоохоронець повинен презирливо ставитися до всіх почуттів, що заважають здійсненню професійної діяльності, окрім тих випадків, коли внутрішній імператив настійливо суперечить здійсненню того чи іншого професійного діяння, адже йти всупереч власним принципам неправильно чи то з погляду загальної філософії права, чи з позиції загальнолюдського ставлення до власного призначення в суспільстві [91].

Водночас потрібно, зокрема, зупинитись на професійній таємниці юриста.

Кожна людина має право на таємницю. Право на таємницю – це абсолютне право особистості на приховування від людей інформації, яка стосується прояву особистості в суспільстві [106, с. 50].

Особисті і професійні таємниці є об'єктом захищеної інформації. Конституція України закріпила право громадянина на недоторканність, на таємницю його особистого та сімейного життя, зокрема:

1) не допускається збирання, зберігання, використання та розповсюдження конфіденційної інформації про людину без її згоди. Виняток становлять передбачені законом випадки, коли це необхідно в інтересах національної безпеки, економічного благоустрою та захисту прав людини;

2) кожному гарантується захист судом та право спростовувати недостовірну інформацію про себе та членів своєї сім'ї, а також право вимагати конфіскацію будь-якої інформації [109];

3) кожному гарантується право на компенсацію матеріальної та моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та розповсюдженням неправдивої інформації про людину та членів її сім'ї.

Професійна таємниця чи конфіденційність є однією зі складових успішної професійної діяльності працівника ОВС, виконання його професійного обов'язку. Вона виявляється у нерозголошенні конфіденційної інформації.

У чинному законодавстві України за відсутності чіткого поняття «професійна таємниця» закріплено окремі її види: таємниця всиновлення, лікарська таємниця, службова таємниця, банківська таємниця, таємниця слідства, адвокатська та нотаріальна таємниця.

Уміння володіти професійною таємницею – це дуже важлива етична вимога, що складається з двох основних принципів:

- нерозголошення службової таємниці громадянам;
- нерозголошення службової таємниці колегам, які не мають стосунку до справи [144, с. 231–238].

Санкціоноване розголошення таємниці можливе, коли:

1) розголошення є законним чи здійснюється в судовому порядку, водночас правоохоронець повинен бути дуже уважним та не розголошувати інформації в більшому обсязі, ніж потрібно;

2) розголошення інформації необхідне для того, щоб запобігти правопорушенню, і є обґрунтовані підстави вважати, що в такий спосіб справді можна уникнути правопорушення;

3) розголошення має бути виправданим захистом правоохоронця чи його колег від усілякого звинувачення в їх протизаконній діяльності, чи неправомірній поведінці, чи в отриманні хабара, але тільки в необхідних для справи межах.

Щодо моральної відповідальності працівника ОВС – це необхідність звітування у своїх справах, вчинках, поведінці, відносинах у процесі службової діяльності [29]. Якщо умовно поділити моральну відповідальність на внутрішню (совість) та зовнішню (суспільні санкції), то центром її тяжіння буде відповідальність правоохоронця перед собою. Разом вони підконтрольні

суспільству, а правоохоронець, який порушує норми моралі, повинен морально відповідати перед колегами і суспільством.

Прикро, коли випускник юридичного вишу, який бажає працювати на совість, потрапляє до колективу з низьким рівнем етичної культури. Не завжди спеціаліст-початківець здатний відстояти незалежність своїх моральних принципів.

Особистість відчуває вплив діяльності колективу навколо нього. Саме колектив є тим морально-правовим полем, де здійснюються основні запити особистості. Небажання окремої особистості працювати за законом та на совість призводить до тяжких морально-психологічних конфліктів, що негативно впливає на свідомість правоохоронця і його діяльність, тому що це потребує колективної роботи. Отже, відповідальність за порушення, які допустив окремий правоохоронець, має лягати на колектив і його керівника.

Ще частіше виникають ситуації, коли правоохоронець сам ухвалює аморальне рішення та виправдовує його тиском з боку колективу. Проте він як особистість має моральну свободу та вибір варіанту поведінки. Якщо він морально стійкий, спирається у своїх діях на норми моралі і права, він зможе прийняти важливе рішення без морально-психологічного тиску колективу.

Важливим аспектом у процесі забезпечення справедливості в діяльності ОВС через взаємозв'язок правової етики та правової культури є етичне виховання правоохоронця.

Уперше проблеми етичного виховання було відображено у працях Платона та Аристотеля.

Нині процес виховання загалом та етичного, зокрема, не сприймається безумовним, однозначно запрограмованим процесом, що, зрештою, і неможливо, оскільки життя людей не є передбаченим, наперед визначеним. Водночас і процес виховання не є сукупністю знань, навиків і вмінь, що орієнтовані на певну дійсність, а постає насамперед як здатність до самоформування людини і своєї активності [203].

Сутність виховання як суспільного явища полягає в тому, що воно є цілеспрямованим засобом соціального відтворення людини як сукупності

суспільних відносин, відтворення здібностей роду «людина», тих, що склалися і складаються у властивостях кожного індивіда [220, с. 8].

Правоохоронні органи України перебувають на етапі трансформації й реформування, що потребує розробки і створення новітніх підходів до професійної підготовки працівників ОВС. Отож, актуальною є розробка концептуально нових положень, які б регламентували на законодавчому рівні визначені аспекти діяльності органів і підрозділів внутрішніх справ.

Виникнення такого наукового напрямку (науки), як деонтологія, не ґрунтується на громадському розподілі праці й не пов'язане з початком професійної діяльності соціальних груп у суспільстві.

Право завжди відображалось в діяльності особливого інституту соціальної влади – держави, її апарату спеціалізованих органів: суду, поліції, каральних установ з владними повноваженнями [88, с. 203]. Професія правоохоронця виникла й розвивалася і як вид соціальних послуг, і як засіб надання управлінських послуг.

Сучасні умови розвитку правових й організаційних засад діяльності органів внутрішніх справ, які зумовлені гуманізацією права, підвищенням інтересу до особистості, визначенням її надвисокої цінності, є принципово новим етапом в усвідомленні етичних засад діяльності правоохоронних органів, передумовами якого є результат багаторічних напрацювань на світовому, загальноєвропейському і внутрішньодержавному рівнях.

У багатьох демократичних країнах світу розроблено і введено в дію нормативні документи, які визначають морально-етичні положення діяльності правоохоронців: у США – Морально-етичний кодекс поліцейського, який нагадує присягу; у Франції декретом № 86592 введено в дію «Кодекс деонтології національної поліції Франції»; в Англії – «Положення про етичні принципи поліцейської служби Великобританії»; у Федеративній Республіці Німеччині – «Етика поліцейського ФРН»; у Російській Федерації затверджено «Кодекс честі рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ Російської Федерації» [136].

Першою спробою встановити етичні норми для поліції європейських держав стала «Декларація про поліцію», прийнята Парламентською Асамблеєю Ради

Європи 1979 р. [189]. Положення Декларації стали вихідними для формулювання відповідних підходів у створенні професійних та етичних стандартів правоохоронних органів багатьох європейських держав.

Державно-політичні зміни, які відбулися в країнах Центральної і Східної Європи наприкінці ХХ ст., зумовили активізацію уваги до етичних проблем правоохоронної діяльності в кожній європейській державі і в міжнародних правовідносинах. У рамках програм, призначених для підтримки правових реформ, а також реформування державних адміністрацій, зокрема і поліції, було проведено значну кількість міжнародних заходів (семінарів, занять із професійної підготовки й обміну досвідом у правовій сфері). Указані заходи були присвячені низці проблем, серед яких домінували питання ролі поліції в демократичному суспільстві, поліцейської етики, а також місця поліції у правовій державі тощо.

Реалізація прагнень європейських держав до економічної, політичної та правової інтеграції здійснювалася у тісному взаємозв'язку з уніфікацією напрацювань у сфері організації діяльності правоохоронних органів і, відповідно, етичних засад цієї діяльності. Саме тому 1998 р. Комітет міністрів Ради Європи створив Експертну раду з поліцейської етики та проблем, пов'язаних з реалізацією поліцією своїх функцій (The Committee for Experts on Police Ethics and Problems of Policing) у складі Комітету з проблем злочинності (The European Committee on Crime Problems – CDPC).

Упродовж 1998–2001 рр. було розроблено проект Європейського кодексу поліцейської етики, який 19 вересня 2001 р. розглянув і прийняв Комітет міністрів Ради Європи [76].

Кодекс уперше було обговорено на конференції «Європейські норми і стандарти поліції, зокрема, етика поліції у звичайних та надзвичайних ситуаціях», яка проходила під егідою Ради Європи спільно з МВС Литви у Вільнюсі в лютому 2002 р. Перші результати впровадження цього документа у практику діяльності поліції Європейського Співтовариства було узагальнено на конференції «Етичний кодекс працівника поліції», яка відбувалася в м. Гаага (Нідерланди) у

квітні 2004 р. У роботі вказаних конференцій брали участь і представники МВС України.

Зокрема, «Етичний кодекс працівника міліції» визначає сукупність принципів і напрямів діяльності, завдань, порядку функціонування поліції та контролю над нею в умовах демократичного суспільства і правової держави відповідно до положень Європейської конвенції про права людини. У Кодексі сформульовано конкретні рекомендації, спрямовані на досягнення завдань щодо профілактики й виявлення злочинності та підтримання законності і правопорядку в демократичному суспільстві.

Передбачалося, що його впровадження в діяльність правоохоронних органів європейських держав мало відбуватися через створення в них власних норм поведінки поліцейських, які ґрунтувалися б на засадах Європейського кодексу поліцейської етики. Безумовно, у цих процесах мали братись до уваги національні традиції і морально-етичні системи, напрацювання та набутий досвід тощо.

У нашій країні закріплений Конституцією України курс на побудову незалежної, демократичної, соціально-правової держави визначає, що найвищою соціальною цінністю в суспільстві є життя і здоров'я, честь і гідність, безпека громадян. У структурі судово-правоохоронних органів держави основне місце посідають ОВС, на які покладено дві основні функції: боротьба зі злочинністю й забезпечення належного правопорядку на всій території країни [107, с. 3–5].

Водночас слід зауважити, що за сучасних умов рішучі заходи, спрямовані на боротьбу зі злочинністю, поліпшення стану охорони громадського порядку, не приведуть до кардинального поліпшення ситуації, якщо дії працівників міліції не будуть широко підтримані головним носієм суверенітету – українським народом. Тому надважливим завданням має стати налагодження якнайтісніших зв'язків і якнайширшої взаємодії міліції з населенням.

Нормативно-правовою основою реального взаємозв'язку органів і підрозділів внутрішніх справ із громадянами є низка нормативних актів, а зокрема Закони України: «Про міліцію» [181], «Про внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України» [176], «Про звернення громадян» [180], «Про засади запобігання та протидії корупції» [177].

Із зазначених документів бачимо, що термін «міліція» трактують як частину народу, державний озброєний орган виконавчої влади, що захищає життя, здоров'я, права й свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства й держави від протиправних посягань.

Реалізація завдань, закріплених у законних, підзаконних і, відповідно, відомчих нормативних актах, підвищує вимоги до особистості працівника системи Міністерства внутрішніх справ. Працівник української міліції має діяти зважено, професійно грамотно, неупереджено щодо релігійних вірувань, національної належності, соціального стану, політичних переконань громадян, має утримуватися від суб'єктивних поспішних оцінок явищ і подій. Йому законом надано значні права і владні повноваження, а також довірено зброю, тому кожний міліціонер, незалежно від посади, спеціального звання, повинен відчувати відповідальність перед українським народом, нашою державою.

Відповідно, зовнішній вигляд, загальноосвітній, культурний і фаховий рівні, уважність, сумлінність, неупередженість кожного працівника ОВС і людські якості (чи то під час виконання посадових обов'язків, чи в побуті) прискіпливо оцінюють пересічні громадяни.

Тому в Україні науковий і практичний інтерес до вивчення, розробки і впровадження загальнонаціональної і корпоративних морально-етичних систем набув поширення майже з перших років незалежності держави. Військові, які стоять на сторожі безпеки країни, здійснюють аналогічні спроби у цьому напрямі. Відповідно до Рекомендації 1713 (2005 р.) Парламентської Асамблеї Ради Європи й рішення Ради національної безпеки і оборони України, українські фахівці, залучивши, щоправда, іноземних експертів, розробили Кодекс розвідувальної етики [182]. Подібну роботу провели податківці, які розробили Кодекс професійної етики працівника органу Державної податкової служби України, що визначає правила (норми) етичної поведінки працівника органу державної податкової служби. Вимоги Кодексу спрямовані на забезпечення збору законодавчо встановлених податків за умови сприяння громадянам у добровільному дотриманні ними податкового законодавства,

посилення справедливості й ефективності діяльності органів державної податкової служби [103].

Такий інтерес був викликаний низкою чинників, які вплинули на процес формування і загальнодержавної, і суспільної, і професійної моралі (ОВС, зокрема).

По-перше, розпад старої системи управління держави й моральних і духовних цінностей спричинив ситуацію втрати значною частиною населення моральних орієнтирів, духовної опори; поділу людей і за географічним, і за етичним принципами; байдужості, індивідуалізації поведінки особистості в побуті і професійній діяльності; втрати неформального соціального контролю за поведінкою особистості.

По-друге, поступово на принципах демократизації й гуманізму почала формуватися нова вертикаль державного управління, яка стабілізується і зміцнюється. Проте повної стабільності ані в структурі органів державної влади загалом, ані в кадровому складі правоохоронних органів зокрема досягнуто не було.

Нині доволі часто зазнає змін система центральних органів влади – міністерств, відомств. Вони скорочуються, об'єднуються, реорганізуються, згодом знову поновлюються, відроджуються. Це стосується і системи суспільних морально-етичних цінностей, які формуються, трансформуються, але ще не досягають необхідної системності та єдності.

По-третє, у процесі напрацювання й формування нової законодавчої бази простежується неузгодженість, а подекуди і пряма суперечливість аналогічних норм законних і підзаконних актів, що, своєю чергою, призводить і до суперечливості окремих норм суспільної моралі.

Водночас процес формування морально-етичних цінностей ускладнюють кризові явища, які періодично виникають в економічному житті країни.

Науковим проблемам морально-етичних стандартів діяльності ОВС України присвячені дослідження таких науковців: Ю. Власова [41], О. Горової [54], Д. Карпілянського [92], К. Рудого [195] та ін.

Першою спробою кодифікації морально-етичних норм і стандартів діяльності працівників ОВС і забезпечення їх практичної реалізації стало укладення Кодексу честі працівника органів внутрішніх справ, затвердженого наказом МВС України від 11 січня 1996 р. № 18. Відповідно до цього наказу керівникам територіальних і транспортних управлінь і структурних підрозділів МВС України доручалося забезпечити доведення вимог Кодексу до кожного працівника, щоб серед особового складу панувала дисципліна і законність [178].

Кодекс складається із семи положень, які викладено у формі вимог до працівника; акцентовано увагу на особистій відповідальності кожного працівника за стан справ у боротьбі зі злочинністю, на патріотизмі й відданості справі розвитку незалежної України, на уважному й неупередженому ставленні до громадян, на етичних аспектах взаємин із колегами, на непримиренності до аморальних проявів тощо.

Цінність цього документа полягає насамперед у тому, що він загострив увагу ОВС на морально-етичних аспектах службової діяльності, вказав їх головні орієнтири. Водночас Кодекс не зміг забезпечити повноту і всебічність системи етичних стандартів діяльності правоохоронних органів, подекуди йому забракло системності й послідовності.

Наступним кроком у розробці й упровадженні етичних стандартів стало створення Етичного кодексу працівника органів внутрішніх справ, який був схвалений рішенням колегії МВС України від 5 жовтня 2000 р. № 7км/8 [72]. Його розробка співпадає за часом із роботою зі створення Європейського кодексу поліцейської етики. Згідно з положеннями Етичного кодексу працівники міліції, наприклад, беруть на себе такі зобов'язання:

– беззаперечно й неухильно поважати та захищати права і свободи людини та громадянина, особисто відповідаючи перед державою і суспільством за життя і безпеку людей у ситуаціях, що потребують втручання правоохоронців;

– виховувати в собі почуття гордості за свою країну, її народ, його історію та культуру, поважати державну символіку, підпорядковувати свою професійну діяльність інтересам розбудови незалежної України, утверджувати принципи законності, справедливості й гуманізму;

– у своїй роботі неухильно керуватися законодавством України, виконувати норми Дисциплінарного статуту;

– під час виконання своїх функціональних обов'язків ставитися до громадян справедливо, уважно, доброзичливо, неупереджено, з почуттям поваги до їх людської гідності, не допускаючи при цьому жодних проявів дискримінації на ґрунті статі, раси, віку, мови, релігії, національності, громадянства, соціального походження, освіти, матеріального стану, політичних та інших переконань;

– не допускати проявів жорстокого або принизливого ставлення до людей, поважати їх природне право на життя, законні права на свободу думки, совісті, самовираження, збереження здоров'я, мирного зібрання, володіння майном тощо. Використовувати силу тільки як крайній захід для досягнення законної мети;

– повсякчас бути готовими до надання людям допомоги й захисту в межах службових повноважень і відповідно до загальнолюдських морально-етичних позицій. При цьому важливо враховувати особливості й потреби різних груп населення;

– у службових і позаслужбових стосунках із людьми, в особистій поведінці бути зразком чесності, чемності, тактовності, зовнішньої охайності і внутрішньої дисциплінованості, культури спілкування, зокрема мовної;

– виявляти стійкість, принциповість, непримиренність у боротьбі зі злочинністю, мужність і сміливість, високу фізичну, волюву й інтелектуальну готовність до дій у складних, нестандартних ситуаціях;

– критично ставитися до власних професійних якостей і поведінки; постійно самовдосконалюватися, підвищувати свій професійний і загальнокультурний рівень;

– утверджувати й відстоювати честь і гідність правоохоронця як посадової особи, уповноваженої державою і народом України захищати законні права й інтереси громадян; усіляко сприяти підвищенню авторитету органів внутрішніх справ серед населення;

– у разі недотримання взятих зобов'язань бути готовими відповідати, як це передбачено законодавством України, іншими чинними нормативними актами, що регламентують діяльність органів внутрішніх справ.

Проголосивши етичні принципи діяльності працівників ОВС, Кодекс став, зокрема, концепцією для подальшого впровадження морально-етичних стандартів у правоохоронну діяльність органів і підрозділів.

Під час підготовки Етичного кодексу автори опрацювали та взяли до уваги принципи, сформульовані в Кодексі Організації Об'єднаних Націй щодо поведінки посадових осіб правоохоронних органів і резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо проекту Європейського кодексу поліцейської етики, та основи етичних норм працівників міліції-поліції держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав.

Сягнувши більш високого рівня узагальнення, цей документ фактично є концепцією, оскільки кодекс має бути більш деталізований і конкретизований, а також закріплений нормативно – законом.

Отже, нагальною потребою в підготовці Етичного кодексу є здійснення докладних наукових досліджень у сфері морально-етичної стандартизації діяльності органів і підрозділів внутрішніх справ України, не залишивши поза увагою міліцейські і військові структурні підрозділи МВС. Це, своєю чергою, дасть змогу впровадити у практичну діяльність такі дослідження у вигляді повноцінного Кодексу професійної етики органів внутрішніх справ України.

Актуальним стає підвищення рівня правової культури працівників правоохоронних органів, особливості діяльності яких визначають специфічні риси їх правової культури. Правова культура цієї категорії посадових осіб відрізняється від правової культури інших громадян і посадових осіб здебільшого її якісним змістом. Для неї характерні більш повні і глибокі правові знання, вміння правильно застосовувати їх на практиці [144].

Загалом правова культура відображає юридичну дійсність і регулює поведінку будь-якої особи у сфері права. Структурними елементами правової культури є такі компоненти юридичної дійсності в їх особливому ракурсі еталонів поведінки: право, правосвідомість, правові відносини, законність і правопорядок, правомірна діяльність суб'єктів.

Регулятивний потенціал впливу правової культури на впорядкування суспільних відносин реалізується через два основні складники. Перший – це

регулятивний потенціал власне права як основи правової культури та пов'язаних із ним явищ: правової діяльності, правовідносин, режиму законності та правопорядку. Другий – регулятивний потенціал правової свідомості. І саме цей компонент ефективного впливу правової культури, на наш погляд, нині має стати об'єктом особливої уваги держави, тому що для реалізації прав, свобод і обов'язків громадянина недостатньо тільки їх законодавчого закріплення. Саме реалізація прав, свобод та обов'язків громадян, і тим паче ступінь їх активності під час реалізації, значною мірою залежать від того, наскільки правильно їх усвідомлює та оцінює особа [232].

Ставлення до юридичної дійсності охоплює не тільки пізнання явищ правового порядку, а й свідомість, усвідомлення прав, свобод, обов'язку, а через них – права як особливого соціального інституту, галузей права, конкретних правових ситуацій.

Саме собою усвідомлення особистістю своїх прав і свобод, обов'язків і відповідальності ще не формує ставлення до правового життя суспільства. Усвідомлення прав і свобод, обов'язків, відповідальності, а через них інших явищ правової дійсності пов'язане з їх оцінкою. Оціночний компонент – важливий аспект правової культури.

Ставлення до правового життя значною мірою залежить від оцінки особистістю прав, свобод, обов'язків, що передбачає зіставлення правових норм із власними потребами особистості, інтересами, мотивами, метою і соціальною установкою. Згідно з цими потребами та інтересами, особистість свідомо узгоджує свою поведінку з визначеним у праві зразком чи здійснює зовнішньо правомірні дії внутрішньо немотивовані, або взагалі ухиляється від варіанту поведінки, що пропонується правовою нормою.

Позитивна оцінка правомірної поведінки, запропонованої в нормі, лежить в основі правомірних учинків. Саме внутрішня оцінка в підсумку визначає характер поведінки особистості у сфері права.

Водночас оцінку можна зрозуміти ширше – як етап відображення правової організації суспільства. Це означає формування такого ставлення до неї, яке

основане на повазі до правових приписів, впевненості у справедливості права й необхідності виконання його вимог, критичності щодо права. Якщо правова культура суспільства визначається наявністю законодавчо закріпленої та гарантованої системи прав, свобод і обов'язків його членів, то про правову культуру особистості свідчить насамперед те, як особистість усвідомлює, оцінює, здійснює права і виконує обов'язки в повсякденному житті.

Для забезпечення реалізації прав громадян, їх охорони і захисту велике значення має правова культура працівників ОВС, адже саме ці органи гарантують безпосередню суспільну безпеку і суспільний порядок у державі, охорону прав, свобод і законних інтересів громадян. Виконуючи ці функції, ОВС створюють необхідні умови для реалізації прав особистості, її свобод та обов'язків.

Правову культуру працівників ОВС не можна відокремити від глибокої поваги до особистості, її прав, свобод, честі та гідності, визнання яких є одним із найважливіших компонентів правової культури.

Повага до людської гідності не повинна обмежуватися лише її захистом, вона має означати також утвердження і розвиток гідності особистості.

Визнання реальної цінності особистості, поваги до людини, її прав та інтересів визначають активну громадянську позицію, виявляють високу зацікавленість, активність та ініціативу. Ці вимоги, які виражають загальнолюдські принципи гуманізму і справедливості, повинні характеризувати правову культуру працівників ОВС, пронизувати їх повсякденну практичну діяльність.

Із діяльністю ОВС пов'язане формування в суспільстві непримиренності до порушення норм права. Саме на цій основі відбувається підвищення в суспільній думці громадян оцінки якості роботи ОВС, створення в суспільстві психологічного клімату особистої зацікавленості кожного у зміцненні законності і правопорядку.

Невід'ємною ознакою правової культури працівників ОВС є повага до права і законності. Право як регулятор суспільних відносин виконує свої функції насамперед у процесі дотримання, використання і застосування норм права у суспільній практиці, тому законність існує, допоки існує право, є правовим режимом суспільних відносин [217].

У контексті про правову культуру працівників ОВС потрібно звернути увагу на один важливий аспект цієї проблеми, пов'язаний безпосередньо з їх особистими характеристиками.

Щоб правильно розмірковувати про правову культуру працівників ОВС, важливо враховувати їх освіту, юридичний досвід і професійну кваліфікацію.

Професійна кваліфікація – один із найважливіших критеріїв правової культури особистості працівника ОВС, який передбачає:

1) досконале знання чинного законодавства як необхідну умову дотримання законності, правильного використання прав і виконання обов'язків працівниками цих органів, гарантію здійснення прав і свобод громадян;

2) повагу до правових вимог, внутрішнє усвідомлення, впевненість у правильності та необхідності правових приписів;

3) звичне (буденне) ставлення до дотримання закону, коли працівник ОВС не замислюється щоразу над тим, чи потрібно виконувати вимоги закону. Він сприймає ці вимоги як належне, оскільки формальна необхідність виконувати закон перейшла в його внутрішню потребу.

Ці специфічні ознаки правової культури мають бути характерними для діяльності всіх працівників ОВС, які покликані забезпечувати права і свободи громадян. Відтак, особливого значення набуває поважне ставлення до прав і свобод громадян та дотримання законності працівниками ОВС.

Основними методами у роботі ОВС, як і в інших органах державного управління, є переконання та примус, спрямовані на забезпечення встановленої законом поведінки тих чи інших громадян та інших осіб в управлінні внутрішніми справами держави.

На наш погляд, за сучасних умов слід віддавати перевагу саме переконанню, оскільки висока правова культура громадян та їх внутрішнє переконання щодо дотримання норм права є запорукою забезпечення законності і правопорядку в суспільстві. І саме ефективне здійснення функції переконання потребує високого рівня правової культури працівників ОВС.

Переконання як метод діяльності ОВС полягає у впливі на волю та свідомість людей, щоби спонукати їх до правомірної поведінки, відмови від протиправних дій, у суворому дотриманні нормативних актів, що регулюють суспільні відносини у кримінально-правовій та адміністративно-правовій сферах.

Цей вплив може проявлятися в моральному, правовому вихованні, проведенні організаційно-масової роботи, заохоченні тощо. Першочерговим завданням цього методу є підвищення загальної правової культури людей та, відповідно, надання необхідних юридичних знань, формування правильних установок на належне здійснення тих чи інших суб'єктивних прав. Громадянам роз'яснюють ефективність поведінки відповідно до чинних законів, принципи законного самозахисту, характер відповідальності за вчинення злочину.

Прикладом цього можуть бути різноманітні заходи Державтоінспекції, що спрямовані на засвоєння й дотримання водіями і пішоходами своїх прав та обов'язків; роз'яснювальна робота підрозділів позавідомчої охорони, орієнтована на використання громадянами її можливостей щодо захисту прав власності; пропаганда пожежної безпеки [81].

Неабияку роль відіграє і встановлення контактів із особами, схильними до вчинення правопорушень. Такій роботі тепер відводиться особливе місце, оскільки очевидною стала неможливість подолати всі кримінальні прояви лише силовими методами.

Ідеологічний і психологічний вплив здійснюють ОВС на загальносоціальному (населення загалом), груповому («важкі підлітки») й індивідуальному (конкретні особи) рівні. Заходи примусу в цьому разі мають на меті сформувати в цієї категорії осіб погляди, що відповідають вимогам правомірної поведінки.

Результативним у цьому є безпосереднє звернення ОВС до громадян у процесі запобігання і розкриття злочину; опублікування довідкових матеріалів та інших напрацювань із питань самозахисту громадян від різноманітних посягань [205].

Важливе значення у системі заходів несилового впливу на людину має відкритий діалог працівників міліції та інших служб із населенням. Максимальна

інформованість людей про стан правопорядку в Україні, робота ОВС сприяють визначенню правильних орієнтирів у правоохоронній діяльності, розумінню необхідності державних витрат на боротьбу зі злочинністю.

Набувають поширення зустрічі керівників ОВС із представниками ЗМІ, виступи у пресі та на телебаченні. Позитивну роль відіграє опублікування у пресі відповідних статистичних даних і подібних матеріалів, звітів про оперативно-службову діяльність ОВС.

Застосування заходів примусу в демократичному суспільстві стає необхідним тільки за умови повної невідомості виховних і запобіжних заходів.

Якісне, ефективне виконання міліцією завдань щодо забезпечення конституційних прав і свобод громадян частково залежить від добре налагодженого правового регулювання цією діяльністю за допомогою законів та інших нормативно-правових актів. Безумовно, досі є відкритим питання щодо вдосконалення нормативно-правової бази, яка регулює діяльність міліції у сфері забезпечення конституційних прав і свобод людини відповідно до норм міжнародно-правових актів із цього питання [234].

Права та свободи особи постійно розширюються і розвиваються. Це об'єктивна закономірність прогресу демократичного суспільства. Змінюється не тільки обсяг і характер прав, а й внутрішній зміст, матеріальні умови та юридичні засоби їх забезпечення.

Діяльність міліції, спрямована на охорону, захист і забезпечення конституційних прав і свобод громадян, виявляє не тільки гуманізм, демократизм їхньої роботи, а й водночас відшукує резерви для її поліпшення й удосконалення.

Розвиток усіх суспільних процесів сучасного світу привертає дедалі більше уваги до проблем прав людини. Незаперечним є той факт, що забезпечення політичних, економічних, соціальних та інших прав людини – необхідна умова існування належного всестороннього життя суспільства. Саме забезпечення прав людини – кінцева мета і головний результат функціонування держави, яка орієнтується на демократичні правові цінності. Піклування про захист прав

людини виходить за межі окремих національних правових систем і має універсальний характер. Пріоритет прав людини щодо держави є первинною, визначальною, системоутворювальною ознакою правової, демократичної держави, з якою пов'язані всі інші ознаки, спрямовані на забезпечення свобод та прав людини.

Відколи Україна здобула незалежність, у країні розпочалися демократичні перетворення, спрямовані на формування громадянського суспільства і розбудову правової держави, в якій людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Отже, права і свободи та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави та всіх її органів, зокрема й органів внутрішніх справ.

Діяльність міліції щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина має свої особливості, що зумовлено її повноваженнями, а саме: діяльність міліції має бути гуманною, неупередженою і чітко відповідати законові; компетенція міліції щодо забезпечення реалізації загальнолюдських стандартів прав людини визначається у різних сферах, зокрема під час охорони громадського порядку, гарантування суспільної безпеки, проведення дізнання, виконання судових вироків і постанов тощо [203].

За цих умов одним із визначальних чинників стає підвищення рівня правової культури працівників правоохоронних органів, особливості діяльності яких визначають специфічні ознаки їх правової культури. Правова культура цієї категорії посадових осіб відрізняється від правової культури інших громадян і посадових осіб здебільшого її якісним змістом. Для неї характерні більш повні і глибокі правові знання, вміння правильно застосовувати їх на практиці [144].

Правова держава ніколи не обмежується юридичною фіксацією прав громадян. Проголошуючи права і свободи особи, держава повинна гарантувати їх реалізацію. Тому, як зазначає О. Лукашова, закріплення того чи іншого суб'єктивного права в законодавстві повинно означати реальну можливість індивіда вільно користуватися тим чи іншим благом, чинити конкретні дії в межах

і в порядку, зазначених у законі [174, с. 95]. Відтак, відповідні державні органи й інші владні суб'єкти у своїй діяльності мають реалізувати положення Основного закону. Тож, постає логічне запитання: які ж органи насамперед мають гарантувати захист конституційних прав та свобод людини і громадянина. В. Ключков вказує, що одним із головних органів у системі державної влади щодо гарантованого забезпечення прав і свобод громадян є Верховна Рада, оскільки вона створює закони, обов'язкові для виконання. Також від імені держави виступають органи прокуратури, діяльність якої спрямована на утвердження верховенства закону, зміцнення правопорядку, а основним її завданням є охорона та захист прав і свобод людини та громадянина від неправомірних зазіхань. Важливу функцію щодо забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина покладено на органи внутрішніх справ. Вони повинні виконувати свої повноваження неупереджено, захищати права та свободи громадян згідно з чинним законодавством [100, с. 23].

Вважаємо, що наведений перелік доцільно розширити. Держава створює низку органів, покликаних не тільки захищати, а й сприяти реалізації прав людини. До системи таких органів та установ належать судові й адміністративні органи, парламентські структури, інститут омбудсмана (уповноваженого з прав людини) тощо. Безперечно, що відповідно до Конституції України очолює систему органів із забезпечення прав і свобод людини Президент України, який є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав і свобод людини та громадянина [109].

Складовою єдиної системи державних органів є система правоохоронних органів, що також забезпечує права і свободи людини. Особливе місце серед них відведено органам внутрішніх справ. Отже, органи внутрішніх справ посідають одне з важливих місць у системі державних органів, метою діяльності яких є не тільки захист прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, а й активне сприяння здійсненню принципів справедливості, законності та реальності в реалізації громадянами своїх прав і свобод.

Висновки до розділу 3

Нормативні принципи діяльності ОВС – це сукупність принципів, за допомогою яких закладаються правові основи, вихідні пункти організації та здійснення службової діяльності та які завдяки своєму нормативному закріпленню набувають ознак загальнообов'язковості. Виділення їх в окрему групу є досить умовним, оскільки саме розмежування принципів права за способами походження є також умовним.

Професійна діяльність ОВС – це складна, внутрішньодиференційована сукупність багатьох складових її компонентів (суб'єктів і учасників, цілей і результатів, дій і операцій, засобів і способів їх здійснення), які не лише функціонально взаємодіють, а й органічно поєднані між собою за допомогою розгалуженої мережі генетичних і структурних, горизонтальних і вертикальних, координаційних і субординаційних, просторових, управлінських та інших зв'язків і відносин.

Юридичну діяльність слід розуміти як один із видів соціальної діяльності, який здійснюють суб'єкти права, використовуючи правові засоби, з метою одержання правового результату, внаслідок чого створюється право, воно розвивається і матеріалізується в процесі функціонування суспільних відносин.

Діяльність органів внутрішніх справ – це різновид юридичної діяльності, яку здійснюють у сфері права працівники ОВС на професійній основі з метою одержання правового результату, задоволення законних потреб та інтересів соціальних суб'єктів відповідно до вимог права.

Професійна етика в діяльності ОВС – це обов'язкова передумова формування і закріплення авторитету юридичного корпусу. Службові відносини працівника ОВС з будь-якими верствами населення, зокрема й правопорушників і злочинців, повинні завжди мати етичний характер на основі вимог норм права, справедливості й толерантності.

Правова культура працівника ОВС – це система професійно-правових знань, умінь і навиків, що характеризують високий ступінь правового розвитку особи та

її впливу на правову культуру суспільства завдяки практичній правоохоронній діяльності і тільки відповідно до закону.

В узагальненому вигляді моральні вимоги до правоохоронця охоплюють: ставлення до людини як до найвищої цінності; повагу та захист прав, свобод і людської гідності відповідно до міжнародних та вітчизняних правових норм і загальнолюдських принципів моралі; глибоке розуміння соціальної значущості своєї ролі в суспільстві, відповідальності перед державою, бо саме від правоохоронних органів більшою мірою залежать громадська безпека, охорона життя, здоров'я, правова захищеність людей; розумне та гуманне використання прав, наданих законом правоохоронцеві відповідно до принципів соціальної справедливості, громадянського, службового та морального обов'язку; принциповість, мужність, безкомпромісність, самовідданість у боротьбі зі злочинністю, об'єктивність та неупередженість у прийнятті рішень; бездоганність особистої поведінки на службі та в побуті, чесність, непідкупність, турботу про професійну честь, суспільну репутацію правоохоронця; свідому дисципліну, ретельність та ініціативу, професійну солідарність, взаємодопомогу, підтримку, сміливість і морально-психологічну готовність до дій у складних ситуаціях, здатність до розумного ризику в екстремальних умовах; постійне вдосконалення професійної майстерності, знань у галузі службової етики, етикету, такту, підвищення загальної культури, розширення інтелектуального світогляду, творче освоєння необхідного у професійній діяльності вітчизняного й зарубіжного досвіду.

На основі проведених досліджень вважаємо за необхідне визначити шляхи формування професійно компетентного працівника органів та підрозділів системи МВС України: конкурсний відбір кандидатів для професійної підготовки (навчання) і кандидатів для заміщення конкретних посад у системі органів внутрішніх справ; періодична атестація працівників органів внутрішніх справ; створення банку кваліфікаційних оцінок претендентів на більш високі посади в органах та підрозділах системи МВС України; створення системи позитивної мотивації для високопрофесійного і добросовісного проходження державної

служби в органах внутрішніх справ; регулярне проведення досліджень щодо оцінювання професійного рівня і характеру мотивації працівників органів внутрішніх справ; широке використання зарубіжного досвіду у професійній підготовці правоохоронців.

Під професійною усталеністю працівника органів внутрішніх справ розуміємо синтез властивостей і якостей його особистості, що дає змогу впевнено, самостійно, без емоційного напруження виконувати свою професійну діяльність у різних, іноді непередбачуваних умовах упродовж усієї професійної діяльності з мінімальними помилками. Професійна усталеність у міліцейській діяльності передбачає насамперед здатність працівника ОВС не відхилятися від своїх особистісних установок, поглядів і переконань під час різноманітних впливів у процесі цієї діяльності.

Моральна культура – це один із аспектів загальної культури, її складовий елемент, який свідчить про рівень духовного розвитку особи, ступінь готовності до цивілізованого співіснування.

Серед функцій моральної культури працівника ОВС можна виділити такі: вироблення поваги до позитивного права, створення механізму правомірної поведінки, формування ступеня усвідомлення своїх помилок і шляхів їх виправлення, віддача всіх сил, здібностей, таланту, енергії для забезпечення правопорядку, зосередження зусиль на реалізації власних прогресивних поглядів тощо.

ВИСНОВКИ

У дисертації відображено теоретико-правовий вимір інтерпретації справедливості в діяльності органів внутрішніх справ як різновиду юридичної практики. Результати дослідження підтверджують актуальність теми і важливість вирішення поставлених задач. До найбільш загальних і вагомих положень дисертаційної роботи належать такі:

1. Стан дослідження ідеї справедливості в теоретико-правовій системі знань дозволяє стверджувати неоднозначність, багатоплановість, комплексність і оціночний характер категорії справедливості. Це дає підстави досліджувати її на кожному новому історичному етапі з урахуванням змін у суспільних відносинах, зміщення значення основних правових цінностей, розвитку методології юридичної науки. Важливе значення феномена справедливості для правової реальності підкреслює потребу побудови цілісної наукової концепції правової справедливості, розширення знань і розвитку правового дискурсу у цій сфері.

2. Зміст поняття «справедливість» розкривається через сприйняття її як одного із головних соціальних критеріїв, за яким прогресивне людство розмежовує гуманні демократичні та антигуманні погляди і теорії. Це зумовлено тим, що справедливість можна розглядати як одну з головних загальнолюдських цінностей, ідеал, мету суспільного розвитку – принцип належної організації громадського життя, важливу умову його стабільності, позитивну засаду взаємовідносин між людьми.

3. Аналіз наявних у юридичній літературі підходів до форм справедливості (моральна, правова, юридична) дає підстави стверджувати, що це радше види, а не форми справедливості. Цей перелік запропоновано доповнити релігійною, економічною, психологічною, історичною, політичною, міжнародною справедливістю.

Що стосується форм справедливості, то, будучи закріпленою у чинному законодавстві, вона відображається у трьох основних проявах: правосвідомості, правових нормах, правовідносинах. Відповідність права ідеалам справедливості

означає, що право з достатньою повнотою втілює основні права, свободи і законні інтереси людини, визнані у світовому співтоваристві.

Уваги науковців заслуговують особливі види справедливості (абсолютна та відносна). Абсолютна справедливість – це сталий морально-правовий порядок, не зумовлений жодними чинниками. Така справедливість утілюється в законах природних, безумовних, неписаних – це сфера морального закону. Суспільство може досягти її лише через добропорядність – рівновагу особистої свободи та блага суспільства. Відносна справедливість виражається в законах державних, писаних. Натомість лише природна справедливість постійна, позачасова, незмінна. З її втіленням у національному і загальнолюдському правовому стандартах пов'язаний прогрес суспільства, пошуки варіантів подальшого вдосконалення суспільного і державного розвитку.

4. Закріплюючи свободу і рівність як прояви справедливості, право набуває глибокого значення, стає цінністю для окремої людини, конкретної групи та суспільства загалом, відкриває особі доступ до благ і виступає дієвим засобом її соціальної захищеності. Навіть найгуманніші, демократичні та справедливі закони не змінять суспільство, якщо люди не житимуть за цими законами. Натомість виконання законів можливе тільки в тому випадку, коли, по-перше, народ активно залучений до процесу законотворчості і, по-друге, коли закони здебільшого захищають інтереси всіх членів суспільства, а не окремих його представників, тобто коли вони максимально справедливі. Що ж стосується працівників органів внутрішніх справ, то вони не лише повинні дотримуватись чинних законів, а й захищати їх, а це, зі свого боку, вимагає реалізації почуття справедливості під час виконання ними своїх повсякденних обов'язків.

У результаті аналізу існуючих у теорії держави і права концепцій справедливості з'ясовано, що проблема справедливості поступово переходить із теоретичної площини у практичну, соціально-політичну. Перехід до ринкових відносин і демократичного способу життя відкрив перед суспільством нові перспективи у визначенні змісту загальносоціальної справедливості та шляхів її досягнення. Особливої актуальності набула проблема переосмислення ідеї

справедливості щодо демократизації та гуманізації змісту останньої, розширення її дії у сфері захисту соціально-економічних прав українських громадян.

5. Із теоретико-правової позиції справедливість слід розглядати як важливий для збереження і розвитку суспільства ціннісно-етичний орієнтир, критерій оцінювання політичних і державно-правових явищ, який покликаний слугувати загальному благу та окремій людині, вирішенню правових суперечностей, будучи безстороннім, істинним, правильним, який обґрунтовує правове реагування на ту чи іншу діяльність, передбачає рівність перед законом і судом, рівноправ'я, відповідність між метою законодавця і засобами її досягнення, які він вибрав.

6. Усі форми діяльності ОВС щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина переплітаються між собою і не можуть існувати відокремлено одна від одної в межах юридичної практики, а тому діяльність ОВС не повинна обмежуватись боротьбою з правопорушеннями. Вона має існувати не проти громадян, а для громадян, удосконалювати систему послуг населенню з огляду на своє соціальне значення. Діяльності органів внутрішніх справ як особливому сегменту юридичної практики має бути внутрішньо притаманна ідея справедливості. Працівники ОВС повинні бути відкритими для громадян, урахувати у своїй повсякденній роботі їхні приватні права, в усьому дотримуватися принципу справедливості.

З позиції гуманізму і демократії справедливість є найважливішим критерієм оцінки державно-правових явищ. При цьому обов'язково йдеться про її оцінку із загальнолюдських позицій. У громадянському суспільстві ставлення держави до особи є тим критерієм, за яким із позиції моралі та справедливості перевіряється суть держави, усіх її структур, зокрема правоохоронних. Саме відповідно до цього критерію особа оцінює такі явища, як корупція, зловживання депутатським імунітетом, порушення норм чинного законодавства, ігнорування принципу законності, що загострює відчуття справедливості як іманентної соціальної характеристики діяльності ОВС.

7. Соціальна справедливість, що відповідає потребам демократичного суспільства, європейським стандартам, правам людини та громадянина, – це

зумовлена природним правом загальнолюдська цінність, яка становить захищені правом, соціальною, правовою державою і всім демократичним ладом рівні можливості доступу кожної людини до соціальних благ та інших життєвих цінностей, а також їх розподіл і законне використання з урахуванням збереження гідності людини, можливостей держави та власного внеску в суспільне благо.

Створення реального громадянського суспільства передбачає втілення в систему суспільних відносин соціальної справедливості як універсального принципу юридичної діяльності зокрема і соціальної організації держави загалом на гуманістичних засадах. Відповідно закріплення соціальної справедливості у профільних (спеціальних) нормативно-правових актах дає змогу ефективно регулювати правовідносини, зокрема через дієвість органів внутрішніх справ.

8. Для існування і розвитку демократичного суспільства велике значення має проблема професіоналізму та умов, які його забезпечують. Особливо це стосується діяльності працівників правоохоронних органів, зокрема органів внутрішніх справ. Адже правоохоронці повинні не лише стояти на варті закону, але й, маючи великі владні повноваження, не допускати порушень законності, протидіяти впливу агресивно налаштованих осіб на соціальне середовище, діяти справедливо й неупереджено.

Тому необхідно визначити шляхи формування професійно компетентного працівника органів і підрозділів системи МВС України: конкурсний відбір кандидатів для професійної підготовки (навчання) і кандидатів для заміщення конкретних посад у системі органів внутрішніх справ; періодична атестація працівників органів внутрішніх справ; створення банку кваліфікаційних оцінок претендентів на вищі посади в органах та підрозділах внутрішніх справ; створення системи позитивної мотивації для високопрофесійного і добросовісного проходження державної служби в ОВС; регулярне здійснення досліджень щодо оцінювання професійного рівня і характеру мотивації працівників органів внутрішніх справ; широке використання зарубіжного досвіду у професійній підготовці правоохоронців.

Моральна культура – це один із аспектів загальної культури, її елемент, який свідчить про рівень духовного розвитку особи, ступінь готовності до цивілізованого співіснування. Серед функцій моральної культури працівника ОВС можна виокремити такі: виховання поваги до позитивного права, створення механізму правомірної поведінки, здатність до усвідомлення своїх помилок і пошук шляхів їх виправлення, докладання всіх сил, здібностей, таланту, енергії для забезпечення правопорядку, зосередження зусиль на реалізації прогресивних державних підходів тощо. Працівник ОВС, як і будь-яка особа, з огляду на важливість усвідомлення справедливості, формулює для себе моральні обов'язки, виробляє спроможність здійснювати моральний самоконтроль, – ідеться про формування совісті як складової частини правосвідомості. Людина, керуючись совістю, оцінює свої вчинки від свого імені.

Справедливість у діяльності ОВС можна розглядати як етично обґрунтований, розумний, правильний критерій порівняння вчинків людей, адже не може бути справедливою людина, яка, хоча й декларує справедливі оцінки, не реалізує їх у своїй повсякденній практичній діяльності. Справедливий працівник ОВС повинен і справедливо оцінювати, і справедливо діяти відповідно до висловлених оцінок. Тільки в такій ситуації справедливість є відплатою кожному відповідно до вчинених дій.

Для забезпечення реалізації прав громадян, їх охорони і захисту велике значення має також правова культура працівників ОВС, адже саме ці органи гарантують безпосередню суспільну безпеку і суспільний порядок у державі, охорону прав, свобод і законних інтересів громадян. Виконуючи ці функції, ОВС створюють необхідні умови для реалізації прав особистості, її свобод та обов'язків. Правову культуру працівників ОВС не можна відокремити від глибокої поваги до особистості, її прав, свобод, честі та гідності, тому що їх визнання є одним із найважливіших компонентів правової культури.

9. Ідея справедливості в діяльності органів внутрішніх справ – це не лише результат теоретичної рефлексії (хоча її значення не варто недооцінювати, оскільки значною мірою вона є пошуком відповіді на реальні проблеми часу), а

й соціальних практик влади, міжособистісних відносин, покарання, іншими словами – світу практичних дій, у контексті яких ідея справедливості постає як регулятивна норма. Невипадково еволюція уявлень про справедливість найбільше пов'язана зі змінами, що відбувались у політичних, економічних, правових і релігійних сферах різних суспільств, і саме тому важливо знати ті соціально-економічні та політичні умови, які супроводжували концептуалізацію «справедливості» загалом і теоретико-правові детермінанти сучасного розуміння справедливості в діяльності органів внутрішніх справ зокрема. Іншими словами, доцільно знати не тільки і не стільки історію послідовного раціонального з'ясування концепту справедливості, скільки те, як разом зі змінами уявлень про це поняття змінювались і соціальні практики, що ним визначались. Одним із середовищ реалізації принципу справедливості є власне сфера функціонування органів внутрішніх справ.

Сучасне теоретико-правове розуміння поняття «справедливість у діяльності органів внутрішніх справ» відтворює новий ідеологічний і ціннісно-нормативний зміст суспільних відносин із переорієнтацією принципу справедливості з розподілу матеріальних благ на пріоритет прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авер'янов В. Чи забезпечить вітчизняне адміністративне судочинство верховенство права / В. Авер'янов, О. Лук'янець, Ю. Педько // Віче. – 2006. – № 7/8. – С. 35–39.
2. Августин А. О граде Божьем: творения блаженного Августина епископа Иппонийского / Аврелий Августин. – К., 1982. – Кн. XIV, гл. IV, XXVIII.
3. Алексеев С. С. Проблемы теории права : курс лекций : в 2 т. / С. С. Алексеев. – Свердловск, 1971. – Т. 1. – 396 с.
4. Алексеев С. С. Русский народ и государство / С. С. Алексеев. – М., 1998. – 640 с.
5. Алексеев С. С. Профессия – прокурор (Введение в юридическую специальность) / С. С. Алексеев, В. Б. Ястребов. – М. : Юрист, 1998. – 144 с.
6. Алексеев С. С. Право. Азбука. Теория. Философия : опыт комплексного исследования / Сергей Сергеевич Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 710 с.
7. Алексеев С. С. Восхождение к праву : поиски и решения / Сергей Сергеевич Алексеев. – М. : НОРМА, 2002. – 602 с.
8. Амосов Н. М. Природа человека / Николай Михайлович Амосов. – К. : Наук. думка, 1983. – 224 с.
9. Андросюк В. Г. Юридична психологія / В. Г. Андросюк, Я. Ю. Казміренко та ін. – К. : КНТ, 2007. – 360 с.
10. Антологія української юридичної думки : в 6 т. / Ю. С. Шемшученко (заг. ред.), В. Д. Бабкін (упоряд.), І. Б. Усенко (відп. ред.) ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К. : Юрид. кн., 2002. – Т. 1 : Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. – 568 с.
11. Аристотель. Евдемова этика / Аристотель ; [пер. Т. А. Миллер]. – М. : ИФ РАН, 2005. – 448 с.
12. Аристотель. Этика / Аристотель ; [пер. с гр.] ; с прилож. «Очерки истории греческой этики до Аристотеля» / Эрнест Леопольдович Радлов. – СПб., 1908. – 208 с.

13. Арон Р. Эссе о свободах : «универсальной и единственной формулы свободы не существует» / Р. Арон // Политические исследования (Полис). – 1996. – № 1. – С. 128–137.
14. Афанасьева О.В. Этика и психология профессиональной деятельности юриста : учеб. пособие для студ. сред. проф. учеб. заведений / О.В. Афанасьева, А.В. Пищелко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Изд. центр «Академия», 2004. – 224 с.
15. Бадж Э. А. У. Египетская книга мертвых / Э. А. Уоллис Бадж. – СПб. : Азбука-классика, 2008. – 528 с.
16. Бакуменко В. П. Особенности отражения деятельности сотрудников органов внутренних дел в профессиональной этике / В. П. Бакуменко, С. А. Бублик // Милицейская этика и проблемы нравственного воспитания сотрудников органов внутренних дел. – К., 1991. – С. 84–90.
17. Бандурка О. М. Управління в органах внутрішніх справ України : підручник / Олександр Маркович Бандурка. – Х. : Ун-т внутр. справ, 1998. – 480 с.
18. Бандурка О. М. Партнерські взаємовідносини між населенням і міліцією : підручник / О. М. Бандурка, В. О. Соколов, В. І. Московець ; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2003. – 346 с.
19. Бандурка О. Право і держава – теоретичний аспект / О. Бандурка, О. Пушкін, Л. Зайцев // Право України. – 1995. – № 11. – С. 46–49.
20. Бауман З. Свобода / Зигмунд Бауман. – М., 2006. – 132 с.
21. Бахтин М. М. К философии поступка / М. М. Бахтин // Человек в мире слова. – М., 1995. – С. 22–67.
22. Бачинин В. Морально-правовая философия / В. Бачинин. – Х.: Консум, 2000. – 208 с.
23. Белл Д. Культурные противоречия капитализма / Дэниел Белл // Этическая мысль : научно-публицистические чтения. – М., 1990. – С. 243–258.
24. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество : опыт социального прогнозирования / Дэниел Белл ; [пер. В. Л. Иноземцев]. – М. : Academia, 1999. – 206 с.

25. Белоліпецький В. Л. Професіоналізм і професіональна культура в системі державної служби / В. Л. Белоліпецький // Політико-адміністративна еліта і державна служба в системі властних відносин. – Ростов н/Д., 1996. – Вип. 2. – С. 59-60.
26. Бенвенист Е. Словарь индоевропейских социальных терминов / Эмиль Бенвенист. – М. : Прогресс, 1995. – 456 с.
27. Бербешкина З. А. Справедливость как социально-философская категория / Зоя Андреевна Бербешкина. – М., 1983. – 204 с.
28. Бержель Ж. Л. Общая теория права / Жан Луи Бержель ; под. ред. В. И. Даниленко. – М. : Nota Bene, 2000. – 576 с.
29. Білодід Ю. М. Духовність: сутність, структура, функції : монографія / Ю. М. Білодід. – Житомир, 2003. – 192 с.
30. Бобров В. А. История изучения Святославова сборника 1076 г. / В. А. Бобров. – Казань, 1902. – 208 с.
31. Бобровник О. В. Принцип професіоналізму та компетентності в державній службі України (адміністративно-правовий аспект) / О. В. Бобровник // Держава і право : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – Вип. 15. – С. 201–206.
32. Бризгалов І. В. Юридична деонтологія / І. В. Бризгалов. – К. : МАУП, 1998. – 218 с.
33. Бугай Д. В. Правовое мышление в архаической Греции. Themis / Дмитрий Васильевич Бугай // Вопросы философии. – 2007. – № 12.
34. Вебер М. Избранные произведения / Макс Вебер. – М., 1990. – 810 с.
35. Венгерова А. Б. Теория государства и права / А. Б. Венгерова. – М. : Юрист, 1996. – Т. 1, ч. 2 : Теория права. – 196 с.
36. Венедиктов В. С. Статус працівників органів внутрішніх справ України як державних службовців : наук.-практ. посіб. / В. С. Венедиктов, М. І. Іншин ; МВС України, Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2003. – 188 с.
37. Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли / Жан-Пьер Вернан. – М., 1988. – 718 с.

38. Ветютнев Ю. Ю. Выбор правопонимания: значение и критерии / Ю. Ю. Ветютнев // Проблемы понимания права : сб. науч. статей. – Саратов, 2007. – Вып. 3. – (Сер. «Право России: новые подходы»).
39. Виллемс П. Римское государственное право : пер. с фр. / Поль Виллемс ; под ред. П. Н. Бодянского. – Киев, 1888. – Вып. 1. – 830 с.
40. Вышеславцев Б. П. Этика преображенного Эроса / Борис Петрович Вышеславцев. – М., 1994. – 368 с.
41. Власов Ю. Л. Проблеми тлумачення норм права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Ю. Л. Власов ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2000. – 16 с.
42. Владимир Мономах. Поучения // История политических и правовых учений : хрестом. для юрид. вузов и ф-тов; сост. и общ. ред. Г. Г. Демиденко. – Х., 1999.
43. Вольтер Ф. М. Избранные произведения по уголовному праву и процессу / Франсуа Мари Вольтер ; [пер. с фр. Н. Лапшиной] ; под ред. и с предисл. А. Герцензона. – М. : Госюриздат, 1956. – 338 с.
44. Вопросы профессионализма / В. Е. Гаврилов, Г. Т. Гвоздецкая, М. И. Иванюк и др. – М. : Высш. шк., 1982. – 64 с.
45. Гернего О. О. Проблема втілення принципу соціальної справедливості в систему суспільних відносин (соціально-філософський аспект) / О. О. Гернего // Вісн. Хмельн. ін-ту регіон. управління та права. – 2002. – № 3. – С. 24–26.
46. Гальперин Г. Б. Форма правления единого Российского государства в русской политической мысли XV–XVI вв. / Г. Б. Гальперин // Вестн. ЛГУ. – Ленинград, 1971. – Вып. 11 (4). – С. 131–145. – (Сер. экономика, философия, право).
47. Гесиод. Полное собрание текстов / Гесиод ; [пер. В. В. Вересаева, О. П. Цыбенко]. – М. : Лабиринт, 2001. – 256 с.
48. Гёффдинг Г. Этика или наука о нравственности : изложение этических принципов и их применение к различным житейским отношениям / Гаральд Гёффдинг. – М., 2007. – 400 с.
49. Гірц К. Інтерпретація культур : вибрані есе / Кліфорд Гірц ; [пер. з англ. Н. Комарова]. – К., 2001. – 542 с.

50. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Томас Гоббс // Гоббс Т. Сочинения : в 2 т. – М. : Мысль, 1991. – Т. 2. – 732 с.

51. Голосніченко І. П. Адміністративне право України (основні категорії і поняття) : посібник / Іван Пантелійович Голосніченко. – Ірпінь, 1998. – 110 с.

52. Гомер. Іліада / Гомер ; пер. з старогр. Бориса Тена. – Х. : Фоліо, 2006. – 414 с. – (Б-ка світової літератури).

53. Гомер. Одиссея / Гомер ; пер. з старогр. Бориса Тена. – Х. : Фоліо, 2004. – 574 с. – (Б-ка світової літератури).

54. Горова О. Б. Конституційні громадянські права людини в Україні і їх забезпечення міліцією (роль міжнародно-правових норм в цьому процесі) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / О. Б. Горова ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2000. – 16 с.

55. Гудзий Н. К. Моление Даниила Заточника / Николай Каллиникович Гудзий // История русской литературы. – М., 1946. – Т. 2, ч 1. – С. 35–45.

56. Гусарев С. Д. Юридична деонтологія / С. Д. Гусарев. – К. : ВІРА, 1999. – 254 с.

57. Гусарев С. Нормативні принципи юридичної практичної діяльності / С. Гусарев // Право України. – 2005. – № 9. – С. 22–24

58. Гусарев С. Теоретичні проблеми методики визначення ефективності юридичної діяльності / С. Гусарев // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 11. – С. 60–63.

59. Гусарев С. Д. Юридична деонтологія : основи юридичної діяльності : навчальний посібник / С. Д. Гусарев, О. Д. Тихомиров. – К. : Знання, 2005. – 656 с.

60. Дворкин Р. О правах всерьез / Рональд Дворкин. – М., 2004. – 392 с.

61. Дворкін Р. Свобода, рівність, спільнота / Рональд Дворкін // Сучасна політична філософія : антологія [пер. з англ.] / упоряд. Я. Кіш. – К. : Основи, 1998. – С. 313–343.

62. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Диоген Лаэртский ; [пер. М. Л. Гаспаров]. – М. : Мысль, 1986. – 328 с.

63. Дмитрієнко Ю. М. Деякі методологічні проблеми соціальної політики в контексті девіантної правосвідомості / Ю. М. Дмитрієнко // Актуальні проблеми суспільної політики : методологічні, політологічні, правові аспекти. Харківські політологічні читання : зб. наук. ст. – Х. : Нац. юрид. акад., 2000. – С. 52–53.

64. Дорошенко Д. І. Нарис історії України : у 2 т. / Д. І. Дорошенко. – К., 1992. – Т. 1 : (До половини XVII ст.). – 350 с.

65. Дробышевский С. А. Политическая организация общества и право как явления социальной эволюции / Сергей Александрович Дробышевский. – Красноярск, 1995. – 296 с.

66. Дробышевский С. А. История политических и правовых учений : основные классические идеи / Сергей Александрович Дробышевский. – М. : Юристъ, 2003. – 412 с.

67. Дудченко В. В. Ідеї природного права епохи еллінізму / В. В. Дудченко // Актуальні проблеми держави і права. – 2004. – № 23. – С. 56–61.

68. Дудченко В. В. Основні поняття історичної школи права : критичний дослід / В. В. Дудченко // Актуальні проблеми політики. – 2006. – Вип. 29. – С. 245–251.

69. Дудченко В. В. Багатофункціональні властивості порівняльного правознавства / В. В. Дудченко // Актуальні проблеми держави і права. – 2006. – Вип. 29. – С. 18–24.

70. Дынник М. А. Материалисты Древней Греции / Михаил Алексеевич Дынник. – М. : Госполитиздат, 1956. – 240 с.

71. Енциклопедія політичної думки / пер. з англ. ; за ред. Н. Лисюк. – К. : Дух і Літера, 2000. – 470 с.

72. Етичний кодекс працівника органів внутрішніх справ України, схвалений рішенням колегії МВС України від 5 жовтня 2000 р. № 7км/8 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2 nsf/link1/RE19522.html.

73. Еникеев З. Д. К вопросу о понятии и критериях эффективности правовых категорий / З. Д. Еникеев // Эффективность борьбы с преступностью и

совершенствование законодательства в свете Конституции Украины СССР. – Уфа, 1980. – С. 79–81.

74. Ерёмин И. П. Иван Вышенский и его общественно-литературная деятельность / Игорь Петрович Ерёмин // Вышенский Иван. Сочинения. – М. ; Л., 1955.

75. Ермоленко А. Этика ответственности и социальное бытие человека : современная немецкая практическая философия / А. Ермоленко. – К.: Наук. думка, 1994. – 200 с.

76. Європейський кодекс поліцейської етики, прийнятий Комітетом міністрів Ради Європи від 19 вересня 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/8117>.

77. Жалинский А. Э. Профессиональная деятельность юриста : введение в специальность : учебное пособие / А. Э. Жалинский. – М. : БЕК, 1997. – 330 с.

78. Жалинский А. Э. Правовая мысль и профессиональная деятельность юристов / А. Э. Жалинский // Право и политика. – 2005. – № 8. – С. 14–23.

79. Загальна теорія держави і права : навчальний посібник / за ред. В. В. Копейчикова. – К., 2000. – 320 с.

80. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1949 р. – К. : Укр. Правнича фундація, 1995. – 12 с.

81. Заець Н. В. Міліція на порозі тисячоліть : примус чи переконання? / Н. В. Заець // Наук. вісн. Дніпропетров. юрид. ін-ту МВС України. – 2001. – № 1. – С. 290–296.

82. Захарчук С. Співвідношення права та моралі : історико-теоретичні аспекти / С. Захарчук // Підприємство господарство і право. – 2007. – № 4. – С. 133–136.

83. Золотухина Н. М. Владимир Мономах и развитие русской политико-правовой культуры / Н. М. Золотухина // Советское государство и право. – 1983. – № 4. – С. 118–124.

84. Иконникова Г. И. Основы философии права / Г. И. Иконникова, В. П. Ляшенко. – М. : Инфра-М ; Весь Мир, 2001. – 252 с.

85. Ильин Е. П. Психология воли / Евгений Павлович Ильин. – СПб. : Питер, 2000. – 288 с.

86. Іларіон Київський. Слово про закон і благодать / Іларіон Київський ; [пер. з давньорус. В. Кречотня]. – К., 1988. – № 8. – С. 26–39.
87. Історія філософії на Україні : у 3 т. – К., 1987. – Т. 1. – 400 с.
88. Іщенко Ю. Організаційна структура органів внутрішніх справ України : проблеми реформування / Ю. Іщенко // Українське право. – 2005. – № 1.
89. Кант І. Сочинения : в 6 т. / Иммануил Кант. – М., 1963–1966. – Т. 2. – 1964. – 510 с.
90. Капустинський В. Теоретико-методологічні аспекти управління розвитком національної законодавчої системи / В. Капустинський // Юрид. Україна. – 2005. – № 3. – С. 4–10.
91. Карнаух Б. П. Взаємодія моралі та права у світлі проблеми екзистенції природного права / Б. П. Карнаух // Філософські обрії. – 2008. – № 19. – С. 250–261.
92. Карпілянський Д. А. Соціально-психологічні умови формування групових норм у військових колективах підрозділів, що укомплектовані на професійній основі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 20.02.02 / Д. А. Карпілянський ; Нац. акад. Прикордонних військ України ім. Богдана Хмельницького. – Хмельницький, 2001. – 16 с.
93. Карташов В. Н. Юридическая деятельность : понятие, структура, ценность / В. Н. Карташов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1989. – 218 с.
94. Кельзен Г. Чисте правознавство / Ганс Кельзен ; [пер. з нім. О. Мокровольського]. – К. : Юніверс, 2004. – 496 с.
95. Керимов Д. А. Методологические функции философии права / Д. А. Керимов // Государство и право. – 1995. – № 9. – С. 15–22.
96. Кизименко Л. М. Чи дозволяє сучасний стиль життя зберегти особистісну ідентичність / Л. М. Кизименко // Філософська думка. – 2000. – № 2. – С. 56–71.
97. Кинг А. На пути к новому мировому порядку / А. Кинг // Свободная мысль. – 1992. – № 17. – С. 3–7.
98. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право / Б. А. Кистяковский // Философия и социология права. – СПб., 1999.

99. Кистяковский Б. А. Категории необходимости и справедливости при исследовании социальных явлений / Б. А. Кистяковский // Жизнь. – 1999. – № 3. – С. 145–146.

100. Клочков В. Проблемы гарантованого забезпечення органами державної влади прав і свобод громадян / В. Клочков // Міліція України. – 2003. – № 9. – С. 22–23.

101. Коваленко Д. В. Педагогічні основи етико-правової підготовки майбутнього офіцера в умовах вищого військового навчального закладу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 13.00.04 / Д. В. Коваленко ; Харків. нац. педагог. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2006. – 20 с.

102. Кодекс честі працівника органів внутрішніх справ : Наказ Міністерства внутрішніх справ від 11 січня 1996 р. № 18. – К. : МВС України, 1996.

103. Кодекс професійної етики працівника державної податкової служби України : затверджено наказом ДПА України від 7 лютого 2006 р. № 59 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dpa.dn.ua/s/160>.

104. Козлихин И. Ю. Позитивизм и естественное право / И. Ю. Козлихин // Государство и право. – 2000. – № 3. – С. 5–11.

105. Козулин А. И. Об источниках прав человека / А. И. Козулин // Государство и право. – 1994. – № 2. – С. 144–152.

106. Колотова Н. В. Мораль и право: анализ традиции исследования ценностных аспектов пролеми / Н. В. Колотова // Проблемы ценностного подхода в праве : традиции и обновление. – М., 1996. – С. 20–29.

107. Коментар до Конституції України / Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К., 1996. – 376 с.

108. Констан Б. О свободе у древних в ее сравнении со свободой у современных людей / Б. Констан // Политические исследования (Полис). – 1993. – № 2. – С. 97–106.

109. Конституція України : із змінами, внесеними згідно із Законом № 2222-IV від 8 грудня 2004 р. – К. : Велес, 2008. – 48 с.

110. Кравченко Л. В. Справедливість як вибір / Л. В. Кравченко. – К., 1998. – 256 с.

111. Красникова Е. А. Этика и психология профессиональной деятельности / Е. А. Красникова. – М. : Форум, 2003. – 208 с.
112. Кукушин В. М. Твоя професійна етика / В. М. Кукушин. – М. : ЮРИЗДАТ, 1994. – 220 с.
113. Кучуради И. Экономическое неравенство, права человека, демократия и свободный рынок / Иоанна Кучуради // Вопросы философии. – 1993. – № 6. – С. 115–118.
114. Левин Г. Д. Свобода воли. Современный взгляд / Г. Д. Левин // Вопросы философии. – 2000. – № 6. – С. 71–86.
115. Леже Р. Великие правовые системы современности: сравнительно-правовой подход / Раймон Леже. – М., 2009. – 584 с.
116. Леони Б. Свобода и закон / Бруно Леони. – М. : ИРИСЭН, 2008. – 308 с.
117. Лісовий В. С. Культура – ідеологія – політика / Василь Семенович Лісовий. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – 350 с.
118. Лившиц Р. З. Теория права / Роман Зиновьевич Лившиц. – М. : Бек, 1994. – 224 с.
119. Ллойд Д. Идея права / Деннис Ллойд ; [пер. с англ. Ю. М. Юмашева]. – М. : Книгодел, 2009. – 376 с.
120. Лозовой В. Саморозвиток особистості у філософській рефлексії та соціальній практиці : монографія / В. Лозовой, Л. Сідак. – Х. : Право, 2006. – 256 с.
121. Лозовой В. Культура особистості та етикет у діловому спілкуванні : навчальний посібник / В. Лозовой, О. Уманець, М. Ценко. – Х. : Регіон-інформ, 2006. – 140 с.
122. Лосев А. Ф. История античной эстетики : в 8 т. / Алексей Фёдорович Лосев. – М. : АСТ, 2000. – Т. 1 : Ранняя классика. – 624 с.
123. Луцкий І. М. Справедливість як філософсько-правова засада українського державотворення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / І. М. Луцкий. – К., 2005. – 20 с.
124. Максимов С. И. Правовая реальность : опыт философского осмысления / С. И. Максимов. – Х. : Право, 2002. – 328 с.

125. Маковельский А. О. Досократики / Александр Осипович Маковельский. – Мн. : Харвест, 1999. – 784 с.
126. Маковельский А. О. Софисты / Александр Осипович Маковельский. – Баку, 1940. – Ч. 1.
127. Малахов В. П. Философия права / В. П. Малахов. – Екатеринбург : Деловая книга ; М. : Акад. проект, 2002. – 448 с.
128. Малахов В. П. Философия права / В. П. Малахов. – М. : Инфра-М, 2001. – 118 с.
129. Малеин Н. С. О справедливости, праве и ответственности / Н. С. Малеин // Теория права : новые идеи. – М., 1992. – Вып. 2. – С. 64–68.
130. Мамардашвили М. К. Картезианские размышления / Мераб Константинович Мамардашвили. – М. : Прогресс, Культура, 1993. – 352 с.
131. Маритен Ж. Человек и государство / Жак Маритен. – М., 2000. – 196 с.
132. Маришук В. Л. К вопросу об эмоциональной устойчивости курсантов-лётчиков и возможности её совершенствования с применением средств физической подготовки : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Владимир Лаврентьевич Маришук. – Л., 1964. – 154 с.
133. Медведєв В. С. Проблеми професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ (теоретичні та прикладні аспекти) : монографія / Володимир Степанович Медведєв ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 1996. – 190 с.
134. Мельник П. В. Концептуальні передумови формування професіоналізму працівників міліції / П. В. Мельник, Л. В. Терещенко. – Ірпінь : ФЕЇ, 1998. – 144 с.
135. Мерлин В. С. Лекции по психологии мотивов человека / Вольф Соломонович Мерлин. – Пермь, 1971. – 420 с.
136. Міжнародна поліцейська енциклопедія : [у 10 т.] / відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – К. : Ін Юре, 2003. – Т. 1. – 1230 с.
137. Міліція і населення – партнери / В. О. Соколов, Г. В. Попова, В. О. Болотова, В. І. Московець ; за заг. ред. проф. О. Н. Ярмиша. – Х., 2000. – 94 с.

138. Мінченко Р. Державна влада і мораль / Р. Мінченко // Південноукр. правничий часопис. – 2006. – № 3.
139. Мірошніченко Г. О. Соціальна справедливість як об'єкт політологічного дослідження (історико-теоретичний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.03 / Г. О. Мірошніченко. – Одеса, 1993. – 16 с.
140. Милль Дж. Ст. Утилітаризм. Про свободу / Дж. Ст. Милль // Правовая мысль : антология. – М. : Академ. проект, 2003. – С. 397–400.
141. Мировоззренческие ориентиры мыслительной культуры / отв. ред. В. Г. Табачковский, Е. И. Андрос ; Академия наук Украины, Ин-т философии. – К. : Наук. думка, 1993. – 164 с.
142. Мироненко О. Представницькі органи Литовсько-Руської держави в контексті еволюції українського парламентаризму / О. Мироненко // Вісн. Акад. правових наук України. – 1997. – № 2. – С. 39–41.
143. Морен Э. Утраченная парадигма: природа человека / Э. Морен. – К. : Кармэ-Синто, 1995. – 240 с.
144. Негодченко О. В. Реформування органів внутрішніх справ у контексті забезпечення прав і свобод людини / О. В. Негодченко // Наук. вісн. юрид. акад. М-тва внутр. справ. – 2003. – № 1. – С. 231–238.
145. Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм / Петр Емельянович Недбайло. – М., 1960. – 512 с.
146. Нерсесянц В. С. Философия права : учеб. для вузов / В. С. Нерсесянц. – М. : Изд. гр. НОРМА – ИНФРА-М, 1997. – 652 с.
147. Нерсесянц В. С. Философия права / В. С. Нерсесянц. – М. : Норма, 2000. – 242 с.
148. Нерсесянц В. С. Право и закон / Владик Сумбатович Нерсесянц. – М., 1983.
149. Нерсесянц В. С. Право в системе социальной регуляции / Владик Сумбатович Нерсесянц. – М., 1986.
150. Нерсесянц В. С. Юриспруденция : введение в курс общей теории права и государства / Владик Сумбатович Нерсесянц. – М., 1998.

151. Нерсесянц В. С. Наш путь к праву : от социализма к цивилизму / Владик Сумбатович Нерсесянц. – М., 1992.
152. Нерсесянц В. С. Право – математика свободы / Владик Сумбатович Нерсесянц. – М., 1996.
153. Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства : учеб. для вузов / Владик Сумбатович Нерсесянц. – М., 1999.
154. Ожегов С. И. Словарь русского языка / Сергей Иванович Ожегов ; под ред. Н. Ю. Шведовой. – М., 1984. – 798 с.
155. Оніщенко Н. М. Правова система : проблеми теорії / Н. М. Оніщенко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. – 352 с.
156. Ореховский А. Социальное регулирование и ответственность / А. Ореховский. – Новосибирск : СибГУТИ, 1999. – 320 с.
157. Оріховський-Роксолан С. Напучення польському королеві Сигізмунду Августу (1543) / С. Оріховський-Роксолан // История политических и правовых учений : хрестоматия для юрид. вуз. и фак. / Станіслав Оріховський-Роксолан ; сост. и общ. ред. Г. Г. Доленко // Нац. юрид. акад. Украины им. Я. Мудрого. – Х. : Факт, 2000. – С. 281–282.
158. Осетров К. В. Структура психологической устойчивости оператора : дис. ... канд. психолог. наук : спец. 19.00.05 / Константин Владимирович Осетров. – М., 1987. – 194 с.
159. Пермяков Ю. Е. Лекции по философии права / Юрий Евгеньевич Пермяков. – Самара, 1995. – 120 с.
160. Печчеи А. Человеческие качества / Аурелио Печчеи. – М. : Прогресс, 1985. – 302 с.
161. Пилипенко Н. М. Психологічні особливості самореалізації особистості в умовах професійної кризи / Н. М. Пилипенко // Соціальна психологія. – 2005. – № 3. – С. 72–79.
162. Пилипенко Н. М. Вплив кризи професійного становлення на саморозвиток особистості / Н. М. Пилипенко // Педагогіка і психологія. – 2005. – № 2 (47). – С. 116–126.

163. Платон. Сочинения : в 3 т. / Платон. – М. : Мысль, 1972. – Т. 1. – 550 с.
164. Платон. Держава / пер. з давньогр. Д. Коваль. – К. : Основи, 2005. – 356 с.
165. Платон. Протагор / Платон // Собрание починений : в 4 т. : [пер. Вл. С. Соловьёва]. – М., 1990. – Т. 1. – 864 с.
166. Плішкін В. М. Теорія управління органами внутрішніх справ : підручник / В. М. Плішкін ; за ред. Ю. Ф. Кравченка. – К., 1999. – 702 с.
167. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Солон / Плутарх ; [пер. С. И. Соболевского]. – М. : Наука, 1994. – Т. 1. – С. 92–114.
168. Повесть временных лет // Библиотека литературы Древней Руси. – СПб., 1997. – Т.1 (По списку Ипатьевской летописи).
169. Погребной И. М. Общетеоретические проблемы производства в юридическом процессе : автореф. дис. на стиск. уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений» / Мин-во высшего и среднего спец. образования УССР ; Харьков. юрид. ин-т им. Ф. Э. Дзержинского. – Х., 1982. – 16 с.
170. Поляков А. В. Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного похода : курс лекций / Андрей Васильевич Поляков. – СПб., 2004. – 642 с.
171. Порубов Н. И. Юридическая этика : учебное пособие / Н. И. Порубов, А. Н. Порубов. – Мн. : Высшая шк., 2003. – 352 с.
172. Поучение Владимира Мономаха / подг. текста, перевод и примеч. Д. С. Лихачева // Изборник. – М. : Худож. лит., 1969. – 780 с.
173. Поцелуев Е. Л. Общая теория права : учебник / Е. Л. Поцелуев, А. В. Поляков, Е. В. Тимошина. – СПб. : Изд-во юрид. ф-та СПбГУ, 2005. – 472 с.
174. Права человека : учеб. для вуз. / отв. ред. – чл.-кор. РАН, д-р юрид. наук Е. А. Лукашева. – М., 2000. – 574 с.
175. Про адвокатуру : Закон України від 19 грудня 1992 р. № 2887-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 9. – Ст. 62.

176. Про внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України : Закон України від 26 березня 1992 р. № 2235-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

177. Про засади запобігання та протидії корупції : Закон України від 11 червня 2009 р. № 1506-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 45. – Ст. 691 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1506-17>.

178. Про затвердження Кодексу честі працівника органів внутрішніх справ : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 11 січня 1996 р. № 18 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.

179. Про затвердження Інструкції про порядок принесення Присяги працівниками органів внутрішніх справ України і державними службовцями : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 30 червня 2000 р. № 413. – К. : МВС України, 2000.

180. Про звернення громадян : Закон України від 2 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 47. – Ст. 256.

181. Про міліцію : Закон України від 20 грудня 1990 р. № 565-XII // Відом. Верховної Ради України. – 1991. – № 4. – Ст. 20.

182. Про розвідувальні органи України : Закон України від 15 грудня 2005 р. № 3200-IV // Відомості Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.szru.gov.ua/base.php?ua&item=1&page=1>.

183. Про статус суддів : Закон України від 15 грудня 1992 р. № 2862-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 8. – Ст. 56.

184. Профессиональная этика сотрудников правоохранительных органов / под ред. А. Опалева, Г. Дубова. – М. : ЮРИЗДАТ, 1997. – 328 с.

185. Психологія : підручник / за ред. Ю. Л. Трофімова. – К. : Либідь, 1999. – 558 с.

186. Пушкін О. В. Органи державної влади в Україні та захист прав людини : органи внутрішніх справ / О. В. Пушкін // Бюл. М-тва юстиції України. – 2005. – № 6 (44). – С. 5–6.

187. Радбрух Г. Философия права / Густав Радбрух ; [пер. с нем. Ю. М. Юмашева]. – М., 2004. – 240 с.

188. Райзберг Б. А. Современный экономический словарь / Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцев. – [2-е изд., испр.]. – М. : Инфра-М, 1999. – 496 с.

189. Резолюція № 690 (1979 р.) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Декларація про поліцію» (Страсбург, 08.05.1979) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws>.

190. Ричка В. М. Про характер соціальних конфліктів у Київській Русі / В. М. Ричка // Укр. іст. журн. – 1993. – № 2. – С. 22–39.

191. Розин В. Мораль и этическая теория : некоторые актуальные проблемы / В. Розин. – М. : Наука, 1974. – 298 с.

192. Роулз Дж. Теорія справедливості / Дж. Роулз ; пер. О. Мокровольського. – К. : Основи, 2001. – 822 с.

193. Роулз Дж. Теория справедливости / Джон Роулз. – Новосибирск, 1995. – 536 с.

194. Роулз Дж. Політичний лібералізм / Джон Роулз // Сучасна політична філософія : антологія : [пер. з англ.] / упоряд. Я. Кіш. – К. : Основи, 1998. – С. 192–238.

195. Рудой К. М. Адаптація адміністративного законодавства України у сфері охорони особистих прав громадян до норм Європейського Союзу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / К. М. Рудой ; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2004. – 20 с.

196. Ряшко В. І. Моральне виховання курсантів – майбутніх офіцерів міліції / В. І. Ряшко // Наук. вісн. Львів. юрид. ін.-ту. – 2005. – № 10.

197. Самохвалов В. В. Законність і справедливість : теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К., 2006. – 18 с.

198. Самохвалов В. В. Законність та справедливість : проблеми співвідношення / Вячеслав Вікторович Самохвалов // Міжнар. поліц. енцикл. : у 10 т. / відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – К. : Ін Юре, 2003. – Т. 1. – С. 220–223.

199. Святе Письмо Старого та Нового Завіту / пер. тексту о. І. Хоменко ; [опрац. пер. біблійна комісія ЧСВВ Й. Мартинець, А. Великий, Т. Олійник, І. Патрило,

- С. Фединяк, Р. Головацький, М. і В. Ваврик, О. Купранець ; [мовна ред. І. Костецький, В. Барка, М. Орест-Зеров]. – Вид-во Отців Василіян «Місіонер», 2007.
200. Синха Сурия Пракаш. Юриспруденція. Філософія права : краткий курс / Синха Сурия Пракаш. – М., 1996. – 304 с.
201. Скакун О. Ф. Юридическая деонтология : учебник / О. Ф. Скакун. – Х. : Эспада, 2002. – 504 с.
202. Скиба В. Й. Про трактат С. Оріховського «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу» / В. Й. Скиба // Укр. іст. журн. – 1996. – № 3. – С. 119–130.
203. Сливка С. С. Правове виховання працівників органів внутрішніх справ в сучасних умовах / Степан Степанович Сливка. – Львів : Вільна Україна, 1991. – 42 с.
204. Сливка С. С. Професійна етика працівника міліції / Степан Степанович Сливка. – Львів : Вільна Україна, 1995. – 128 с.
205. Сливка С. С. Професійна культура юриста (теоретико-методологічний аспект) / Степан Степанович Сливка. – Львів : Світ, 2000. – 336 с.
206. Сливка С. С. Філософія права як методологія професіоналізму юриста / Степан Степанович Сливка // Актуальні проблеми розвитку суспільної думки і практики управління. – 1999. – Ч. 2, № 5. – С. 11–15.
207. Слово о полку Ігоревім / упоряд. та прим. О. Мишанича. – К. : Рад. шк., 1986. – 310 с.
208. Современный словарь по социологии / под общ. ред. Д. М. Гвишиани, Н. И. Лапина ; сост. Э. М. Коржева, Н. Ф. Наумова. – М. : Политиздат, 1988. – 480 с.
209. Сокуренок В. В. Роль соціальної справедливості в розробці правової соціальної держави : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / В. В. Сокуренок ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2002. – 20 с.
210. Сорокин П. А. Социальная и культурная динамика / Питирим Александрович Сорокин. – М. : Астрель, 2006. – 1176 с.
211. Софокл. Антігона / Софокл ; [пер. Бориса Тена]. – К. : Дніпро, 1981. – 232 с.
212. Соціологія : короткий соціологічний словник / під заг. ред. В. І. Воловича. – К. : Укр. Центр духовної культури, 1998. – 728 с.

213. Спиноза Б. Богословско-политический трактат / Б. Спиноза. – М. : Сов. издат., 1968. – 218 с.
214. Спиркин А. Г. Философия : учеб. для студ. вузов / А. Г. Спиркин. – М. : Гардарики, 1998. – 816 с.
215. Степаненко В. Соціологічна концепція громадянського суспільства в пострадянському контексті / В. Степаненко // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 5–20.
216. Строков І. В. Правові та моральні основи забезпечення справедливості й законності в слідчій діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / І. В. Строков. – К., 1998. – 16 с.
217. Строков І. В. Справедливість і законність у процесі розслідування кримінальних справ / І. В. Строков // Наук. вісн. НАВСУ. – К., 1998. – № 1. – С. 114–117.
218. Сучасна особа юриста / С. С. Сливка, О. Д. Несімко, М. Й. Штангрет. – Львів : Вільна Україна, 1997. – 116 с.
219. Тарасишина О. М. Справедливість і толерантність в юридичній діяльності / О. М. Тарасишина // Правове життя сучасної України : тези доп. – Одеса : Фенікс, 2006. – С. 23–26.
220. Тарасишина О. М. Проблема впровадження соціальної справедливості в систему суспільних відносин (соціально-філософський аспект) / О. М. Тарасишина // Право, держава, духовність : шляхи розвитку та взаємодії : тези доп. – Одеса : Фенікс, 2006. – С. 56–58.
221. Тацій В. Правова наука в Україні : стан та перспектива розвитку / В. Тацій // Вісн. Акад. правових наук України. – 2003. – № 2/3.
222. Тихонова Е. А. Социализм и социальная справедливость / Е. А. Тихонова, В. А. Котюк. – К. : Политиздат Украины, 1988. – 174 с.
223. Тищенко М. В. Психологічні особливості спільної діяльності слідчого та оперативного працівника / М. В. Тищенко, А. С. Морозов // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – Донецьк : ДІВС, 2002. – С. 149–160.
224. Ткаченко Т. С. Етико-правові проблеми професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ : автореф. на здобуття наук. ступеня

канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 / Т. С. Ткаченко ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 1997. – 16 с.

225. Токвіль А. де. Давній порядок і Революція / Алексис де Токвіль ; [пер. з фр. Г. Філіпчук]. – К. : Юніверс, 2000. – 224 с.

226. Толочко О.П. Конституційний проект Романа Мстиславича 1203 р.: спроба джерелознавчого дослідження / О.П. Толочко // Укр. іст. журн. – 1995. – № 6. – С. 22–36.

227. Фатьянов А. А. Воля как правовая категория / А. А. Фатьянов // Государство и право. – 2008. – № 4. – С. 5–12.

228. Философия. Часть II. Основные проблемы философии / под ред. В. И. Кириллова. – М. : Юрист, 1997. – 320 с.

229. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – [6-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Республика, 2001. – 720 с.

230. Філософія права : навчальний посібник / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заінчковський та ін. ; М. В. Костецький (ред.), Б. Ф. Чміля (ред.) ; Нац. акад. внутр. справ України. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.

231. Формування правосвідомості юриста / [С. С. Сливка, М. І. Рудницький, М. Т. Підгурський, М. Й. Штангрет і ін.]. – Львів : Кальварія, 1997. – 96 с.

232. Фрагменты ранних греческих философов. – М. : Наука, 1989. – 586 с.

233. Фролов М. Ю. Реформування органів внутрішніх справ : шляхи реалізації / М. Ю. Фролов // Вісн. Запоріз. юрид. ін-ту. – 2000. – № 2. – С. 40–48.

234. Фролов В. В. Теоретико-правовые аспекты обеспечения законности в России : монография / Владислав Владимирович Фролов ; М-во образования и науки Рос. Федерации, С.-Петерб. фил. «Рос. нового ун-та». – СПб. : Береста, 2008. – 96 с.

235. Фромм Э. Бегство от свободы / Эрих Фромм. – М. : Прогресс, 1990. – 328 с.

236. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность (Ошибки социализма) / Фридрих Август фон Хайек. – М., 1992. – 304 с.

237. Хайек Ф. Право, законодательство и свобода (Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики) / Фридрих Август фон Хайек. – М. : ИРИСЭН, 2006. – 644 с.

238. Хайек Ф. А. Право, законодавство та свобода : нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії : [у 3 т.] : [пер. з англ.] / Фрідріх Август фон Хайек. – К. : Сфера, 1999. – Т. 2 : Міраж соціальної справедливості.
239. Хаткіна М. О. Міфи і легенди народів світу / М. О. Хаткіна, О. В. Зав'язкін. – Донецьк : БАО, 2009. – 656 с.
240. Хёффе О. Справедливость : философское введение / Отфрид Хёффе. – М., 2007. – 192 с.
241. Хомяков М. Б. Толерантность : парадоксальная ценность / М. Б. Хомяков // Журн. социологии и соц. антропологии. – 2003. – Т. VI, № 4. – С. 100–102.
242. Хрестоматия по истории древнего Востока : Законы Хаммурапи / под ред. М. А. Коростовцева. – М., 1980 – Ч. 1.
243. Цвік М. В. Сучасне праворозуміння – методологічна основа правової науки / М. В. Цвік // Методологічні проблеми правової науки : матер. наук. конф. (м. Харків, 13–14 грудня 2002 р.) / М. В. Цвік ; упоряд. : М. І. Панов, Ю. М. Грошевой. – Х. : Право, 2003.
244. Циппеліус Р. Юридична методологія / Райнгольд Циппеліус ; [пер. з нім. Р. Корнута]. – К., 2004. – 176 с.
245. Циппеліус Р. Філософія права / Райнгольд Циппеліус ; [пер. з нім. Є. М. Причепій та ін.]. – К. : Тандем, 2000. – 300 с.
246. Четвернин В. А. Введение в курс общей теории права и государства : учеб. пособ. / В. А. Четвернин. – М., 2003. – С. 89–109.
247. Четвернин В. А. Понятия права и государства : введение в курс теории права и государства / В. А. Четвернин. – М., 1997. – 120 с.
248. Четвернин В. А. Лекции по теории права / В. А. Четвернин. – М., 2000. – Вып. 1.
249. Чистое учение о праве Ганса Кельзена : сборник переводов. Вып. 2 / отв. ред. : В. Н. Кудрявцев, Н. Н. Разумович ; пер. : С. В. Лезов. – М. : ИНИОН РАН, 1988. – 214 с.
250. Чичерин Б. Н. Собственность и государство / Борис Николаевич Чичерин. – СПб. : Изд-во Рус. Христиан. Гуманит. Акад., 2005. – 824 с.
251. Шаповал Ю. Політичний терор в Україні – 20-ті–50-ті роки ХХ століття. Важкий тягар тоталітаризму – пошуки істини тривають / Ю. Шаповал // Україна Incognita. – К. : Факт, 2003. – С. 283–287.

252. Штраус Л. Естественное право и история / Лео Штраус. – М. : Водолей Publishers, 2007. – 312 с.
253. Яценко Б. І. Розвиток державного устрою України-Русі наприкінці XII ст. (Проект Романа Мстиславича і «Слово о полку Ігоревім») / Б. І. Яценко // Укр. іст. журн. – 1997. – № 3. – С. 131–132.
254. Экимов А. И. Справедливость и социологическое право / А. И. Экимов. – Л., 1980. – 120 с.
255. Энгельс Ф. Из подготовительных работ к «Анти-Дюрингу» / Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения : [в 50 т.]. – М., 1877. – Т. 20.
256. Энгельс Ф. К жилищному вопросу / Ф. Энгельс // К. Маркс, Ф. Энгельс Сочинения : [в 50 т.]. – [2-е изд.]. – М., 1961. – Т. 18.
257. Barnett R. The structure of liberty: Justice and the Rule of Law / R. Barnett. – Oxford University Press, 2000. – 328 p.
258. Epstein L. Constitutional Law for a Changing America : Rights, Liberties, and Justice / L. Epstein, T. Walker. – CQ Press, 2003. – 856 p.
259. Hansen H. M. Polis : an introduction to the ancient Greek city-state / H. M. Hansen. – Oxford, 2006.
260. Harrison J. H. Themis. A Study of the Social Origins of Greek Religion / J. H. Harrison. – Cambridge, 1912.
261. Guthrie W. K. C. The Sophists / W. K. C. Guthrie. – Cambridge, 1971.
262. Mc Grath A. E. Luther's Theology of the Cross : Martin Luther's Theological Breakthrough / Grath A. E. Mc. – Wiley-Blackwell, 1990.
263. Oppenhem F. M. Dimensions of Freedom, an Analysis / F. M. Oppenhem. – N. Y., 1961.
264. Pottage A. Law, Antropology, and the Constitution of the Social : Making Persons and Things / A. Pottage. – Cambridge University Press, 2004. – 314 p.
265. Studies in Greek Philosophy. Vol. 1 : The Presocratics. – Princeton, 1995. – 424 p.
266. Walsh A. From Law to Order : The Theory and Practice of Law and Justice / A. Walsh, C. Hemmens. – American Correctional Association, 2000. – 306 p.